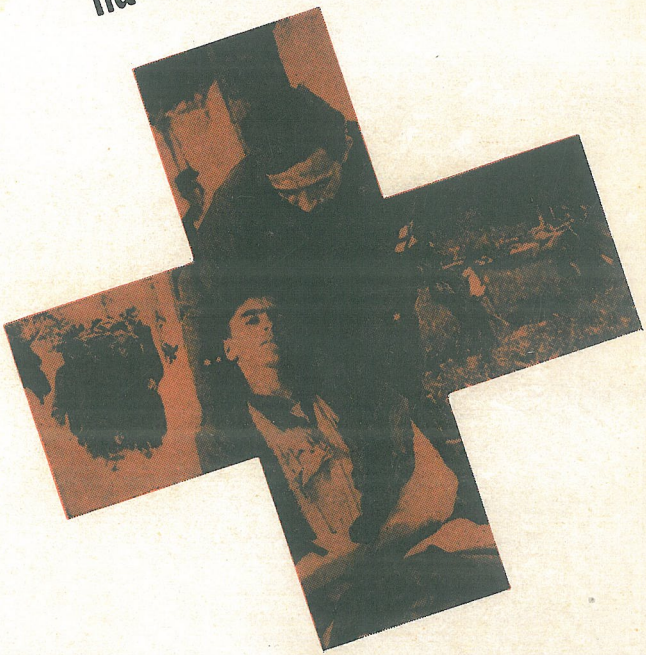
3517 B
319870510
COBISS ®

Oris partizanske sanitete na Slovenskem

ZB

DR. METOD MIKUŽ

ORIS PARTIZANSKE SANITETE NA SLOVENSKEM

ZAVOD »BOREC« V LJUBLJANI
1967

3517

INSTITUT ZA ZGODOVINO DELAVSKEGA GIBANJA
1
LJUBLJANA
Trg osvobodilne fronte

N 27. XII 1987 /510

UVOD

V arhivu Inštituta delavskega gibanja v Ljubljani je več zajetnih fasciklov, ki vsebujejo zelo dragocene podatke o partizanskem zdravstvu na Slovenskem. Precej teh podatkov je raztresenih tudi po drugih fasciklih, nekaj pa po našem tisku od osvoboditve dalje. Ni naključje, da je ta dragoceni zgodovinski arhiv zbran na enem samem mestu. Današnji arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja je dedič arhiva Muzeja narodne osvoboditve v Ljubljani, ki ima nemalo zaslug za ohranitev dokumentarnega gradiva o narodnoosvobodilnem boju na Slovenskem. Takoj po osvoboditvi so pri štabu 4. jugoslovanske armade ustanovili poseben zgodovinski odsek, ki naj bi čimprej in čimbolj skrbno zbral kar se da popolne dokumente o partizanskem zdravstvu na Slovenskem. Reči je treba, da je ta, sicer malo časa trajajoči odsek, storil precej koristnega in zbral poleg dokumentov tudi precej rokopisov; nekateri so nastali že med narodnoosvobodilnim bojem in zelo podrobno obdelujejo določena področja partizanske medicine. Ni dolgo tega, ko mi je nekdanji šef tega zgodovinskega odseka dr. Janez Kanoni zaupal, da je odsek ob razpustu izročil ves svoj arhiv Muzeju narodne osvoboditve, vendar ta arhiv ob izročitvi ni bil več popoln. Na to, da je bilo že med narodnoosvobodilnim bojem marsikaj napisanega z raznih področij partizanskega zdravstva, je najbrž mislila tudi ena prvih slovenskih partizanskih zdravnic dr. Nataša (Božena Ravnihar), ko je zapisala: »Opisati razvoj in sestavo organizacije

sanitete OF ter prikazati področje njenega delovanja pač ni težavno; saj so bili na srečo podatki o tem zapisani že v dobi okupacije — v partizanih, toda skopi, brez imen in brez podrobnejšega opisovanja dogodkov, da ne bi mogli služiti okupatorju, če bi mu prišli v roke.«[1]

Kljub najstrožji konspiraciji, ki je neločljivi del slovenske partizanske sanitete, se je njeno vodstvo — kolikor se da ugotoviti — v začetku februarja 1944 le odločilo za zbiranje dokumentarnega gradiva o slovenski partizanski saniteti. Tako je naročil sanitetni odsek Glavnega štaba NOV in POS 8. februarja 1944, da je treba zbrati vse podatke o delovanju zdravstvene službe v NOV in POS in »podrobneje in vestno opisati vse dogodke, ki bodo služili kot zgodovinski dokumenti«.[2] Zato je uprava SCVPB (Slovenske centralne vojne partizanske bolnice) pisala 2. februarja 1944 svojim podrejenim blokom, naj začno uprave zbirati podatke, ki »bodo služili kot zgodovinski dokument«, in jim svetovala pisanje neke vrste kronik.[3] Sanitetni odsek Glavnega štaba je 4. julija 1944 terjal, naj pošljejo uprave blokov kronike oddelkov, ki »naj bodo živ dokument vseh dogodkov na postojanki od prvih začetkov... Zavedati se moramo, da bodo podrobnosti sedanjega življenja, ki se nam zdi trenutno vsakdanje in dolgočasno, dragoceni dokumenti, ki jih moramo posredovati našim bodočim rodovom.«[4] Še več so zahtevali 20. septembra 1944 na seji šefov sekcij sanitetnega odseka pri Glavnem štabu, naj namreč napišejo vsi zdravniki, ki so delali v partizanski saniteti od vsega začetka, »sanitetne monografije«.[5] To je sanitetni odsek sporočil 24. septembra 1944 v posebni okrožnici in med drugim zapisal: »V želji, da bi posredovali vse panoge partizanske medicine kakor tudi vse faze njenega razvoja bodočim rodovom in da bi vse izkušnje partizanske medicine statistično obdelali, smo sklenili na seji

šefov sekcij, ... da pozovemo vse tovariše, ki nam pri zbiranju materiala lahko pomagajo, da čimprej zberejo vse potrebne podatke in jih pošljejo na sanitetni oddelek Glavnega štaba.«[6] Na to okrožnico je sanitetni odsek še enkrat opozoril 8. januarja 1945[7] in ne brez uspeha, kajti danes imamo v rokah zelo dragoceno gradivo prav po zaslugi te akcije sanitetnega oddelka.

Veliko dragocenega gradiva imajo kolikor toliko ohranjeni arhivi samih partizanskih sanitetnih ustanov. Arhivi nekaterih ustanov so se sicer izgubili ali so zgoreli, na primer arhivi nekaterih ustanov v bloku Snežnik, ker jih je uničil okupator ob napadu, drugi pa so bili ponekod le delno ohranjeni. Ni pa skoraj sanitetne ustanove, od katere ne bi prav nič ostalo. Zaslugo za to ima delno tudi že takrat nastajajoča birokracija, o kateri je duhovito zapisal partizanski zdravnik dr. Peter (Janez Milčinski): »V tedanji dobi je bilo na svetlem že sila formularjev na čelu z razpredelnico o dnevnem stanju, ki so se številčni podatki o njej po seštetju morali skladati počez in navpik. Nekajkrat sem obupan zaspal z obrazom na dnevnem poročilu in v spanju še poslinil številke, ki se nikakor niso hotele ujemati.«[8]

Ko sem prebiral te ohranjene zgodovinske podatke, sem se spraševal, kako da se nihče ni lotil pisanja o partizanskem zdravstvu na Slovenskem. Vzroka ne vem, vsekakor pa bi slovensko partizansko zdravstvo ta opis zaslužilo. Dve stvari sta me nagnili, da sem se lotil tega — kljub omenjenim optimističnim besedam dr. Nataše — zelo napornega dela. Prvič, ker sem imel priliko od blizu ne samo opazovati, temveč velikokrat tudi občudovati vse velike napore in zato tudi uspehe partizanskega zdravstva, in drugič, ker štejem partizansko zdravstvo na Slovenskem v vrsto ene najpopolnejših dejavnosti med narodnoosvobodilnim bojem. Razumljivo je, da se kot

zgodovinar pri tem delu ne morem vtikati v strogo zdravniške zadeve. Že dr. Nataša se je zavedala, kako težko je podati zgodovino partizanske sanitete: »Ko vstajajo vse te podobe iz spomina, omahne roka. Kako bi človek prikazal vse to tako resnično in močno, kot je bilo? Če zapišeš ime enega požrtvovalnega aktivista, te zaskeli, da ne zapišeš še sto drugih.«

Delovanje partizanske sanitete v Ljubljanski pokrajini je v posamezna razdobja razdelil 19. aprila 1944 prvi referent za zdravstvo pri Glavnem štabu NOV in POS, tedaj upravnik SCVPB in eden prvih partizanskih zdravnikov dr. Cedrik (Rudolf Obračunč).[9] Po njegovem obsega ta dejavnost tri razdobja: začetke do prvega osvobojenega ozemlja v Ljubljanski pokrajini, čas od prvega osvobojenega ozemlja do tako imenovane roške ofenzive in obdobje od te ofenzive do prvega zasedanja SNOS sredi februarja 1944.

Razdelitev je dobro utemeljena, velja pa — kar je tudi Cedrik poudaril — samo za bolnišnice v sklopu SCVPB in ne obsega razvoja partizanskega zdravstva tudi v vojaških enotah in ne celotnega razvoja partizanske medicine v drugih slovenskih pokrajinah, na Primorskem, Gorenjskem in Štajerskem. V prvem razdobju nosi levji delež zdravniška organizacija OF v Ljubljani. Cedrik označuje ta čas kot »drzen poskus organizirati pod posebnimi pogoji partizanstva vendarle zadostno zdravstveno pomoč ranjenim in obolelim borcem.« Za to prvo razdobje je bila značilna predvsem samoiniciativnost posameznih partizanskih zdravnikov in bolničarjev, iskanje izkušenj in nepovezanost sanitetne organizacije.

Za drugo razdobje našteva Cedrik tele značilnosti: ustalitev nekaterih ambulant (zdravstvenih postaj) pa tudi že bolnišnic, prve selitve bolnišnic v gozdove, nastajanje prvih partizanskih bolnišnic in rojstvo novega pojma — konspiracije. Vse to je odpiralo tri ve-

like probleme: neizšolanost bolniškega osebja, vprašanje prehrane, vode in graditve bolniških objektov.

Značilnosti tretjega razdobja pa so bile: vedno večji dotok ranjencev in zato potreba, da bi večali bolnišnice, nastanek prvih invalidskih (rekonvalescentskih) domov, prve velike zaloge, ki jih je prinesla kapitulacija Italije, velikanski razmah sanitete septembra 1943 in nastanek »dolinskih bolnišnic«, preizkušnje, ki jih je prinesla jesenska nemška ofenziva 1943 in ponovni povratek na samo zakonspirirane partizanske bolnišnice.

Širšo razdelitev je podal prav tako eden prvih slovenskih partizanskih zdravnikov dr. Luka (Frane Novak). V poročilu Vrhovnemu štabu NOV in POJ o stanju in razvoju sanitete na Slovenskem je 27. januarja 1944 poskušal zajeti vso problematiko.[10] Tudi on postavlja prvo razdobje do začetka prvega osvobojenega ozemlja, nato obdeluje posebnosti v razvoju sanitete na osvobojenem ozemlju, razdobje vélike italijanske ofenzive in njene posledice, zimo 1942/43, čas pred kapitulacijo Italije, obdobje po kapitulaciji Italije, nemško ofenzivo, čas po ofenzivi in stanje januarja 1944.

Prvi ranjenci — piše dr. Luka — so si obvezali rane s cunjo, odtrgano od srajce. Nato so lažje ranjence na terenu prevezovali zdravniki, pristaši OF, babice in laiki, huje ranjene pa so spravljali na vse mogoče ilegalne načine v mesto v bolnišnice. Jeseni 1941 je prvič dobil matični odbor OF zdravnikov v Ljubljani nalogo, da zbere in odpošlje sanitetni material za partizanske enote, večje pošiljke pa so začele odhajati iz Ljubljane pomladi 1942. V Ljubljani so imeli številne tečaje o prvi pomoči, v partizane so odšli prvi zdravniki, število teh je do konca maja 1942 narastlo na 20.

Tako je Glavno poveljstvo v začetku junija 1942 razporedilo nekaj zdravnikov v bolnišnice, nekaj pa

v enote; te so bile bogato založene z zdravili in s sanitetnim materialom. Na osvobojenem ozemlju je bila prva bolnišnica »pravi sanatorij, dosedaj naša najlepša bolnišnica in strokovno najbolj na višini.« Bila je založena z vsem, za vsak primer pa je uprava bolnišnice le poiskala »skrit kotiček za najhuje ranjene, ki je bil manj luksuzen, a bolj siguren.« (Začetki konspiracije!) Ustanovili so še tri manj udobne bolnišnice, od teh sta se dve kasneje spojili v eno in je tako nastala prva konspirativna bolnišnica za ranjence, ki se sami niso mogli gibati. Tudi drugod so na osvobojenem ozemlju postavili bolnišnice in celo blizu Ljubljane (Iški Vintgar). Zunaj Ljubljanske pokrajine je obstajal sistem majhnih samostojnih bunkerjev, te je sem pa tja obiskoval zdravnik in dajal osebju navodila za zdravljenje.

Italijanska ofenziva je »prihrumela kot vihar«. Toda ostali sta dve bolnišnici, ves material in vsi hudo ranjeni bolniki. Po ofenzivi (jeseni 1942) je večina zdravnikov odšla v enote; v bolnišnicah — predvsem na Kočevskem Rogu — so zlasti v zimi 1942/43 silno težko živeli. Osebje je samo moralo iskati hrano, bili so brez straž in zaradi sledov v snegu povsem odrezani od sveta, ranjence pa so skrivali po vaseh; tu so nastale nekakšne gibljive bolnišnice. Sovražnik jih je večkrat napadel in razpršil.

Ker so partizani v tem času začeli akcije večjih obsegov (napadi na utrjene postojanke), je štab dolenjske operativne cone ukazal razširiti delovanje bolnišnic. V Žumberku so ustanovili SHVPB (Slovensko-hrvaško vojno partizansko bolnišnico) za hrvaško in dolenjsko operativno cono s pretežno večino slovenskih zdravnikov in osebja. Ta bolnišnica se je hitro razvijala. Tu so se partizanski zdravniki prvič srečali s pegavcem, vendar pa se ta zaradi profilaktičnih ukrepov ni mogel razširiti čez Kolpo. Marca 1943 so to bolnišnico zaradi ofenzive evakuirali na 79 vozovih

z volovsko vprego v Kočevski Rog. Med ranjenci je bilo 80 popolnoma negibljivih.

Bolnišnice, ki so obstajale v Rogu že pred italijansko ofenzivo, so se do kapitulacije Italije še povečale in nastajati so začele tudi nove. Junija 1943 so brezuspešno poskušali prenesti partizansko saniteto na Štajersko, s Primorske in Gorenjske pa ni bilo nobenih poročil. Prav tedaj je sanitetni referent pri Glavnem štabu mobiliziral nove zdravnike iz Ljubljane. Dotok zdravnikov se je povečal s kapitulacijo Italije. Divizije so dobile sanitetne referente, pa tudi brigade in bataljoni so imeli zdravnike ali vsaj medicince. Bolnišnice so nastale po večjih krajih (Novo mesto, Ribnica, Kočevje, Toplice), sanitetnega materiala je bilo dovolj in v Toplicah so odprli prvo bolničarsko šolo.

Pred nemško ofenzivo so se dolinske bolnišnice umaknile najprej v zakotne vasi, nato pa v hribe in gozdove, kjer so Nemci nekaj bolnišnic odkrili, bolnike pa pobili. Uničili so tudi precej sanitetnega materiala. Po ofenzivi je ostalo 500 ranjencev brez strehe in zaradi prezgodaj zapadlega snega ni bilo mogoče napolniti zasneženih roških bolnišnic (konspiracija). Zato so pri vsaki diviziji ustanovili gibljive divizijske bolnišnice, začeli pa so postavljati tudi nove bolnišnice, katerih zmogljivost se je še za enkrat povečala.

Po nemški ofenzivi se je začelo tudi civilno partizansko zdravstvo in postavili so tri bolnišnice: Kanižarico, Trebnje in kasneje Stari trg pri Ložu. Ko je dr. Luka pisal to svoje poročilo, je bilo stanje na področju 7. korpusa naslednje: vse tri divizije so imele sanitetne referente, ki so imeli glavno nalogo organizirati saniteto v vojaških enotah. Vsaka divizija je imela kirurško skupino, čeprav je v bolnišnicah manjkalo kirurgov, kajti računati je bilo treba s premiki divizij na močno oddaljena področja od Kočev-

skega Roga ali drugih stalnih zakonspiriranih bolničnih baz.

Vsaka divizija je imela dentista, divizijsko apotekarsko in higiensko skupino. Brigade so imele zdravnike ali medicince, bataljoni pa medicince ali bolničarje; prav tako odredi. Po vsem ozemlju 7. korpusa so bile stalne razuševalne in antiskabične postaje, nekatere so mogle v 24 urah razušiti ves bataljon. Po terenu so bile razmeščene 3 partizanske lekarne.

Enako organizacijo je poskušal uvesti sanitetni odsek Glavnega štaba tudi na področju 9. korpusa (Primorska in Gorenjska) in 4. operativne cone (Štajerska). Na Primorsko je odšla skupina treh organizatorjev, na Štajersko pa zdravnik s potrebnimi navodili in močan sanitetni kader, ki je spremljal 14. divizijo na njenem pohodu na Štajersko. Ustanovili so tudi medicinsko revijo Partizanski zdravstveni vestnik. Prva številka je izšla januarja 1944; do osvoboditve je izšlo 10 številk, urednik pa je bil dr. Magajna-Mirko.

Tako nas je dr. Luka s to svojo analizo obdobij na kratko poučil o vsem, kar nam je potrebno za nadaljnje razumevanje. Omeniti je treba še eno analizo, in to prav tako pionirja slovenskega partizanskega zdravstva, dr. Igorja (pokojnega profesorja dr. Pavla Lunačka). V rokopisu Delež slovenske sanitete v NOV in njen pomen za razvoj Medicinske fakultete[11] je dr. Igor analiziral razdobje od ustanovitve SCVPB (16. junija 1942) in hkratne ustanovitve več manjših bolnišnic v Zapotoku (Iška), pri Klevevžu, na Gorjancih, pri Kačjem potoku (Rog), v Novem logu (Rog), na Smuki, pri Strugah itd. Vsaka od teh bolnišnic je imela 25 do 50 ležišč, bolnikov pa je bilo razmeroma malo, in še to so bili po večini laže ranjeni. Temeljna naloga vseh teh bolnišnic je bila, da bi razbremenila enote NOV in poskrbela za bolnike, zlasti za hudo ranjene, da bi skrila ranjence in bolnike pred ne-

človeškim okupatorjem, da bi vrnila čimveč ozdravljenih v enote in preprečila nalezljive bolezni v vojski in zaledju.

Zato je že junija 1942 obstajala težnja, da bi ranjence čimprej imobilizirali v več ali manj stalne partizanske bolnišnice; v razdobju po italijanski ofenzivi in do kapitulacije Italije pa je veljalo načelo: postaviti skrite in zakonspirirane partizanske bolnišnice, razposlati ranjence v več manjših bolnišnic, vse bolnišnice administrativno povezati, iz Ljubljane pa spraviti čimveč zdravnikov in sanitetnega materiala.

V razdobju po kapitulaciji Italije in do nemške ofenzive je bil dotok sanitetnega kadra še večji, tudi sanitetnega materiala je bilo ogromno. Dolinske bolnišnice so pobrale glavnino bolnikov, le najhuje ranjene so prepeljali v zakonspirirane bolnišnice. Po ofenzivi je bilo treba postaviti nove zakonspirirane bolnišnice in jih opremiti z instrumenti in zdravili, s pohištvom in z obleko. Dobiti je bilo treba nove kadre, organizirati saniteto po vojaških enotah in v zaledju za civilno prebivalstvo, higienske sanitarne ustanove in sanitetno šolo. Te sanitetne šole in tečaji so se še prav posebno razvili. Na prvo mesto je treba šteti šole in tečaje za bolničarje in nosilce ranjencev, tečaje za sanitetne oficirje, za higienike in lekarniške delavce ter njihove pomočnike. Na ozemlju 7. korpusa je bil stalni kuharski tečaj, tečaj za ortopedske pomočnike in maserje ter za kulturno-prosvetne delavce v saniteti.

Že novembra 1943 so v sanitetnem odseku pri Glavnem štabu ustanovili razne sekcije, od teh sta se dve glavni — trupna saniteta in bolnišnice — še potem dopolnjevali. Temeljna značilnost v razvoju bolnišnic je bila: obstajali so bloki s postojankami, te so se še razvijale in dopolnjevale, a so bile skrajno zakonspirirane. Le blok SHVPB je bil urejen po kantonmajskem sistemu v štirih vaseh v Žumberku s

podzemskimi bunkerji za primer nevarnosti. Obstajal je tudi blok za evakuacijo ranjencev v Italijo. Na Primorskem in prav tako na Štajerskem so bili bloki bolnišnic. Na osvobojenem ozemlju v Zadru pa je v letu 1945 nastala slovenska bolnišnica. Zobozdravstvo in lekarništvo je imelo svojo posebno sekcijo. Ekonomat je že do kapitulacije Italije skrbel za hrano in vse druge potrebe, imel je šivalnice, krojaške in čevljarske delavnice, pralnice, mlin, pekarno, mesarijo in razna skladišča. Po Lunačkovih ocenah se je v okrog 60 partizanskih bolnišnicah zdravilo okrog 22 000 registriranih ranjencev, od teh je okupator odkril in pobil le 0,3 odstotka, velika večina ranjencev pa je ozdravela. Saniteta je preprečila vse nalezljive bolezni (pegavec!) in je neprestano skrbela za strokovno rast zdravstvenega kadra.

Tako nas je dr. Lunaček seznanil s celo vrsto problemov, o katerih bomo skušali še posebej govoriti. Rekli smo že, da se vse te analize nanašajo predvsem na razmere sanitete na področju 7. korpusa in prvenstveno na razvoj bolnišnic. Vse to smo omenili na kratko le zato, da se moremo že v začetku vsaj približno seznaniti s problematiko najbolj razvite partizanske medicine na Slovenskem, ki so jo — poleg požrtvovalnega dela zdravstvenega osebja — omogočile še številne druge razmere (kontinuirano osvobojeno ozemlje na Kočevskem Rogu itd.). S tem seveda nismo prezrli drugih analiz in delitev v razdobja, zlasti ne tistih, ki so jih pisali znani partizanski zdravniki o partizanski saniteti na Primorskem (dr. Viktor Volčjak in dr. Aleksander Gala-Peter), na Gorenjskem (dr. Edvard Pohar) in Štajerskem (dr. Ivan Kopač-Pauček in dr. Herman Slokan-Zmago). Vse to bomo s pridom uporabili, ko bomo opisovali razvoj partizanskega zdravstva v omenjenih pokrajinah.

Zanima nas še, kakšen uspeh so imele že omenjene okrožnice sanitetnih oblasti o pisanju kronik itd.

Discipliniranost in požrtvovalnost zdravniškega osebja se je izkazala tudi tu. V glavnem je med vojno ali takoj po osvoboditvi nastala vrsta nadvse zanimivih rokopisov; od teh so bili nekateri tudi objavljeni, največ v reviji Priroda, človek in zdravje. To so predvsem tisti spisi, ki jih — kot smo že dejali — omenja tudi dr. Nataša. Glavni od teh so:[12] Kronika postojanke SVPB — Sp. Hrastnik (napisala dr. Božena — Vida Grossmannova); Zgodovinsko poročilo vseh najvažnejših dogodkov iz postojanke Vinice od 16. novembra 1943 dalje (dr. Lojze Štrancar); Kratka zgodovina ekonomata SCVPB; Kronološki opis postojanke Lašče (dr. Ivan Pintarič); Kronika postojanke Zg. Hrastnik od 29. decembra 1943 dalje (dr. Peter); Kronološki opis Bolnice v Gorjancih (dr. Ivan Pintarič); Kronološki opis bolnice Jelenov žleb (dr. Ivan Pintarič); Kronika postojanke nad Pogorelcem, Jelenovega žleba, Sp. in Zg. Lašč (Juga Bregant-Polakova); Kronika bolnice Nova vas od 16. septembra do 21. oktobra 1943; Kronika postojanke Jelenbreg (dr. Mariča-Emica Kraigher); Potek dogodkov na postojanki Stari log med nemško ofenzivo (dr. Breda Vudler); Referat politkomisarja Franca Žugla 2. maja 1944; Pismo tovariša polkovnika dr. Igorja Lunačka; Kronološki opis bolnice SHVPB in SŠ (dr. Ivan Pintarič); Iz življenja in nehanja postojanke VPB-K (Tine Valentinčič;) Popis bolnic v Iški (France Berce); Partizanska bolnica na Smuki — statistični del (dr. Frane Novak-Luka); Rokopis dr. Petra Gala, Vipava 13. junija 1945; Nekoliko doživljajev iz sanitete (Franc Podstudenšek-Rok); Kronika SVPB — Franja (Od ustanovitve 23. decembra 1943 do 5. maja 1945) (dr. Franja Bojc-Bidovec); Kronika iz leta 1943 iz Brkinov (dr. Bogomir Magajna); Kronika tovariša Jožeta Verliča; Kako sem prišel v partizane? (dr. Pavel Lunaček); Kronika dr. Ivana Kopača-Paučka; Kronika postojanke P 2 (dr. Herman Slokan-Zmago); Kronika dr.

Benigarja; Kronika SVPB — Pavla (dr. Pavla Jerina-Lah); Kronika doživljajev iz partizanske sanitete na Štajerskem (dr. Robert Kukovec). Poudarjam, da tu niso našteti vsi sestavki in jih bomo omenjali drugod.

Ker bomo mnogo govorili prav o partizanskih bolnišnicah, je prav, če na tem mestu podamo kratek pregled teh bolnišnic in jih tudi poskušamo lokalizirati tako, kot so to storili že partizanski zdravniki med vojno in neposredno po njej. Konspiracija in delno tudi težavnost poročanja s Primorske in Štajerske med vojno sta povzročili, da oba seznama, prvi je nastal še v partizanih, drugi pa je bil tiskan za razstavo v Beogradu, le nista popolna.[13] Treba ju bo torej dopolniti v tem spisu, a tudi poslej bo še marsikatero vprašanje ostalo odprto. Ko sem prebiral številne članke in spise, ki so nastali po vojni o partizanskem zdravstvu,[14] sem srečeval neprestano še nova imena in kraje; povsem upravičeno nastaja vprašanje, ali bodo v tem delu naštete in opisane vse naše partizanske bolnišnice. Skoraj sem prepričan, da ne, posebno če pomislim na vse tiste številne bunkerje na Gorenjskem in Štajerskem, kjer so se že od 1942 zdravili naši ranjenci. Res da to niso bile bolnišnice, kot so nastajale potem 1943 na Dolenjskem in kasneje tudi drugod, a v njih so se le zdravili naši partizani!

Konec vojne so bile torej znane naslednje bolnišnice:

1. **Na področju 7. korpusa** (Notranjska, Dolenjska, Bela krajina)

a) Blok SCVPB — Slovenska centralna vojna partizanska bolnišnica s postojankami v Kočevskem Rogu: Jelenbreg pri Podstenicah, Jelendol pri Daleč hribu pri Podstenicah, Jelenžleb pri Podstenicah (opuščen in požgan v nemški ofenzivi jeseni 1943), Sp. Lašče, južno od Podstenic (požgane v nemški ofenzivi jeseni 1943), Zg. Lašče, jugovzhodno od Podstenic,

Stari Log pod Jelenico (ob cesti Podstenice—Žaga Rog), Pugled nad Žago Rog (požgan v nemški ofenzivi), Hrastnik, vas Smrečnik nad Komarno vasjo (požgali Italijani poleti 1943), Zg. Hrastnik nad Komarno vasjo, Sp. Hrastnik nad Komarno vasjo (porodnišnica), Travnik in Gaj pri Travniku (kasneje sedež sanitetnega odseka Glavnega štaba), Vinica blizu Ribnika, Škrilj (vas Štal, požgana v nemški ofenzivi jeseni 1943), Ponikve, Planina, Zg. in Sp. Ajdovec (Stari in Novi Ajdovec) pod Komolcem (postojanka britanskega zdravnika majorja Lindsayja Rogersa), Daleč hrib pri Podstenicah (požgan 15. avgusta 1942 v italijanski ofenzivi), Leseni Kamen blizu Ribnika, Kremen blizu Travnika.

Junija in julija 1942 je delovala na Podstenicah ambulanta, od septembra do oktobra 1942 neke vrste sprejemnica na Pogorelcu pri Podstenicah, po kapitulaciji Italije do nemške ofenzive Novi Tabor (zahodno od Črmošnjic) in druga dolinska bolnišnica v Dolenjskih Toplicah. Od avgusta 1943 do aprila 1945 je bila uprava SCVPB v Komarni vasi, v Srednji vasi pri Črmošnjicah pa od konca 1944 do aprila 1945 nezakonspirirana evakuacijska etapa (brez redne zdravstvene oskrbe). V blok SCVPB je treba šteti še dve roški bolnišnici pred italijansko ofenzivo, Smuko in Novi log nad Starim logom, dve dolinski bolnišnici v Kočevju in Ribnici in močno zakonspirirano bolnišnico G-15-A (SVPB-K) (Mihovo — Prežek v Gorjancih). Vse omenjene postojanke so imele približno 1730 ležišč.

b) Blok SHVPB in SŠ — Slovensko-hrvaška vojna partizanska bolnišnica in sanitetna šola sta bili razmeščeni v Žumberku po vaseh Doljani, Burići, Sekulići, Dučići, Pilatovci, Radatovići, Gudalji, Kuljaji in nekatere zakonspirirane gozdne postojanke (npr. Lipovec, uro hoda zahodno od Bulićev). Zmogljivost je bila okrog 340 ležišč.

c) Blok SVPB-B — Slovenska vojna partizanska bolnišnica Bobovec. Blok je imel tri do štiri postojanke na področju Koprivnik—Svetli potok—Nemška loka—Miklarji. Blok je bil majhen in je imel okrog 30 ležišč.

č) Blok SVPB-M — Slovenska vojna partizanska bolnišnica — Mokrc. Blok sicer administrativno ni sodil v sistem roških bolnišnic. Imel je svoje postojanke v Iškem Vintgarju, na Mokrcu, pod Molnikom in v Polhograjskih Dolomitih. Zmogljivost okrog 70 ležišč.

d) Blok SVPB-S — Slovenska vojna partizanska bolnišnica — Snežnik. Na prvem osvobojenem ozemlju so bile na področju tega bloka tri partizanske bolnišnice: Gornje Poljane (Petelinji vrh nad Gornjimi Poljanami nad Starim trgom v Loški dolini), Bele vode pri Loškem potoku in Bele vode pod Snežnikom (Leskova dolina pod Snežnikom) ter decembra 1942 še nad Otrobovcem (nad Mrtvim lazom vzhodno od Grajševke nad Otrobovcem). Po nemški ofenzivi so se v Leskovi dolini pod Snežnikom razvile postojanke Pudob, Podob, Stari trg, Predgora, Podgora, Hrib in Nova vas. Kasno jeseni 1944 se je v ta blok vključil tudi do sedaj samostojni blok SVPB-Z (Zalesje) iz Brkinov. Zmogljivost je bila okrog 250 ležišč.

e) Blok SVPB-E — Slovenska vojna partizanska bolnišnica — evakuacija. V tem bloku so se zbirali ranjenci, določeni za evakuacijo v Italijo in kasneje v osvobojeno Dalmacijo. V blok moremo šteti dve postojanki iz SVPB-S (Podob in Hrib), (letališče v Loški dolini!) in postojanki Topolovec (Črešnjevec) in Gradac v Beli krajini (letališče ob Kolpi!). Zmogljivost okrog 160 ležišč. Topolovec je kasneje iz evakuacijske baze zrastel v samostojno evakuacijsko bolnišnico s popolno zdravniško in operacijsko službo.

f) Blok SVPB-R (Ribnica ali Ravne). V ta blok so sodile postojanke: Smrekovec ali Bogdanov dom (nad

Borovcem blizu Kočevske reke), Suhi vrh ali Stanetov dom (na Krempi nad Kolpo), Urhovina in Ljubno (pri Inlaufu in Borovcu). Zmogljivost okrog 120 ležišč.

2. **Na področju 9. korpusa** (Primorska in delno Gorenjska)

a) Še pred kapitulacijo Italije so obstajale na Primorskem »sanitetne postaje« (zakonspirirane bolnišnice) od št. 1 do 10.

b) Ob kapitulaciji Italije (goriška fronta) sta obstajali dve veliki bolnišnici, ki sta se spričo položaja na goriški fronti (velika nemška ofenziva septembra 1943) neprestano selili.

c) Konec decembra 1943 sta se začeli oblikovati dve veliki zakonspirirani bolnišnici. SVPB — Franja z oddelki B (centralni, Pasice pri Cerknem), oddelek A (Cerkljanski vrh), oddelek C (Davča) in Pokljuka 10 (Jelovica, severno od Ratitovca). Druga bolnišnica je bila SVPB — Pavla z oddelkom I (Trnovski gozd, potok Črna, pritok Idrijce), oddelek II (potok Belca—Tisovec), Očka (Stare Fužine), oddelek III (Male Vrše, Spodnja Trebuša) in oddelek IV (Hudičev graben—Jageršče).

č) Onkraj Soče: Jakob Završnik I — IV (Brda), Vršiček in Svoboda (Tolminsko).

d) Gorenjska (brez oddelka Franje) na desnem bregu Save: odredna bolnišnica I (Podlonk pod Ratitovcem), ambulanta A (blizu Podlonka), ambulanta B (Martinj vrh), ambulanta C (Malenski vrh), ambulanta D (Mežaklja), ambulanta E (Koprivnik nad Bohinjem). Vse postojanke so imele nad 700 ležišč.

3. **Na področju 4. operativne cone** (Štajerska, Koroška in Gorenjska na levem bregu Save)

a) Spredaj omenjena dokumenta imata naznačene le glavne bolnišnice: Košuta, Leto, Zaklon, Tihi dol,

Zima, Pomlad, Jesen, Trška gora, Krn, Dovže in Svoboda. Pristavljata pa, da se je zdravilo na Pohorju in na Graški gori do osvoboditve okrog 600 ranjencev.

b) Na Gorenjskem omenjata oba vira le ambulanti F, G, odredno bolnišnico II in Drtijo (Moravško) s 33 ležišči.

c) Na Kozjanskem omenjata bolnišnice R 7 do R 10 in Bohorsko bolnišnico z 260 ležišči.

č) Kobansko in Slovenske gorice, dva bunkerja s 15 ležišči.

d) Sistem bunkerjev na Koroškem (Mozirska planina proti Logarski dolini).

Rekli smo že, da je ta razpredelnica nepopolna, in tudi povedali vzroke za to. Vse te bolniške postojanke pa niso delovale hkrati. Veliko truda bo treba, da bomo prikazali vsaj približno točno sliko vseh postojank.

V uvodu še na kratko o konspiraciji, saj je bila tesno povezana s partizansko saniteto na Slovenskem, zlasti glede bolnišnic. V marsikateri partizanski bolnišnici je bilo med številnimi gesli zapisano tudi to, da je konspiracija »naše najmočnejše orožje«. Popolna konspiracija je bila nujna, saj je okupator neusmiljeno pobijal vse, kar je našel živega v bolnišnici. Če so torej naši ranjenci hoteli dobiti v partizanskih bolnišnicah varno zatočišče, kar je bil vsekakor pomemben pogoj za uspešno zdravljenje, so morali biti tako skriti, da jih okupator ni mogel odkriti. Zato je o lokaciji bolnišnic vedelo zelo malo ljudi in tudi za ranjence je bila brez izjeme strogo obvezna posebna procedura pred vstopom v bolnišnico, med bivanjem v bolnišnici in ob njeni zapustitvi (zavezovanje oči, gibanje v zelo ozkem krogu okoli postojanke itd.). V sicer obširni partizanski literaturi — z izjemo medicinske revije — najdemo mnogo spisov o življenju

bolnikov v bolnišnicah, nikjer pa ne najdemo natančnejšega opisa, kje je bolnišnica stala.

Partizanska zdravnica dr. Pavla je napisala zelo zanimivo študijo o konspiraciji.[15] V njej najprej opisuje, kaj vse je bilo treba upoštevati že pri izbiri sveta, kjer naj bi stala bolnišnica ali kompleks bolnišnic. V poštev je prihajala neobljudenost terena (na primer Kočevski Rog, Goteniški Snežnik, Snežnik na Notranjskem ali Jelovica) ali pa popolna zanesljivost bližnjih prebivalcev, brez katerih bi si težko mislili uspešno delovanje bolnišnic. To je veljalo zlasti na primer za osrednji oddelek bolnišnice Franje in za nekatere pohorske in gorenjske bolnišnice. Ponekod so stale bolnišnice v silno strmih pobočjih, drugod v zakritih kraških vrtačah; boljši je bil iglast gozd in zelo ustrezen je bil prostor, če studenec ali potoček ni bil zarisan v vojaških zemljevidih.

Vsaka bolnišnica je imela svojo javko, kraj, do koder so ranjence prinesle ali pripeljale vojaške enote, od tu pa so jih — z zavezanimi očmi seveda — odpravili v bolnišnice bolničarji. Za javke bližnjih bolnišnic so vedeli le politični komisarji višjih vojaških enot. Najboljša javka je bila, če je stala kje na samem, morala pa je imeti vsaj streho (za prvi pregled ranjencev) in nekaj pripravljene hrane. Promet med postojanko in javko se je razvijal le v poznih večernih ali zgodnjih jutranjih urah, medtem ko je bil prihod ali odhod z javke določen samo ponoči. Najbolj je bilo treba paziti na neposreden dohod v postojanko, torej na sam vhod v bolnišnico. Ker se tu — v suhem in v snegu — ni smelo nič poznati (na primer stopinje), je imela vsaka postojanka posebnega kamuflerja-partizana, ki je sproti zakrival vsako najmanjšo sled. Bile pa so tudi postojanke, ki so se dale »zasnežiti« in je vsak promet med njimi povsem zastal do prihodnjega sneženja, ki je zabrisalo stopinje. Nihče ni

smel iz postojanke brez dovoljenja in ves promet je moral potekati v skrajni tišini.

Najteže je bilo s konspiracijo, ko je zapadel sneg. Dr. Pavla piše, da je bila to posebna umetnost. Popolna tišina je morala vladati tudi v sami postojanki, paziti so morali na dim, ponekod so kuhali samo ponoči, drugod samo z ogljem itd. Uspešno so konspiraciji pripomogla tudi izmišljena imena postojank in celo hribov in vrhov, če so se videli iz postojanke.

Te temeljne misli o konspiraciji je dr. Pavla dopolnila še v rokopisu Organizacija in delo v bolnicah.[16] Eno od temeljnih načel je bilo, da je vsaka bolnišnica vojaška enota. Zato je morala v bolnišnici vladati vojaška disciplina, ta je bila z dotokom vedno več ranjencev — med njimi so bili nekateri tudi prisilno mobilizirani — vedno bolj potrebna. Zato je za kršenje konspiracije veljala najstrožja kazen za vsakega ne glede na funkcijo ali položaj. V postojanki je morala biti higiena na višini. Stranišča so morala biti v redu, za pranje perila so bile posebne perice.

Po pravilu je moral biti upravnik postojanke vedno zdravnik. Ta je bil, vsaj v začetku, tudi gradbenik, ekonom, vzgojitelj bolničarjev, lekarnar, politik in borec. Dr. Pavla je zapisala: »Imam spoštovanje pred vsem bolniškim osebjem, od težkega nosača do gradbenika, perice, razuševalca, a v gotovih momentih največ do bolničarjev.« Intendanci sta bili dve: notranja (na postojanki, kjer je moralo biti hrane najmanj za štirinajst dni) in zunanja, ki je imela svoje dobavitelje, nakupovalce itd. Na obeh ekonomatih so bile razne delavnice.

Že maja 1943 je bila zamišljena enotna administracija za partizansko saniteto v Sloveniji, kasneje pa so začela počasi prodirati tudi v Slovenijo navodila sanitetnega odseka pri Vrhovnem štabu (od zahteve po izpolnjevanju »ranjeničke karte« do desetdnevnega raporta). Poleg upravnika so bili na posto-

janki še komisar, vojaški vodja, intendant, bolničarji itd. Za nove gradnje in popravila starih stavb so bile tudi stalne gradbene skupine, ki naj bi jih po pravilu imel vsak blok.

Še nekaj o evakuaciji, to je o preseljevanju ranjencev. Ta je bila lahko navadna, iz postojanke v postojanko, tudi evakuacija na osvobojeno ozemlje, v Dalmacijo ali čez morje na italijansko obalo. Druge vrste evakuacija je bila preventivna. Nekdo, ki je vedel za kraj postojanke, je, recimo, pobegnil ali bil ujet in možna je bila izdaja. Zato je bilo treba vso postojanko izprazniti. Končno je bila še nenadna evakuacija, ki jo je povzročil sovražnikov vdor na področje, kjer je stala bolnišnica. Načrt te zadnje vrste evakuacije je morala imeti vsaka postojanka. Vsak od osebja pa tudi gibljivi ranjenci so natančno vedeli, kje je takrat njihovo mesto in za kakšno delo mora vsak od njih zagrabiti. Za hudo ranjene in negibljive bolnike so bili pripravljeni nosači, ki so ranjence odnesli v dobro skrite podzemeljske bunkerje; ti so bili nekoliko stran od postojanke. Točno je bilo določeno, kateri bolničar ali bolničarka gre z ranjenci v ta ali oni bunker, kjer sta morali biti stalno pripravljeni nepokvarljiva hrana in voda. Točno je bilo določeno, kam se morajo premakniti drugi, kje in kdaj mora oborožena straža sprejeti boj, kdo mora pospraviti arhiv in ves drug material itd.

Glavna pa je bila vendarle konspiracija. Te so se držali tako natančno, da bi nihče ne mogel sklepati, kje naj bi bila ena ali druga postojanka, pa naj bi prišel sovražniku v roke kakršen koli zapis o bolnišnici, kar se je tudi pripetilo. Sovražnik je na primer dobro vedel, da so bile bolnišnice na Rogu. Toda Rog je obširen in za temeljito prehajkanje bi bil sovražnik potreboval toliko vojske, kot so jo Italijani v véliki ofenzivi na Rog avgusta 1942. Tudi če bi bil sovražnik vedel za ožje področje, je postojanko še

vedno lahko reševala konspiracija. Lahko je prišel že na izhojeno pot, ki je vodila v bolnišnico, a ta se je nenadno končala ali pa, kar je bilo še bolj varno, prišla na drugo, še bolj izhojeno pot, vmes nekje pa je bila postojanka. S te poti se je nekje odcepila skrivna pot v bolnišnico, po kateri so prenašali s tisočerimi mukami bolničarji ranjence.

En sam dokument mi je znan, ki bi bil morda res nekoliko utegnil kršiti konspiracijo in bi bil morda sovražniku — če bi ga bil znal pravilno razbrati — le utegnil pomagati pri iskanju bolnišnice. Gre za razpredelnico ekonomske sekcije sanitetnega odseka Glavnega štaba od 22. septembra 1944, kje smejo nekateri bloki obrati jesensko sadje po zapuščenih kočevskih vaseh; ta dokument pa jih našteva s pravimi imeni. Če bi bil torej sovražniku prišel ta dokument v roke in bi bil seveda vedel, kaj na primer pomeni SVPB-B, bi navsezadnje morda res lahko odkril katero od bolniških postojank, ki so bile blizu naštetih kočevskih vasi. Ta dokument pravi, da more obrati sadje ekonomat bloka SVPB-R v vaseh Borovec in Pleš, ekonomat bloka SVPB-B v Nemški loki, Zgornji Nemški loki, Zgornji, Spodnji in Srednji Bukovi gori, Svetlem potoku, Kumrovi vasi in Starem Brezju. Glavna uprava SVPB pa v Komarni vasi, Gričicah, Štalah, Smrečniku, Ribniku, Resi in Travniku.[17]

Zanimiv je nadalje obsežen rokopis dr. Franje Bojčeve, Obramba sanitetnih partizanskih postojank v Sloveniji.[18] Rokopis se začenja z geslom: »Najboljša obramba vseh naših bolnic je bila konspiracija in le njej smo dolžni zahvalo za toliko ohranjenih življenj ranjencev.« Rokopis, ali bolje rečeno obsežna razprava, omenja v začetku dve odredbi sanitetnih oblasti, ki sta naročali aktivno obrambo. Prva (januar 1944, dr. Cedrik) naroča, naj postojanka udari po sovražnikovi patroli, če ta ne presega števila 40, a to le tedaj, če je sovražnik postojanko odkril. Naredba

sanitetnega odseka Glavnega štaba 4. julija 1944 pa naroča, naj zaradi spremenjene sovražnikove taktike (napadi v kolonah od 50 do 100 mož) organizira vsak blok prvovrstno obveščevalno službo med postojankami, in če se le da, tudi med vojnimi enotami. Zato so vpeljali izvidnice ali mrtve straže, osebje so vzgajali v vojaškem duhu, Glavni štab pa je dodelil blokom po dve bojni desetini.

Dr. Franja poudarja, da spočetka na obrambo bolnišnic niso mislili, ker ni bilo ne borcev ne orožja. Pred veliko italijansko ofenzivo 1942 je dobila centralna bolnišnica na Rogu (Daleč hrib) sicer četo iz roškega bataljona, a ta je imela za primer napada na bolnišnico nalogo, »umikati se v nasprotni smeri od postojanke in tako povleči sovražnika s seboj.« Med veliko italijansko ofenzivo na Rog pa se je ta četa razbila in Igorjevo bolnico sta rešili »le sreča in konspiracija«. Ko so začeli po italijanski ofenzivi in tja do italijanske kapitulacije postavljati številne nove postojanke in bloke, je v glavnem obveljalo kot temeljno načelo vse obrambe: konspiracija in čim boljša možnost za umik. Vojaški obrambi postojanke v Rogu so posvečali važnost le toliko, da bi zaščitne čete zadrževale sovražnika, dokler ne bi ranjencev evakuirali z ogroženega mesta. Edina postojanka, ki je bila »prisiljena polagati prav tako važnost na obrambo kot na konspiracijo« je bila SVPB — Franja, katere začetni graditelj je bil znani primorski partizanski zdravnik dr. Viktor Volčjak.

Dr. Franja temeljito opisuje konspiracijo in obrambo bolnišnice Franje. Že svet sam, na katerem je postojanka stala, je imel svoje dobre pa tudi slabe strani. Dobre strani so bile dohod po vodi (ni sledov), voda v neposredni bližini, bližina vozne ceste (dovoz ranjencev), le en možen dostop, povsod drugod pa navpične stene, visoke 400 do 500 metrov, dim iz postojanke se ni mogel videti, deroči hudournik je

udušil vse glasove in postojanka se je mogla uspešno braniti. Slabe strani pa so bile: ni bilo možnosti za umik, vlaga v grapi, poleti je bilo sonca 6 ur, pozimi le dve do tri ure, nevarnost manjših plazov, rušenje kamenja, povodenj in bližina vasi (možnost izdaje).

V Franjo je vodila skrajno zakonspirirana pot in bilo je treba večkrat prečkati hudournik, preden si prišel v postojanko. Ko je v zimi 1944/45 v grapi zapadlo do pol metra snega, je priskočila na pomoč »gostoljubnost zanesljivega primorskega kmeta, ki mu gre tudi na tem mestu zahvala.« V snegu so znesli ves material in ranjence najprej v to hišo, potem skozi mala vrata na dvorišče in odtod po zgaženi poti do studenca, kamor so hodili iz hiše po vodo. Od studenca je bilo treba do grape zgaziti le še 50 metrov steze, in če bi sovražnik vdrl, bi bilo treba samo teh 50 metrov zakamuflirati »s presejanim snegom«. Po prvem napadu 1944 so javko prestavili iz hiše, oddaljene petnajst minut, v eno uro oddaljeni hrib.

Razvita je bila močna obveščevalna služba. Prvotno obveščevalno službo terenskih organizacij so kasneje prevzele krožne patrole. Najbližja stalna nevarnost je bila tri ure oddaljena sovražna postojanka v Sorici. Vmes je bila postojanka Franje (oddelek C v Davči), od koder so pošiljali dvakrat na teden poročila o položaju, v primeru nevarnosti pa direktno po kurirju. V drugi polovici 1944 je bila bolnišnična obveščevalna služba priključena na telefon, ki je bil deset minut od vasi. Na visoki skali že v grapi je bila stalna izvidnica, ki je videla dva kilometra daleč. Kasneje je bila tudi ta povezana s telefonom. Pred edinim vhodom je bila noč in dan straža z avtomatskim orožjem. Po prvem napadu so naredili tudi dvižni most.

Po temeljitem pregledu terena so odkrili štiri možne dohode in jih zaminirali. Nekoč je tako mino sprožila srna. To je sicer plačala z življenjem, a je

povzročila mučen nočni alarm. Skoraj vse mine je sprožil v zimi 1944/45 sneg. Zunanji obrambni pas Franje so predstavljali štirje bunkerji s težkimi bredami in pet bunkerjev z lahkim avtomatskim orožjem. Ta obrambni pas pa je obvladal vse dohode, kotline in možne dostope. Notranji obrambni pas pa so sestavljali trije bunkerji z lahkim avtomatskim orožjem. Vsi so bili dobro zakriti in oddaljeni 20 do 50 metrov nad postojanko.

Poleg bolniških barak so bili v grapi trije skalnati bunkerji za ranjence; dva za težko gibljive s pogradi, vodo, elektriko in rezervno hrano, v tretji bunker pa je bil možen dostop z ene strani in en sam borec bi mogel držati položaj tudi več dni.

Prvič so Franjo iznenada napadli 25. aprila 1944 popoldne, teden dni po aprilski ofenzivi na področju 9. korpusa. Nemci so zasedli en obrambni bunker, ko pa so partizani sprožili nekaj rafalov, ki so močno odmevali po grapi, so Nemcem zmešali orientacijo in so se umaknili. Konec maja 1944 je prišla sovražna kolona v bližnjo vas. Takrat so Nemci pripovedovali ljudem, da so to »hudičeve skale, od koder so jih pred mesecem dni napadli banditi, da pa naj zaradi njih kar živijo notri.« Zadnji napad je doživela Franja ob veliki pomladanski ofenzivi na 9. korpus 24. marca 1945. Prejšnji večer so ranjence evakuirali v bunkerje. Sovražnik je začel vdirati v grapo zgodaj popoldne. Ko je prišel že mimo stražnega mesta, so naši začeli streljati, nato se je sovražnik umaknil in začel z minami obmetavati sotesko. To ni moglo — razen strahovitih eksplozij — dosti škodovati, nevarnejše pa je postalo, ko je sovražnik z zažigalnimi minami zanetil suho resje in drugo podrast na obeh bregovih soteske in so se začeli slapovi isker usipati na lesene barake v dnu grape. Toda naslednjega dne sovražnik ni več napadal, čeprav je držal blokado okrog grape še polnih 12 dni.

Ta zanimiva razprava dr. Franje nam vsiljuje drugo vprašanje: ali se je sovražniku posrečilo večkrat odkriti in napasti naše bolnišnice? Tudi na to vprašanje nam odgovarja dr. Franja v rokopisu Napadi na partizanske bolnice v Sloveniji.[19] Ker bomo o tem še natančneje govorili, si na tem mestu oglejmo samo glavne podatke, ki jih je dr. Franja z veliko potrpežljivostjo nabrala po ohranjenem dokumentarnem gradivu. Med véliko ofenzivo so Italijani poleti 1942 odkrili kraško jamo z ranjenci pri Jelenovem žlebu in so vse, kolikor je bilo še živih, pobili. Na Rogu so avgusta 1942 Italijani odkrili in zažgali prazno bolnišnico na Daleč hribu in nekoliko stran bolniško barako. Pri drugem sunku na Rog (septembra 1942) so Italijani uničili bolnišnico na Smuki in ubili dva negibljiva ranjenca. Približno v istem času so Nemci uničili bolniško postojanko na Mežaklji.

V jesenski ofenzivi 1943 so Nemci uničili na Kočevskem bolnišnico v Starem bregu, na Štalah in pri Črmošnjicah, sprejemno bolnišnico iz Ribnice na Travni gori in požgali še tri bolnišnice, od teh eno najbolj zakonspiriranih v Rogu. V tej bolnišnici so pobili 21 negibljivih ranjencev. V začetku januarja 1944 so Nemci napadli bolnišnico na Mokrcu, marca 1944 je bila izdana in napadena bolnišnica na desnem bregu Soče, teden dni pred prvim napadom na bolnišnico Franjo pa oddelek za rekonvalescente tega bloka. Maja 1944 so Nemci uničili podzemsko bolnišnico na Gorenjskem, naslednji mesec pa bolnišnico 4. operativne cone in kamniškega področja.

Septembra 1944 so Nemci napadli na Primorskem bolnišnico vojne oblasti Vero. V začetku oktobra so napadli upravo SVPB-S z rekonvalescentskim domom. Huje je bilo na Štajerskem v hudi ofenzivi 1944/45. Februarja 1945 so napadli bolnišnico onkraj Soče. V pomladanski ofenzivi 1945 je utrpel hude izgube

Franjin oddelek D in okrevališče SVPB-Pavla, kjer je bilo pobitih 14 ranjencev in osebja.

Čeprav so bile to hude izgube, moramo le reči, da je bilo število teh nesreč spričo številnih bolnišnic in ranjencev zelo majhno.

Končno se moramo ustaviti še pri zelo zanimivem rokopisu kapetana Valentinčiča, pri Tehničnem poročilu o sistemih gradenj konspirativnih bolnišnic.[20] V uvodu ugotavlja ta znani graditelj partizanskih bolnišnic, da so do jeseni 1943 obstajale konspirativne bolnišnice le v Ljubljanski pokrajini, in to v sklopu SCVPB. V letu 1943/44 so gradnjo teh bolnišnic v Ljubljanski pokrajini nadaljevali, pomladi in poleti 1944 pa so to dejavnost prenesli tudi na Primorsko in Štajersko.

Polagoma — in krajevnim razmeram primerno — se je razvil nekak enoten tip bolniške postojanke; ta je imela stavbo (barako ali podzemeljski bunker) z večjo ali manjšo dvorano za ranjence, stavbo za operacijsko sobo, stavbo za kuhinjo in skladišče, stavbo za osebje, zakonspirirani evakuacijski bunker, zakonspirirani ekonomatski magacin in do eno uro oddaljeni podstrešek za umik gibljivih ranjencev, če je pretila nevarnost.

Več takih postojank je bilo združenih v blok bolnišnic. Ta je bil tako močan, da je lahko sprejel hkrati ranjence cele divizije. Sistemi blokov niso bili povsod enaki; eni so imeli le po dve ali tri postojanke, bistveno pri vseh blokih pa je bilo, da je ena postojanka v glavnem predstavljala le strelovod, ki naj bi prestregel sovražnikovo ofenzivo, ena postojanka, ki je bila tudi slabo zakonspirirana, je bila za rekonvalescente, medtem ko so bile vse druge postojanke dobro skrite in v teh so imeli operacijske sobe in prostore za najhuje ranjene borce.

Posebnost postojank na Štajerskem je bila, da so ležale v takem kraju, kjer je vedno vsaj en kmet vedel

za bolnišnico, ne sicer povsem natančno, vsekakor pa vsaj, kje približno bolnišnica stoji. To je bilo nujno zlo, vendar pa se ni maščevalo. Na ozemlju, ki ga je sovražnik najbolj kontroliral, so bile bolnišnice-»samčki«; to je bila le ena baraka z operacijsko sobo in kvečjemu še kuhinjo, a z vsemi potrebnimi podzemeljskimi bunkerji.

Vse bolnišnice so postavili v glavnem iz lesa, največ iz brun, obtesanih na dveh straneh. Ta so nalagali eno na drugo in vmes natlačili mahu, na vrhu pa so položili streho. Redkejše so bile stene iz desak, dvojne ali enojne. Streha je bila največkrat pokrita s skodlami, na Gorenjskem in Moravškem tudi z lubjem. Za tla so imeli deske ali »partizanski parket«, to je nažagane čolice. Znotraj so stene že zelo kmalu oblagali s papirjem ali z lepenko zaradi lepšega videza in večje toplote. Po letu 1943 so posebno pazili na svetlobo, zato so skrbeli za čim večjo površino okenske plošče.

Vsa notranja oprema je bila iz desak ali skodel. Ležišča so bila skupna (pogradi tudi v nadstropja) ali posamična. Peči so postavljali iz starih bencinskih sodov ali pa so jih prinesli iz zapuščenih hiš in zidali iz opeke. Postavljali so tudi štedilnike. Cevi za dim so bile ponekod speljane v filter iz skalovja, pokritega z zemljo in mahom. Kurili so le s suhimi drvmi brez lubja ali z ogljem. Velike težave je pri podzemskih bunkerjih delala izolacija.

Tudi Valentinčičev rokopis veliko govori o konspiraciji. Vsaka postojanka je imela svojega kamuflerja, ta je moral sproti odstranjevati vsako sled, ki bi utegnila pripeljati v bolnišnico. Zato so bili vhodi v bolnišnico povečini izpeljani po vodi, po skalah brez mahu ali po starih, napol preperelih deblih. Najbolj zanesljivi so bili mostički ali dvižni na prevago ali na poteg, ki jih je pri vhodih spuščala zakonspirirana straža. Obstajal je tudi poseben sistem poti. Tako imenovana krožna pot je bila dobra le tedaj, če je

ležala postojanka zunaj nje, kajti sovražnik je rad iskal bolnišnice tako, da je obkolil določeni prostor in ga potem natančno prehajkal. Najboljša je bila tako imenovana zvezna pot, ki je vezala dve stalni komunikaciji. Od te zvezne poti so se potem cepili zakonspirirani vhodi v postojanke. Klasičen primer take zvezne poti je bila v Rogu shojena pot, ki je vezala Červanovo cesto s Podstenicami v loku okrog in pod koto 717; od te se je najprej odcepil zamaskirani vhod na Bazo 20, dvajset minut kasneje pa še desno na bolniško postojanko Jelendol in levo na Jelenbreg. Na Podstenicah je potem ta pot prišla na dobro shojeno glavno roško cesto. Obstajal je še sistem slepe poti; dobro shojena pot se je odcepila od glavne poti, a je počasi ponehavala. Nekje na sredi je bil odcep in zakonspiriran vhod v postojanko.

Poglejmo še poročilo tehnične sekcije sanitetnega odseka Glavnega štaba za november 1944.[21] V tem času je bilo na področju 7. korpusa 145 zgrajenih objektov, 16 v gradnji in 12 opuščenih zaradi dekonspiracije; na področju 9. korpusa je bilo 38 zgrajenih objektov, 7 v gradnji in 32 opuščenih zaradi dekonspiracije; na področju 4. operativne cone je bilo 69 zgrajenih objektov, 45 v gradnji in 13 opuščenih zaradi dekonspiracije.

Na področju vojne oblasti 7. korpusa so bile 4 nezakonspirirane bolnišnice (civilne partizanske bolnišnice) v štirih vaseh, na področju vojne oblasti 9. korpusa pa 2 bolnišnici v dveh vaseh in prav tako dve civilni partizanski bolnišnici na področju 4. operativne cone.

Objekti so bili različno veliki. Nekateri so lahko sprejeli le 6 do 8 pacientov (mali podzemeljski bunkerji), drugi pa tudi do 100. To so bile že prave dvorane; ena od teh je bila dolga 24 in široka 7 metrov. Vsak blok je imel gradbeno skupino, referenti za

gradnje pa so bili pri sanitetnih odsekih štaba 7. in 9. korpusa ter 4. operativne cone.

Na ozemlju 7. korpusa je bilo v tem času že toliko bolnišnic, da je primanjkovalo prostora. Velike težave je delala nabava materiala, zlasti izolacijskega, žebljev in stekla. Ker je manjkalo vprežne živine, je bil velik križ s prevozom gradbenega materiala. Na področju 9. korpusa je bilo zelo težko najti pogozden teren, ki bi ne bil prepredžen s potmi. Laže je bilo na področju 4. operativne cone. Toda tu je bila težava v tem, ker so gradbene skupine premalo upoštevale konspiracijo. Zato so vsako gradbeno skupino, ki je delala postojanko, kar zadržali za osebje.

V uvodu bi bilo treba na kratko obdelati tudi problem intendance in ekonomatov. Toda ta je tako povezan z organizacijo celotne sanitete, da ga bomo obravnavali hkrati z njo.

Končno še o razdelitvi snovi po poglavjih. Najraje bi se držal že omenjene razdelitve partizanskih zdravnikov, ti pa priznavajo, da drži razdelitev v glavnem le za ozemlje ljubljanske pokrajine oziroma 7. korpusa. Držali se bomo — morda ne povsem posrečeno — kronološkega reda določenih razdobij in v teh obdelali vso problematiko, kot se je — kljub kasnejšim odločbam sanitetnih odsekov — na poseben način razvijala v posameznih pokrajinah. V glavnem se bom držal dr. Cedrikove delitve: to bi z nekaterimi dopolnili opredelili časovno takole:

1. od začetkov do prvega osvobojenega ozemlja in do konca velike italijanske ofenzive (pozno jeseni 1942);
2. od konca italijanske ofenzive (pozno jeseni 1942) do nemške ofenzive jeseni 1943;
3. od jeseni 1943 do osvoboditve.

V ta tri glavna obdobja bo treba vnesti razvoj partizanske sanitete v posameznih pokrajinah. To ne bi

delalo posebnih težav, če bi govorili samo o partizanskih bolnišnicah. Toda partizanska saniteta je imela mnogo širšo dejavnost. Zato bomo govorili o organizacijskem razvoju sanitete (odloki in uredbe vodstvenih organov), o razvoju sanitetne službe v partizanskih enotah (zdravstvena služba v enotah), o razvoju partizanskih bolnišnic, o razvoju ekonomske službe, lekarništva in zobozdravstva in končno še o razvoju civilne partizanske sanitete. Razumljivo je, da bodo začetna poglavja nekaterih od teh dejavnosti precej kratka in jih v nekaterih pokrajinah tudi še ne bo. S tem seveda ni rečeno, da je bilo tam slabše, drugod pa boljše. Razvoj partizanske sanitete je bil v prvi vrsti odvisen od razvoja partizanskega boja, ta pa ni bil od vsega začetka in povsod enak. Toda bil je in zato je morala biti tudi partizanska saniteta.

I.

OD ZAČETKOV DO PRVEGA OSVOBOJENEGA OZEMLJA IN KONCA VELIKE ITALIJANSKE OFENZIVE (POZNO JESENI 1942)

1. Ljubljanska pokrajina

Že dr. Cedrik in dr. Matjaž (dr. Ahčin)[22] sta poudarila, da v prvem obdobju ne more biti govora o kakršni koli sanitetni sistematiki in povezanosti. To je razdobje osnovnih priprav v okupirani Ljubljani, doba samoiniciativnosti in iskanja izkušenj.

Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet je dobilo zelo zgodaj sanitetnega referenta (dr. Marijan Brecelj), in to sredi julija 1941. To je bila pač posledica močne dejavnosti zdravnikov v Ljubljani, ki so se začeli organizirati v OF že konec junija in so do avgusta 1941 sestavljali močan matični odbor OF zdravnikov (Zdravniški matični odbor OF, ZMO). Ta ZMO je bil povezan neposredno z izvršnim odborom Osvobodilne fronte in z Glavnim poveljstvom slovenskih partizanskih čet. Prvo delo ZMO je bilo propagandno: obiskovati podeželske zdravnike Ljubljanske pokrajine in jih seznanjati s programom OF, poleg tega pa ustanavljati pododbore OF po vseh takratnih zdravstvenih ustanovah v Ljubljani; teh je bilo v tem prvem razdobju do 30, mesečno so pa nabrali 10 000 lir prostovoljnih dajatev za OF. Drugo delo je bilo zbiranje sanitetnega materiala; to je postalo jeseni 1941 bolj načrtno in smotrno z zbiranjem kompletov laič-

nih apotek zdravniških ambulanc in bolnišnic. Posebna skrb je bila posvečena tudi zapornikom (zdravljenje, dajanje navodil za simuliranje bolezni pred italijanskimi zdravniki, reševanje aretirancev iz bolnišnic itd.).

Temeljno delo ZMO pa je bila že 1941 skrb za ranjence in izredno razgibane akcije Varnostno-obveščevalne službe v Ljubljani. Že julija 1941 so se začeli na kirurškem oddelku v Ljubljani in tudi drugod prvi sanitetni tečaji; te moramo šteti za začetke kasneje močno razvitega partizanskega sanitetnega šolstva v Sloveniji. Prve partizanske akcije in ranjenci so sprožili potrebo po zdravniškem kadru na terenu. Že konec julija 1941 je imela Molniška četa svojega bolničarja — medicinca, septembra pa šolsko taborišče v Iški svojega zdravnika, medtem ko je bil prvi partizanski zdravnik na Gorenjskem dr. Jože Gabrovšek; ta se je udeležil 8. avgusta 1941 tudi bojev Gorenjskega bataljona na Jelovici in je padel 6. junija 1943 v Liki. Vsi ti pa so se jeseni 1941 vrnili v Ljubljano, ker je prevladovalo mnenje — kot pravi dr. Nataša[23] — da so »vojaške formacije še tako majhne, da delo lahko opravlja medicinec, hujše primere pa je treba še naprej evakuirati v Ljubljano, kajti zaledja za ustanovitev večje partizanske bolnišnice ni«.

To mnenje je prevladovalo še marca 1942 in je sprožilo dve veliki zdravstveni aktivnosti: začasni odhod zdravnikov, zlasti zdravnic, da bi zdravili ranjence na terenu, in dovoz ranjencev v zdravstvene ustanove okupiranih mest, predvsem v Ljubljano. Obojna aktivnost je še vedno le fragmentarno obdelana, čeprav bi zaslužila vso pozornost. Znana je pot dveh zdravnic dr. Pavle in dr. Ruže k ranjencu po napadu na Lož jeseni 1941. Na Vrhniki pri Starem trgu pri Ložu je bil v senu na skednju že teden dni skrit v pljuča ranjen partizan. Krogla mu je prebila pljuča tik pod srcem in ostala pod kožo na hrbtu. To

je bil nujen primer za bolnišnico in 60 let stara žena je ranjenca odpeljala na lojtrskem vozu iz vasi ter je končno srečno prišel v Ljubljano. Drug tak obisk sta opravili zdravnici nekje pri Mokronogu, ko sta pregledali malo Mokronoško četo, tretja pot pa je bila konec 1941, ko sta šli pregledat k Vrhniki partizana, ki si je zlomil nogo.

Potovanje zdravnikov in seveda še bolj tvegan prevoz ranjencev sta postajala vedno nevarnejša. Okupator je spričo številnejših in večjih akcij podvojil budnost in je začel vpeljavati razne vrste potnih dovolilnic. Toda od 17. septembra 1941 do marca 1942 je v ljubljanskem sanatoriju Emona ležalo dalj časa pod ilegalnimi imeni 12 partizanov, ambulantno pa se jih je zdravilo okrog 40. Kako vse to skriti pred budnimi očmi okupatorskih zdravnikov, ki so prav kmalu postali pozorni na ljubljanske zdravstvene ustanove? To je bilo delo ZMO. Ranjeni partizani in aktivisti so se zdravili tudi na kirurgičnem in ortopedskem oddelku ljubljanske bolnišnice ter na kirurški kliniki. Ležali so tudi v ilegalnih stanovanjih in skrivališčih, kamor so jih hodili zdravit zdravniki.[24]

Že poleti 1941 je imela bolnišnica za duševne in živčne bolezni Ljubljana-Polje svoj odbor OF, ta je nudil pomoč ranjenim ali bolnim partizanom, ki so se zdravili ali v bolnišnici ali na njeni pristavi v Razorih. Seveda je bila tudi ta tesno povezana s partizanskimi zdravstvenimi ustanovami v Ljubljani.[24a]

Reorganizacija slovenskih partizanskih čet pomladi 1942, izvajanje velikega ofenzivnega načrta Glavnega poveljstva in nastanek velikega osvobojenega ozemlja v Ljubljanski pokrajini so nujno zahtevali odhod več zdravnikov iz Ljubljane v partizane. Oglejmo si razvoj problematike prvega razdobja, kot smo jo razdelili spredaj.

a) **Organizacijski razvoj sanitete.** Prvi ohranjeni dokument vodstvenega organa, ki omenja slovensko

partizansko saniteto, je poročilo operacijskega štaba Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet od 7. junija 1942 Glavnemu poveljstvu, da je srečno prišla na osvobojeno ozemlje vsa »intendanca, sanitetni material z zdravniki in tehnika . . . , ki so se primerno razporedili po odredih«.[25]

Drugi, pomembnejši dokument je naredba Glavnega poveljstva št. 6 od 22. junija 1942 o organizaciji sanitete, s katero so bile ustanovljene »sanitetne postaje« na področjih nekaterih bataljonov takratnih odredov v Ljubljanski pokrajini. Te sanitetne postaje, prve partizanske bolnišnice, o katerih bomo še govorili, so nosile številke 3, 7, 4, 5, 11 in 8. Bile naj bi gibljive vojaške bolnišnice, le številka 11 je bila določena za paciente, ki jim je bilo potrebno daljše zdravljenje. Ta naredba določa tudi ustanovitev sanitetne službe v vojaških enotah (zdravstvena služba v enotah). Vsak bataljonski komandant in bataljonski zdravnik sta morala skrbeti za naslednjo sanitetno organizacijo v bataljonu: zdravnik je moral imeti z vsem moštvom kratke sanitetne tečaje, da bi ga usposobil za prvo pomoč ranjencem in za pravilno odpremo ranjencev do zdravnika; vsaka enota, ki je operirala samostojno, je morala imeti sposobnega bolničarja, opremljenega z najnujnejšim sanitetnim materialom; v enotah, ki niso imele usposobljenih bolničarjev ali bolničark, je moral bataljonski zdravnik s podrobnim sanitetnim tečajem usposobiti iz moštva toliko pomožnega sanitetnega osebja, da bi dobila vsaka samostojna partizanska enota vsaj enega ali dva bolničarja; bataljonske zdravnike, upravnike sanitetnih postaj, njihove pomočnike in drugo sanitetno osebje nameščа in premešča sanitetni referent Glavnega poveljstva; odredni komandanti morajo zahtevati od vseh zdravnikov na svojem področju, da predlože do 4. julija sanitetnemu referentu poročilo o dosedanjem poslovanju, o osebju, materialu, številu in stanju ranjencev ter bolnikov in

da pošljejo predloge in želje o izboljšanju ter potrebah sanitetne službe.[26]

Konec junija 1942 je izšel tudi Pravilnik o organizaciji sanitete v bataljonih slovenskih partizanskih čet. Bataljonski zdravnik je bil dolžan usposabljati vse moštvo, posebej pa še bolničarje za prvo pomoč, in potem to pomoč kontrolirati. Kar je bilo le mogoče, je moral ozdraviti v bataljonskem taborišču, da ne bi obremenjeval sanitetnih postaj. Če je bil bataljon na premiku in je to dopuščalo ranjenčevo stanje, ga je lahko prepustil najbližjemu terenskemu odboru OF oziroma Narodni zaščiti s potrebnimi navodili. Ranjence, ki jih je bilo treba operirati ali so potrebovali daljšo strokovno nego, je moral poslati v najbližjo sanitetno postajo, hujše primere pa v sanitetno postajo številka 11. Bolnike je moral poslati na sanitetno postajo s posebnim spremnim pismom (ime, enota, kraj, čas in vrsta poškodbe in opravljena zdravniška intervencija ali oskrba poškodbe). Bataljonski zdravniki so morali nuditi zdravniško pomoč tudi civilnemu prebivalstvu, sanitetni material pa so smeli trošiti le v najnujnejših primerih, sicer pa naj bi napotili civilne bolnike z recepti k terenskim odborom OF, da bi jim ti preskrbeli zdravila. Le v nujnih primerih in le na podlagi priporočila terenskega odbora OF ter z dovoljenjem vojaške komande so jih smeli odpremiti tudi v sanitetne postaje. Bataljonski zdravnik je moral z vso vnemo skrbeti za higieno v taborišču in pri moštvu. Redno in vsak mesec je moral pregledati vse moštvo. Manjkajoči sanitetni material je moral poskušati nadomestiti sam (s pomočjo vojaške enote in terenskega odbora OF) ali pa ga je moral pravočasno zahtevati od sanitetnega referenta pri Glavnem poveljstvu. V strokovnem pogledu je bil bataljonski zdravnik povsem samostojen, disciplinsko pa je bil podrejen štabu enote, ki ji je pripadal.[27] Ta prva naredba je torej urejala — poleg problema bolnišnic

— vse, nam že znane probleme: zdravstveno službo v enotah, postopek z ranjenci, civilno zdravstvo, higiensko službo in vprašanje sanitetnega materiala.

Do konca maja 1942 je postopoma prišlo iz Ljubljane na osvobojeno ozemlje 15 zdravnikov, 1 medicinec in 1 zobni tehnik. Ti so bili: medicinec Arnold Bidovec-Jagoda, dr. Zdenko Budič, dr. Aleksander Gala-Peter, dr. Miroslav Gerbec-Borut, dr. Marjan Južnič-Niko, dr. Pavel Lunaček-Igor, dr. Karel Milavec-Tine, dr. Marjan Morelj, dr. Dušan Mravljak-Mrož, dr. Frane Novak-Luka, dr. Rudolf Obračunč-Cedrik, dr. Stanko Pirc-Lojze, dr. Edvard Pohar-Brko, dr. Božena Ravnihar-Nataša, dr. Andrej Župančič-Mike, Emil Straus in zobni tehnik Avgust Zupet.[28] Na terenu je v tem času v Beli krajini že deloval dr. Lojze Mihelčič, v dobrepoljski dolini pa dr. Mirko Pokorn.

Konec maja 1942 je prek »partizansko-italijanskega bloka« med železniško postajo Stično in Muljavo prišla z zdravniki tudi vagonska pošiljka sanitetnega materiala iz Ljubljane, okrog 100 laičnih apotek, 20 velikih zdravniških torb, 10 amputacijskih in 1 kompletna bolnišnica. Dr. Igor opisuje, kako je potekala 2. junija 1942 prva operacija na prostem v Ambrusu ob pomoči dr. Nataše, nato pa konferenco v štabu grupe odredov, kjer so sprejeli prve pomembne organizacijske sklepe. Po zapiskih dr. Nataše[29] so sklenili ustanoviti partizanske bolnišnice na osvobojenem ozemlju, ki bi sprejemale vse hujše primere. Imenovali so upravnika in kirurga dr. Igorja, postavili sanitetne referente pri štabih grup, postavili sanitetnega referenta in pomočnika v udarnem bataljonu Toneta Tomšiča in imenovali medicince za sanitetne referente po bataljonih. Po drugih zapiskih dr. Nataše[30] je bil na tej seji ali nekoliko kasneje ta prvi zdravniški kader razdeljen takole: za Gorenjsko dr. Pohar, za Štajersko dr. Obračunč, dr. Mravljak, Bidovec

in dr. Pirc, za Dolenjsko dr. Lunaček, dr. Ravniharjeva in dr. Župančič (bolnišnica), dr. Novak in dr. Južnič (udarni bataljon Toneta Tomšiča), dr. Gerbec in dr. Mihelčič (Dolenjski odred), dr. Morelj, dr. Gala, dr. Pokorn, dr. Budič (Notranjski odred).

Iz naredbe Glavnega poveljstva 22. julija izvemo, da je bil odredni zdravnik dr. Morelj premeščen v 1. proletarsko brigado Toneta Tomšiča, zdravnik na sanitetni postaji št. 4. dr. Gerbec je bil imenovan na mesto dr. Morelja, dr. Novak pa za upravitelja in zdravnika sanitetne postaje št. 4.[31] Ob ustanovitvi Gubčeve in Cankarjeve brigade so bili imenovani za brigadne zdravnike 16. septembra 1942: Marjan Jesenovec (dr. Morelj) v Gubčevo, Luka Hostnik (dr. Novak) v Cankarjevo in Niko Kraševec (dr. Južnič) v Tomšičevo brigado,[32] 6. oktobra 1942 pa v Šercerjevo brigado Tine (dr. Milavec).[33]

Iz inspekcijskega poročila enega od treh namestnikov politkomisarja Glavnega poveljstva od 21. oktobra 1942 izvemo, da Vzhodnodolenjski odred in Zahodnodolenjski odred na ozemlju levega brega Krke nista imela zdravnika, čeprav bi jima bil zelo potreben.[34] Kardelj je v pismu 4. novembra 1942 obljubil »neke spremembe« v zdravniškem osebju.[35]

b) **Partizanske bolnišnice.** Glavno poveljstvo je ustanovilo z uredbo 22. junija 1942 bolnišnice št. 3, 7, 4, 5, 11 in 8. Odredba govori tudi o organizaciji teh bolniških postojank. Ukazovala je komandantom odredov in bataljonov, naj oskrbijo sanitetne postaje s primernimi prostori (barakami), sposobnimi za zdravniška dela in zdravljenje. Prostori morajo biti dobro kamuflirani, na strateško varnih položajih in strogo zakonspirirani. Komandanti odredov so morali odrediti na svojem področju, katere njihove enote bodo odpremljale ranjence in bolnike na posamezne sanitetne postaje. Določiti so morali posebne sprejemne postaje (javke), ki so morale biti zaradi konspiracije

različne od sanitetnih postaj (na drugih krajih). Prevoz ali prenos ranjencev je moral biti čim hitrejši in varnejši. Upravniki sanitetnih postaj št. 3, 7, 4, 5 in 8 so morali skupaj s komandanti bataljonov skrbeti za to, da bo takoj dosegljiv zdravnik najbližjega bataljona ali civilni zdravnik, »ki je na svojem mestu mobiliziran za našo sanitetno službo,« da se po potrebi pritegne k operaciji. Odredni komandanti so dolžni oskrbovati sanitetne postaje s hrano in opremo.[36]

Hkrati kot pravilnik o organizaciji sanitete v bataljonih je izšel tudi pravilnik o poslovanju sanitetnih postaj. Vodstvo vsake postaje je bilo poverjeno upravniku, ki je moral biti zdravnik, in političnemu komisarju; oba je imenovalo Glavno poveljstvo na predlog sanitetnega referenta. Za poslovanje postaje, red in disciplino je odgovarjal upravnik, komisar pa za politično vzgojo osebja in bolnikov ter je moral pomagati pri vodstvu postaje. Upravnik je moral voditi seznam bolnikov (ime, enota, poklic, starost, bivališče ob vstopu v partizane, datum prihoda na postajo, kje in kdaj je bil ranjen oz. je obolel, vrsta poškodbe, zdravniški posegi, datum odpusta in stanje ob odpustu s postaje). Vsaki postaji je moral upravnik določiti hišni red; čas, kdaj naj vstaja in počiva osebje, lažji bolniki ter rekonvalescenti, delovni čas, odmor, čas rednih obrokov hrane, rednih zdravniških pregledov, političnih ur in obseg gibanja okoli postojanke. Vsak od osebja je moral imeti določen posel, za katerega je odgovarjal. Upravnik je moral strogo paziti na higieno. V vsaki postaji je morala biti vzorna snaga. Enoti, ki je bila dolžna skrbeti za hrano in opremo postaje, so morali pošiljati upravniki dnevno poročilo o številčnem stanju bolnikov in osebja. Vsakih štirinajst dni pa so morali poročati referentu za saniteto pri Glavnem poveljstvu o številu osebja, bolnikov, odpuščenih in umrlih ter o splošnem stanju postaje. Kot bataljonski zdravnik je moral tudi upravnik po-

staje predvsem sam nadomeščati sanitetni material pri vojaški enoti, ki ga je oskrbovala in s pomočjo terenskih odborov OF, sicer pa ga je moral pravočasno zahtevati pri sanitetnem referentu pri Glavnem poveljstvu.

Upravnik je moral pripraviti vse potrebno za čim hitrejšo evakuacijo postaje, to je bolnikov, osebja in materiala. Vsak od osebja je moral imeti določeno delo. Tudi za primer napada iz zraka je moral vse potrebno ukreniti. Brez prepustnice, ki jo podpišeta upravnik in komisar oz. njuna namestnika, se ni smel nihče oddaljiti od sanitetne postaje. Po možnosti naj bi vsaki sanitetni postaji dodelili tudi zobnega zdravnika, dentista ali tehnika; ti bi opravljali svoje delo na območju sanitetne postaje in imeli nekje v bližini svojo ambulanto.[37]

Če se držimo kronološkega reda, je nastala prva bolnišnica na osvobojenem ozemlju na območju Iškega Vintgarja. Po zapiskih Franceta Berceta[38] je ta odšel iz Ljubljane v Iški Vintgar že 27. aprila 1942 in okrog 20. maja postavil pol kilometra stran od Iga na planiranem prostoru »prvo partizansko bolnišnico na Slovenskem«. Pri tem mu je pomagalo deset domačinov iz Zgornjega Iga. Lahko je sprejela 10 do 15 pacientov. Počasi je tu nastal lep ostrešek, lepo pa se je videlo tudi po Barju. Kmalu so poiskali novo mesto pol kilometra stran v Iškem Vintgarju pod veliko pečino nad vodnim rezervoarjem. Za bolnišnico so uporabili deske iz požganih hiš na Zgornjem Igu, javka pa je bila uro stran v gozdu. Nato so postavili iz desak še kuhinjo, potem zidan štedilnik, streho pa so pokrili z govejimi kožami. Hkrati so povečali tudi jamo pod pečino, v nji pa uredili lepe šotore. Kmalu so postavili še več šotorov okoli skale, leseno barako 6 × 5 m za 15 pacientov in majhno ambulanto 3 × 2 m; tu je bila majhna operacijska soba z operacijsko mizo in vsem potrebnim kirurškim orodjem. Tako je mogla

ta izpopolnjena Bercetova bolnišnica, ki je kasneje dobila ime Krvavice, sprejeti do 80 pacientov.

S hrano je bila dobro založena, kajti Berce je organiziral prostovoljno oddajo živil, in sicer v Iški vasi, na Škrilju in na Golem, pri belogardističnih kmetih pa je tudi rekviriral. Bolnišnici ni nikoli manjkalo sanitetnega materiala, saj je organizirano prihajal iz Ljubljane. Dve stalni straži sta imeli iz bolnišnice lep razgled, ena po Vintgarju do Iške vasi, druga pa proti Ustju in Rakitni.

Imeli so naslednji dnevni red: ob šestih je bilo treba vstati, nato so se umivali, pospravljali po barakah in šotorih, ob sedmih je bil zajtrk (kava ali mleko in dobro zabeljeni žganci), ob devetih zdravniški pregled, ob desetih malica (kruh, maslo in sadje), ob dvanajstih kosilo (redno meso, tudi divjačina), ob treh popoldne zdravniški pregled, ob štirih malica,

»Krvavice«, partizanska bolnišnica v Iškem Vintgarju

ob šestih zvečer večerja, ob sedmih politična ura in ob devetih zvečer počitek. Berce poudarja v svojih zapiskih, da sta dober zrak in tečna hrana storila svoje in da do vélike italijanske ofenzive sredi julija 1942 ni v tej bolnišnici nihče umrl ali postal invalid.

Toda še pred to ofenzivo so Italijani naredili večji ofenzivni sunek v Iški Vintgar. Bolnišnica se je v redu umaknila kilometer daleč. Tri dni je bila obkoljena, ko so jo našli in požgali, so odnehali. Partizani so postavili novo, podobno prvi. Toda kmalu so se morali zopet seliti, ker so jo odkrili belogardisti. Zato so se umaknili na prostor, kjer so Italijani požgali prvo bolnišnico, in tu postavili novo.

Zaradi velike italijanske ofenzive se je bolnišnica preselila na Kočevsko, septembra 1942 pa se je spet vrnila.

Ko je dr. Igor z Urbanom (dr. Dermastia), komandantom V. grupe odredov prehodil skoraj ves Rog — od Žage Rog do Kunča in od Komolca ter od Podstenic do Ribnika in Travnika — se je odločil za lepo urejeno gozdarsko hišo na Zeleni gorici (Daleč hrib). Tu naj bi bila zakonspirirana bolnišnica, na Podstenicah v Auerspergovi vili pa ambulanta, neke vrste javka za Daleč hrib in triažna postaja. Tako je dr. Igor kot upravnik bolnišnice V. grupe slovenskih partizanskih odredov 7. junija 1942 sporočil, da je našel primerno mesto za grupno bolnišnico, kjer bi bilo prostora za okrog 40 bolnikov. Po natančnem opisu stavbe je naštel, kaj vse bi bilo še potrebno za adaptacijo bolnišnice, kaj vse za prehrano bolnikov itd.[39]

Bolnišnica na Daleč hribu — to je bila sanitetna postaja št. 11 — je začela poslovati okrog 16. junija 1942 in se je kmalu začela imenovati Centralna bolnica. Ko so začeli prihajati prvi pacienti — vsi po večini hudo ranjeni — se je začelo na postaji »pravo sanatorijsko življenje«.[40] Kmalu so 600 metrov stran postavili v gozdu še barako z 32 ležišči, ki so imela

žimnice in posteljnino iz kopališča v Dolenjskih Toplicah. Poleg upravnika dr. Igorja so bili v bolnišnici: asistentka dr. Nataša, ki je vodila tudi ambulanto na Podstenicah, komisar dr. Mike, dve bolničarki in tri kuharice. Za hrano je skrbela intendanca Dolenjskega odreda. Ranjenci so dobivali tri dnevne obroke, nekateri tudi pet. Blizu bolnišnice je bila zaščitna četa. E. Kocbek je 19. junija 1942 takole opisal svoj obisk: »Dr. Lunaček se je naselil v lepi gozdarski hiši in organiziral prvo partizansko bolnico. Presenetila sta nas idilična lepota okolice ter prav vzorna red in snaga. Govorili smo s prvimi ranjenci in bolniki. Prava, pravcata bolnica, operacijska soba z vsem potrebnim instrumentarijem, v dveh sobah so čiste postelje, povsod diši po zdravilih, kajti lekarna je dobro založena. Lunačku sije obraz, zagrizel se je v svoje delo, občudujemo energijo, s katero premaguje težave celo od naših ljudi.«[41] Dr. Igor pa poudarja, da je večkrat obiskal dr. Novaka, ki je imel bolnišnico na Smuki, dr Gerbca, ki je vodil bolnišnico v Novem logu, dr. Morelja, ki je vodil bolnišnico pri Strugah, in dr. Mihelčiča, ki je vodil bolnišnico v starem mlinu blizu Kačjega potoka.

Na žalost ta idila ni trajala dolgo. Italijani so prvič udarili do Podstenic sredi julija 1942. Noč pred italijanskim vdorom so znosili ranjence v oddaljeno kotanjo, ko pa so zjutraj ugotovili, da vodi mimo stara, izhojena steza, so se premaknili v drugo kotanjo, ki je bila porastla z gostim grmovjem in je imela studenec. Tu so naredili dva podstreška — prvo res strogo zakonspirirano bolnišnico na Rogu.

Italijani so mimo Podstenic udarili do Kunča in Komolca. Na Podstenicah so požgali nekaj hiš in ambulanto. Dr. Igor je zapisal: »Manj smo zaupali osvobojenemu ozemlju in vedeli smo, da se moramo zanašati predvsem nase.«[42] Zato so po umiku Italijanov sicer postavili novo ambulanto, vseh hudo ranjenih

pa niso več prenesli na Daleč hrib, temveč so jih pustili v podstreških v kotanji, ki je imela odlično lego. »Zavedati smo se začeli, da je skrivanje in konspiracija naše najboljše orožje.«

Končno se je sredi avgusta 1942 razbesnela velika italijanska ofenziva tudi na Kočevskem Rogu. Vse se je sprva zbralo v kotanji s podstreški, a divjanje ofenzive je na taborišče tako vplivalo, da so se skoraj vsi razbežali in ostali so samo še štirje. Kasneje so se začeli vračati. Ofenzivo so srečno prestali. Italijani so dobesedno prehajkali vsako ped na Rogu, a jih niso odkrili, požgali pa so seveda Daleč hrib, barako in odkrili ter uničili nekaj skladišč.

Šele v prvi polovici septembra so se roški gozdovi v glavnem umirili, a Italijani so še vedno vpadali. Potrebna je bila skrajna previdnost. Toda pričelo je primanjkovati hrane in jedli so le enkrat na dan. Iz stiske jih ni mogel rešiti niti obisk komisarja Glavnega štaba. Tri najhuje ranjene so skrili skoraj za mesec dni v kraško jamo, kamor so jih hodili preobvezovat vsak drugi ali tretji dan. V gozdu, deset minut od Pogorelca, pa so začeli delati za nove ranjence podstrešek. Sreča, da je bila tisto jesen izredna sadna letina po vrtovih zapuščenih kočevskih vasi. Sicer pa so kuhali šele zvečer ob enajstih, in to neprestano samo krompir v omaki.

O Pogorelcu bomo še govorili. Nas sedaj zanima usoda družine bivšega Daleč hriba, ki je ostala v kotanji z dvema podstreškoma. Dr. Nataša je zapisala, da so sklenili, da si »sami pomagajo iz te situacije in da si bodo zgradili zimsko barako.«[43] V tem jih je podkrepil še obisk namestnika komandanta Glavnega poveljstva, Jake Avšiča. Šlo je za usodo taborišča nekdanjega Daleč hriba in ranjencev, ki so bili na Pogorelcu. Po Igorjevem rokopisu so jo začeli postavljati dvajset minut stran od starega taborišča v neki kotanji blizu studenca. Tja so nanesli okrog 150

tramov, okenske okvire in deske s požganih Podstenic in v štirinajstih dneh postavili barako 6 × 6 m. Ležišča so bila na tleh, nasproti vrat je bilo okno in ob njem štedilnik.

V to barako so se naselili konec oktobra 1942. Novo postojanko so imenovali *Jelenbreg;* imela je 20 ležišč. Nato so začeli delati tričetrt ure stran še eno postojanko za tiste ranjence, ki so bili v podstrešku na Pogorelcu. Postavljali so jo tako kot Jelenbreg, a velike težave so imeli z gradbenim materialom. Konec novembra 1942 so postojanko zgotovili in naselili. Dobila je ime Jelenžleb z upravnikom dr. Ivanom (dr. Pintarič).

Dr. Igor opisuje »lov za hrano«. Pravi, da so imeli nekaj tisočakov in ljudje v dolini (na področju Dolenjskih Toplic, Poljanske in Črmošnjiške doline) so radi prodajali, če so prišli po hrano ponoči in neopaženo. Dobro je bilo, ker je bilo v obeh postojankah nekaj domačinov. Nekaj krompirja in repe so nakopali tudi na zapuščenih njivah bivše Emone na Pogorelcu in Pugledu. Naredili so shrambo za krompir in nekje našli tudi veliko kad za kisanje repe. Tisto leto so dobro rodili orehi, začeli so loviti polhe in jedli so jih vsak drugi dan v krompirjevi omaki in jih ob vsakem obroku pojedli 50 do 60. Napravili so tudi lepo zalogo jabolk in med Jelenbregom in Jelenžlebom se je začelo tekmovanje, kdo si bo ustvaril večjo zalogo.

Hrano, ki sta si jo tako nabrali obe postojanki do začetka aprila 1943, so strogo racionalizirali. Čez zimo so imeli le dva dnevna obroka, obrok tople hrane in obrok jabolk. Za zajtrk je bil en dan fižol, en dan polenta z grenkim čajem ali grenko kavo. Za večerjo pa vso zimo krompir v omaki s polhi. Novembra so ustrelili nekaj srnjadi. Meso so nasolili in ga potem sušili nad ognjiščem. Igor je zapisal: »Kdo bi si

mislil, da ima divjačina tako dober okus po svinini, če je prekajena.«

Toda Igor je tudi zapisal, kako jih je začela moriti zimska monotonost. Novic ni bilo od nikoder, odrezani so bili od vsega sveta, najhujše pa je bilo pomanjkanje čtiva in svetlobe. »Vseh se je polotevala nekaka razdraženost in malenkostnost, začela so se porajati sovraštva, prepiri in očitki za prazen nič.« Nekaj so si pomagali s tem, da so imeli vsak drugi dan — predavanje!

Glede datumov, ki jih navaja dr. Igor, se nekoliko razlikuje Kronika postojanke Jelenbreg (od 5. oktobra 1942 do 28. februarja 1944), ki jo je napisala dr. Mariča. Kronika opisuje vse težave, ki so bile zvezane z graditvijo postojanke: še vedno kontrola Italijanov, pomanjkanje delovne sile, prenašanje materiala s požganih Podstenic, pomanjkanje orodja (le žaga, sveder in široka sekira). Po Kroniki so se vselili na Jelenbreg že 5. oktobra 1942; opisuje tudi vse velike težave zaradi pomanjkanja hrane. Šele pozno jeseni so dobili nekaj denarja in se oskrbeli s hrano za nekaj časa. Kronika omenja tudi nekoliko drugačen jedilnik. Zjutraj je bil fižol, repa, krompir ali žganci in prežganka, zvečer pa fižol in krompir.[44]

O drugi postojanki, Jelenžlebu (Jelenov žleb) in z njim povezanem Pogorelcu pa nas more poučiti rokopis Jelenov žleb, ki ga je napisal dr. Ivan.[45] Kot dr. Igor poudarja tudi dr. Ivan, da po ofenzivi Centralna bolnišnica (Daleč hrib) ni mogla — v vrtači z dvema podstreškoma — sprejemati novih ranjencev in so zato zgradili postojanko nad požganim *Pogorelcem* na pobočju proti Podturnu. Postojanko so začeli delati že v začetku septembra 1942. Bila je zelo preprosta. Za osebje so postavili šotore, za paciente pa podstreške iz desak, ki so jih nabrali v požgani vasi Pogorelec. Vse je bilo dobro skrito. Največje težave so bile s prehrano, za katero je v glavnem skrbela

Roška četa, intendant Jože pa je hrano prenašal v nahrbtniku iz Podturna. Veliko so pojedli gob ter repe in korenja z njiv na Pogorelcu. Bilo je tudi veliko sadja.

Ko je začela postojanka v začetku septembra delovati, je prva vpeljala alfa kotel za razuševanje novih ranjencev. Za zdravniško oskrbo je skrbela Centralna bolnica (Igorjeva) in vsake tri dni jo je obiskal zdravnik. V začetku oktobra 1942 je prevzela vodstvo postojanke pod zdravnikovo kontrolo medicinka Juga Bregantova; ta je zaradi bližajoče se zime začela razmišljati »o boljši strehi«. Postojanki nad Pogorelcem in v Jelenžlebu omenja tudi kronika, ki jo je napisala Juga.[46] Tudi ta piše, da je prišla z ranjenci na Pogorelec 7. oktobra 1942, in to istega dne, ko so prišli na Podstenice Italijani in zažgali žago. Postojanka je bila ambulanta s tremi slabo kritimi podstreški in kuhinjo. Za hrano so imeli krompir, fižol in žgance, vse pa je bilo nezabeljeno. Vsak tretji dan je obiskal dr. Igor tri hudo ranjene in pet bolnikov.

V drugi polovici oktobra 1942 so začeli graditi pod Daleč hribom Jelenžleb (Jelenov žleb). Iz obtesanega lesa so postavili barako 6 × 5,5 m, a stene so bile visoke le pol metra, pokrita je bila z deskami. Tramove je vlačilo šest ljudi, delo pa je vodil Janez. Tla so bila iz desak, po sredi je bil hodnik, na tleh so bile žimnice in slamnjače, pokrite z rjuhami in odejami. Na eni strani je spalo osebje, na drugi so ležali ranjenci. Nekaj časa je bila kuhinja posebej, pozneje pa je bil — zaradi toplote — postavljen v baraki zidan štedilnik s pločevinastim (kasneje zidanim) dimnikom, stara kuhinja je postala drvarnica, pralnica in razkuževalnica. Tako je bila torej baraka, ki je imela nasproti vratom eno okno in dve okni v strehi, bolniška soba, kuhinja, operacijska soba in spalnica za osebje. Na barako je bila naslonjena klet, ta je bila meter v zemlji in prav toliko nad njo. Tu so hranili

v kadeh kislo repo, zelje in mast, moko pa v baraki. Po vodo so hodili v bližnjo jamo, ko pa je je tu zmanjkalo, so jo hodili iskat v staro cisterno na Daleč hribu, Ko je je zmanjkalo tudi tu, so jo nosili uro daleč iz cisterne na Pogorelcu.

Na Jelenžleb so se s Pogorelca preselili v začetku novembra 1942. Baraka je mogla sprejeti 10 do 12 ranjencev, ob preselitvi pa jih je bilo 6 in upravnica Juga. Konec novembra je prevzel postojanko dr. Ivan. S prehrano so se oskrbeli do začetka aprila 1943. Težave so bile z razsvetljavo. Svetili so si s svečami, s trskami, z lojem in z mastjo. Kasneje so dobili tudi karbid.

Jedli so dvakrat na dan, in sicer meso, krompir, fižol, kislo zelje in repo, gobe, makarone, suho sadje, orehe in polento. Kruh so pekli le ob velikih praznikih. Ta čas na postojanki ni nihče umrl.

Juga piše, da so se s Pogorelca preselili na Jelenžleb 31. oktobra 1942. Hrana se je zboljšala. Iz Podstenic in Pogorelca so nanosili repe, zelja in jabolk. Za hrano bi sicer morala skrbeti Roška četa, a če je prišel kdo od bolniškega osebja v četo, so jih stalno zbadali z »žicarji«. Zato so se odločili, da si bodo pomagali sami. Podirali so smreke in jih prodajali v dolino, denar pa je šel za živila in tobak. Tako so se za silo preskrbeli — brez maščob — do marca 1943. Konec novembra 1942 je prišel v postojanko dr. Ivan in se lotil sistematičnega dela v postojanki ter zunaj nje.

Ko smo tako obdelali Centralno bolnico ali sanitetno postajo št. 11 in njeno življenje na Jelenbregu in Jelenžlebu, se moramo povrniti k drugim sanitetnim postajam pred véliko italijansko ofenzivo. Gre torej za sanitetne postaje št. 3, 7, 4, 5, 8.

Sanitetna postaja št 3. je bila na meji med področjem 2. bataljona Notranjskega in bataljona Belokranjskega odreda. Prvotno je bila v Kočarjih, nato

pa v starem mlinu pri Kačjem potoku na Kočevskem. Vodil jo je dr. Lojze Mihelčič.[47] Sredi julija 1942 je postojanka postala bolnišnica Belokranjskega odreda in se naselila pri kočevski vasi Planina, jugozahodno proti Koprivniku. Preden so Italijani požgali Planino, je imela bolnišnica 70 ranjencev. Med ofenzivo in še nekaj časa po njej se je bolnišnica stalno premikala po Rogu med Štalami in Ponikvami,[48] končno pa so si postavili blizu Travnika tri majhne kolibe, ki so bile napol pod zemljo. V eni kolibi je bil zdravnik, v drugi kuhinja, v tretji pa 8 do 10 ranjencev. Ta postojanka je dobila kasneje ime *Vinica*.

Sanitetna postaja št. 7 je bila na področju 5. bataljona Notranjskega odreda, rabila pa je tudi 1. bataljonu Notranjskega odreda. Nekaj časa je bila pri Zapotoku pod Mokrcem in jo je vodil dr. Tine (dr. Karel Milavec).[49] O tej bolnišnici vemo zelo malo, ne smemo pa je zamenjavati z že opisano Bercetovo bolnišnico. Ob ofenzivi je dr. Tine evakuiral bolnišnico v postojanko dr. Luke na Smuki.

Sanitetna postaja št. 4 je bila na področju 3. bataljona Dolenjskega odreda, rabila pa je tudi 1. bataljonu tega odreda.[50] Bila je na prostoru Novega loga — Smuke v Rogu in vodil jo je dr. Luka.[51] Po rokopisu dr. Luke, Partizanska bolnica na Smuki, je imela ta sanitetna postaja bolnišnico v vasi Krišlerji pri Smuki, v kateri se je zdravilo pred ofenzivo 150 do 200 partizanov, ambulanto v vasi Smuka, kjer se je zdravilo pred ofenzivo okrog 50 partizanov in civilov, in ambulanto na Pugledu za delavski bataljon, kjer se je pred ofenzivo zdravilo okrog 100 partizanov. Poleg upravnika-zdravnika je imela bolnišnica na Smuki (Krišlerji) 9 bolničarjev in bolničark in 7 drugega osebja ter okrog 80 ležišč. Imela je tudi bunker, majhno barako v kraški vrtači.

Kot bolnišnica na Smuki je ta sanitetna postaja začela delovati začetek julija 1942. Razvila se je iz

ambulante v Krišlerjih, ki jo je prej vodila bolničarka Breda, od časa do časa pa je prihajal dr. Morelj. Postaja je nastala tudi iz začasne bolnišnice v vasi Novi log. To je vodil dr. Gerbec, a se je zaradi prenatrpanosti preselila v Krišlerje; tu je upravo bolnišnice Smuke prevzel dr. Luka. Adaptirali so dve hiši za operacijsko sobo, kuhinjo in bolniško sobo s posteljami za huje ranjene. Ko so se pred ofenzivo umaknili ranjenci s področja Mokrca in Krima, so se namestili na adaptiranem skednju in vsa bolnišnica na Smuki je imela takrat nad 80 ležišč.

Vsak dan je bil bolničarski tečaj, za bolnišnico sta skrbela dva intendanta in vladal je strog red. Dr. Luka piše: »Po dogovoru z dr. Igorjem, ki je v svoji postojanki že začel z raznimi konspirativnimi triki, smo prepovedali dostop v bolnišnico brez dovolilnic.« Ranjence so sprejemali v vasi na Smuki, kjer so kot »strelovod« uredili ambulanco. Proti koncu (namreč do italijanske ofenzive) je bilo vedno več bolničark. Vsaka je »hotela prevezovati junake, nobena pa ni hotela prati perila, ribati, kuhati itd.« Uredili so dva vodnjaka. Pod velikim kozolcem so bili dnevni prostori.

Že pred ofenzivo so imeli narejen evakuacijski načrt. Rekli smo že, da so postavili zakonspirirano barako v vrtači za 15 ležečih ranjencev, jo pokrili z opeko, ob baraki pa prekrili 8 metrov globoko jamo, ki je rabila za shrambo in odvečni material.

Ko se je 15. avgusta začela ofenziva na Rog, so 12 hudo ranjenih in negibljivih borcev oddali v bolnišnico na Daleč hrib, druge pa so spravili v zakonspirirano barako. Ob evakuaciji bolnišnice na Smuki je vsak dobil vodo in nekaj kilogramov hrane in s seboj so odnesli vse najvažnejše v nahrbtnikih. Med ofenzivo niso dobili Italijani nobenega od skritih ranjencev in v celoti so rešili sanitetni material in hrano. Toda ob sunku mimo Podstenic na Rdeči kamen in

Sv. Peter so Italijani 13. septembra odkrili zakonspirirano barako in jamo ter vse uničili. V tem ofenzivnem sunku je padel tudi zdravnik dr. Mirko Pokoren, ko je šel obvezovat partizane v Jurčetovo četo, ki je bila blizu Rdečega kamna. O napadu na zakonspirirano bolnišnico in o smrti dr. Pokorna piše dr. Luka, da je to bilo 13. ali 15. septembra: »Italijanski alpinci, ki so ubili dr. Pokorna, so se podpisali po stenah požganih hiš na Rdečem kamnu in pod svoja imena napisali tudi datum.« Kocbek pa je v svojih zapiskih pod datumom 18. septembra zapisal:[52] »To se je zgodilo preteklo nedeljo... Marsikdo izmed nas se je zdaj spomnil strelov tisti nedeljski popoldan, nekaj strelov iz pušk in detonacije bomb... Na Rdečem kamnu, kjer so tisto uro pričakovali doktorja, so zvedeli, da se Italijani vračajo v široki črti in so mu hitro poslali patrolo nasproti. Toda bilo je že prepozno... Partizani z Rdečega kamna so našli njegovo truplo in ga v sredo pokopali.«

Kako je bilo med ofenzivo na Rogu? Dr. Luka piše, da so se v vsaki enoti, ki je bila takrat na Rogu, nekako same od sebe ustanovile neke vrste gibljive bolnišnice, ki so jih vodile bolničarke, od časa do časa pa obiskoval dr. Luka in jim često prinašal tudi hrano. Seveda ta ni bila ne obilna ne dobra. Često so bili »ovseni žganci, ki so se kar vlekli in so bili polni res.«

Sanitetna postaja št. 5 je bila na Gorjancih za enote na tem področju in za 5. bataljon Dolenjskega odreda.[53] Doslej je ni še nihče lokaliziral. Verjetno pa je bila to kasneje imenovana ambulanta 1. bataljona Krškega odreda na Gorjancih, ki jo je vodil dr. Šumski (dr. Medveščck). Ta je 20. avgusta 1942 po opustitvi te ambulante prevzel sanitetno postajo št. 16 na Gorjancih.[54]

Sanitetna postaja št. 8 je bila na področju 3. bataljona Notranjskega odreda.[55] Vodil jo je dr. Peter

(dr. Gala), stala je severovzhodno od Travnika blizu kote 1028. Po poročilu dr. Gale je bila ta bolnišnica ustanovljena v začetku junija 1942 pri štabu Notranjskega odreda na Petelinjem vrhu pri Loškem potoku in je sprejela takoj ob ustanovitvi 7 ranjencev, ki so se ponesrečili. Čez 14 dni se je bolnišnica s štabom odreda premaknila blizu Belih vod v Loškem potoku. Zaradi bližajoče se velike italijanske ofenzive, ki se je na tem področju začela 24. julija, se je štab odreda ločil od bolnišnice, ta pa se je strogo zakonspirirala blizu kote 1028 med Andrejevimi lazi in Mrtalozi nad Belimi vodami. Postavili so barako, za primer nevarnosti pa naj bi rabila bližnja velika kraška jama. Tik pred ofenzivo je bolnišnica sprejela 17 huje ranjenih iz Jelenovega žleba.

Prvo sredo v avgustu (to je bilo 1. avgusta) — piše dr. Gala — so se zaslišali v bližini rafali. Kraško jamo so napolnili z ranjenci in z njimi je šla tudi bolničarka. Izdajalec, ki so ga kasneje 1944 slučajno odkrili v Beli krajini in so ga na sodnem procesu obsodili na smrt, je pripeljal Italijane do vhoda v kraško jamo. V jami je bolničarka postrelila vse ranjence razen štirih, ki jih je zgrešila, in potem še sebe. Prvo nedeljo v avgustu je potem dr. Gala obiskal kraj, kjer je bila bolnišnica. Bilo je vse požgano, zunaj požgane barake so ležali trije mrliči v samih srajcah in eden od teh je bil star okoli 14 let. Čez štirinajst dni se je dr. Gala spustil tudi v kraško jamo. Zapisal je tole: »Štirje mrliči z ožganimi glavami, trije mrtvi ob strani. Bolničarke nikjer. Fašisti zažgali v jami, kar niso odnesli. Takrat smo se komaj rešili. Fašisti so hodili dnevno v bolnico, ker so nas iskali.«[56]

Iz brzojavnega poročila generala Robottija od 1. avgusta 1942 je razvidno, da ta zločin niso povzročili oddelki črnih srajc, temveč enote divizije Granatieri di Sardegna, torej »kraljevska vojska«. Poro-

čilo pravi takole: »Med čiščenjem zaledja so včeraj odkrili in porušili v bližini kote 1028 bolnišnico, ki so jo sestavljale štiri barake, ambulanta in druge naprave. Uporniki, ki so bivali v bolnišnici, so se skrili v jamo z navpičnim vhodom v širini človeškega telesa. V globino je vodila lestev, visoka sedem metrov. Niso se hoteli predati in so odprli na naše ogenj. Jamo so naši obmetavali z bombami in šele po eni uri so lahko prišli vanjo. Našli so petnajst trupel in ujeli tri hudo ranjene upornike. Zaplenili so dve mavzerki, pištolo, dva bajoneta, tristo nabojev, vojni, sanitetni in drug material. Ujeti uporniki so povedali, da je žena, ki je vodila bolnišnico, hudo ranjene upornike postrelila s pištolo, nato je zmetala večjo količino orožja v globok kraški prepad, ki se odpira na dnu jame. Potem je z neko drugo bolničarko še sama skočila tja. V ta prepad so naši vojaki vrgli gorečo krpo, ki je povzročila močno eksplozijo in plamen.«[57]

Dr. Gala piše, da so potrebe zahtevale zgraditev nove bolnišnice. Zato so konec septembra 1942 postavili bolnišnico na Berinščku nad Prezidom. Spali so na smrekovih vejah, a proti dežju niso imeli niti šotorskega krila. Vsak teden so se selili na področju med Berinščkom pri bivši jugoslovanski meji in Belimi vodami. Jedli so krompir in meso. Bili so brez zdravil.

Ko je prišel dr. Ivan 14. avgusta za odrednega zdravnika v Krški odred, so na področju tega odreda obstajale tri ambulante, št. 14, 15 in 16.[58]

Sanitetna postaja št. 14 je bila v neki zidanici, dobro uro od Šmarjete. Vodila jo je bolničarka, sprejemala je le laže ranjene, zdravljenje pa je nadzoroval zdravnik s sanitetne postaje 15. V zidanici je bila soba, ki je mogla sprejeti 20 pacientov. Na lesenih tleh so bila ležišča na slami, poleg bolniške sobe pa je bila sobica za dve bolničarki, ki je rabila tudi za

shrambo in previjališče. Zidanica je imela tudi kuhinjo.

Ta postaja je bila nekak rekonvalescentski oddelek za zakonspirirano sanitetno postajo št. 15. Imela je 6 stražarjev, javka pa je bila pri terencih v Šmarjeti. Rekonvalescenti so se dnevno kopali v Šmarjeških toplicah, hrane je bilo dovolj in jedli so celo bel kruh. Ta postaja je dobila samo en večji transport ranjencev po spopadu Tomšičeve brigade z belogardisti pri Sv. Ani pod Smolenjo vasjo pri Novem mestu (14. avgusta 1942). Dr. Ivan jo je obiskal le dvakrat v desetih dneh, potem pa se je ta postaja združila z drugimi postajami zaradi evakuacije na Gorjance.

Sanitetna postaja št. 15 je bila v Dolu pri Klevevžu. Bila je matična postaja in sedež odrednega zdravnika. Bila je v hiši na samem blizu vasi, z veliko sobo in mogla je sprejeti do 25 pacientov. Ležišča so bila na cementnih tleh. Kamra poleg bolniške sobe je rabila za pisarno in skladišče. Operirali so v sobi, kjer sta prebivala mož in žena, a sta se ob operacijah umaknila. Pri operacijah so pomagali bataljonski zdravniki Tomšičeve brigade dr. Niko (Južnič), dr. Marjan (Morelj) in dr. Lojze (Pirc). Osebje in zdravnik so spali na bližnjih kozolcih. Hrana je bila odlična, konspiracija dobra, javka je bila v Zburah.

Sedem dni po prihodu dr. Ivana (21. avgusta) se je bolnišnica preselila v Mirno vas v dolini Radulje in ranjence so razmestili po hišah. V gozdu so nameravali postaviti posebno bolnišnico. V to vas so preselili tudi sanitetno postajo št. 14. Že čez dva dni pa sta se obe sanitetni postaji pod skupnim imenom *Odredna bolnica št. 15* začeli seliti prek Krke na Gorjance.

Sanitetna postaja št. 16 je bila v lepi vili nekega Zagrebčana v vinogradih nad Vrhpoljem. Podobna je bila majhnemu sanatoriju, imela je tri sobe, kuhinjo

in verando, v bližini je bil gozd. Vodila sta jo bolničar in bolničarka. Nekoč so jo Italijani napadli, a jih je odbilo osebje, še preden je prišel na pomoč Gorjanski bataljon. Postojanko je obiskoval zdravnik sanitetne postaje št. 14 (dr. Ivan), v nujnih primerih je pomagal tudi samostanski brat iz Pleterij. Samostan je tej bolnišnici veliko pomagal. V samostanu je bilo tudi skladišče sanitetnega materiala. Tudi v tej bolnišnici je bila hrana odlična.

Dr. Ivan je obiskal bolnišnico takoj po bojih pri Ratežu (13. in 14. avgusta 1942), kjer sta bila ranjena tudi Daki in Nande Kavčič. Takoj zatem je dr. Ivan dodelil bolnišnici Šumskega.

Kmalu po prihodu Šumskega so začeli graditi v Gorjancih konspirativno postojanko z izvrstno lego (v grapi Pendirjevki), ki se je kasneje imenovala G 15 A (Gorjanci, ambulanta 15 a) ali kasnejša SVPB-K, ki je niso nikdar odkrili. Delalo jo je nekaj partizanov iz Gorjanskega bataljona. Postavili so jo v dobrem tednu, nato se je sanitetna postaja 16 takoj preselila v G 15 A. Dohod do te postojanke je bil možen samo po potoku.

Selitev odredne bolnišnice št. 15 na Hrvaško. Po ustanovitvi je ta bolnišnica ostala v Mirni vasi le nekaj dni, nato se je 26. avgusta ponoči začela seliti čez Raduljo, Šmarjeto, Belo cerkev, Kronovo čez Krko v Vrhpolje, kjer se je začasno ustavila v nekem gozdu. Tu se je bolnišnici priključila še sanitetna postaja št. 16, ki je prišla že iz svoje zakonspirirane postojanke, nato so se — po dvodnevnem čakanju zveze s hrvaško enoto v Žumberku — premaknili tretjo noč mimo Pleterij in po obronkih Gorjancev prek Oštrca na hrvaško stran Gorjancev ter se utaborili za eno noč v gozdu. Nato so se 31. avgusta 1942 po dogovoru s štabom Žumberaškega odreda naselili na Prisjeki pri Novem selu, uro stran pa je bila hrvaška partizanska bolnišnica.

Upravnik bolnišnice je bil dr. Ivan, komisar Nande Kavčič, zdravnik pa Šumski. Bolnišnica je imela potrebni bolničarski kader. Hudo ranjeni so bili razmeščeni na slamnjačah po hišah, laže pa po kozolcih in senikih, kjer je spalo tudi osebje. Bolnišnica je imela svojo zaščitno četo. Hrana je bila dobra in zanjo so skrbeli šentjernejski terenci.

Ko se je vrnil z bolniškega dopusta zdravnik dr. Stanko Černelc, je imela bolnišnica, ki je štela z osebjem vred 50 ljudi, tri zdravnike. Na poti v Slovenijo je to bolnišnico obiskal Fišer (Ivo Lola Ribar).

Tri dni zatem — 14. septembra 1942 — so ustaši bolnišnico napadli. Okrog devetih dopoldne so preleteli vas štirje avioni, a so vrgli le dve mali bombi, ki sta eksplodirali vsaka na eni strani vasi. Po desetminutnem kroženju so avioni odleteli. Upravnik in komisar sta se takoj odločila za selitev in odšla v štab Žumberškega odreda zaradi določitve kraja. Toda komaj sta se oddaljila za deset minut hoje proti Budinjaku, sta zaslišala iz vasi, kjer je bila bolnišnica, streljanje. Ker sta pravilno sklepala, da so bolnišnico napadli ustaši, sta takoj poslala vodnika po pomoč v štab Žumberškega odreda. Ker je po petih minutah prenehalo streljanje, sta sklepala, da so bolnišnico zavzeli, in še sama stekla proti štabu. Ta je takoj poslal na pomoč dva bataljona 1. kordunske brigade, ki je bila slučajno v bližini štaba. Toda brigada je žal prišla prepozno. Zajela je sicer nekaj voz naropane opreme, v vas pa zaradi premoči sovražnika ni mogla priti. Kasneje so vaščani pripovedovali, da so se ustaši približali vasi s partizanskimi kapami na glavah, pred seboj pa so vodili enega svojih, kot da peljejo ranjenca. Dr. Černelč je mislil, da so hrvaški partizani, in jim je šel celo naproti. Toda ustaši so ga takoj zgrabili, ubili stražarja in napadli bolnišnico.

Preživeli so se nato zbrali na Brezovici pri Kostanjevici, od koder so se 15. septembra premaknili

v Orehovec in od tu skupaj s hrvaško bolnišnico iz Žumberškega odreda in 1. kordunske brigade. Deset hudo ranjenih iz obeh bolnišnic je potem sprejela sanitetna postaja št. 3 (dr. Mihelčič). Ob napadu so izgubili 15 ljudi: zdravnika dr. Černelča, absolviranega medicinca Tineta, bolničarko Zlato Zgonc, stražarja Franca Ahlina in Stanka Kosa, laže ranjena Staneta Intiharja in Antona Kovača in hudo ranjene Antona Bizjaka, Antona Klavsa, Draga Marenčeta, Draga Florjančiča, Rafaela Mahneta, Toneta Župevca, Silvestra Jereba in Zorana.

Pri 1. gorjanskem bataljonu je ostal dr. Šumski, dr. Ivan pa je prosil za premestitev na glavno sanitetno postajo zaradi zdravljenja.[59]

Omeniti moramo še delovanje *bolniške čete,* ki je znatno nadomeščala pomanjkanje bolnišnic. O njej so poročali namestnik komandanta Glavnega poveljstva Avšič in dva namestnika politkomisarja Glavnega poveljstva Vrhovec in Pavšič Glavnemu poveljstvu 11. novembra 1942: »Obiskali smo tudi bolniško četo Vzhodnodolenjskega odreda in imeli vzgojne politične razgovore ves razpoložljivi čas. Naš obisk je vzbudil mnogo zadovoljstva. Ker se je nabralo v tej četi precej ljudi, smo odredili, naj pošljejo sposobne partizane v borbene enote. Prej jih je še pregledal zdravnik Borut. Danes je četa že precej razredčena.«[60]

O tej četi piše tudi dr. Borut (Gerbec).[61] Ustanovljena je bila 15. oktobra 1942 na pobudo Gubčeve brigade kot četica za daljše marše nesposobnih partizanov. Kasneje so začele onemogle borce pošiljati v četo tudi druge brigade. Imela je komandirja in komisarja, število je rastlo in narastlo celo na sto, medtem ko je šlo skozi to četo gotovo prek 300 partizanov. V četi so se zdravili ranjenci s področja Dolenjske operativne cone (ranjenci z Ajdovca, Doba, Primskovega, Police) in včasih je bilo v četi prek

20 negibljivih ranjencev. Ker za toliko ljudi ni bilo prostora po hišah, so »interniste« pošiljali na zdravljenje k sorodnikom ali znancem po navodilih štaba Dolenjske operativne cone. Ker pa so s tem izgubljali kontrolo nad bolniki, so te bolniške dopuste kasneje ukinili.

Za varstvo bolniške čete ni spočetka skrbel nihče. Stražili so laže ranjeni, ki so hodili po hrano in na rekvizicije. Pozneje so četi dodelili za varstvo in patrole Hmeljniško terensko četo, »a je imela preveč drugega dela in se za nas ni brigala.« Potem so določili, da morata biti obe četi v isti vasi, a zopet ni bilo prostora za obe.

Obstoj čete in poročilo dr. Boruta sicer seže prek zgoraj časovno omenjenega obdobja, vendar si oglejmo to zanimivo poročilo do kraja. Četa je tudi dvakrat doživela napad. Prvič 8. januarja 1943 pri Št. Juriju pri Mirni peči. Ta napad se je srečno končal. Drugič je bila četa napadena 22. januarja 1943 v Selih pri Šmarjeti. Takrat so pogrešili 6 partizanov in 2 partizanki. Od teh je padel samo en partizan, druge so ujeli. Na srečo je dan poprej poslal dr. Borut v Belo krajino 17 ranjencev, ki se niso mogli gibati, sicer bi bili izgubljeni. Ob napadu je Hmeljniška četa popolnoma odpovedala. Po napadu so našli več ranjencev, ki so se razbežali, dva umirajoča in dva z zlomljeno nogo. »Višja instanca je uvidela nevzdržnost te bolnice in odredila evakuacijo na Rog,« toda takrat je med bolniki nastal preplah. Bolniška četa je potem životarila še mesec dni na Pogorelcu na Rogu, potem pa so jo razpustili. Bolnike so prevzele postojanke, osebje pa brigade.

Četa je imela ves čas svojega obstoja le dva smrtna primera. Sanitetni material je dobivala iz Novega mesta prek terenskih delavcev, od centralne bolnišnice na Rogu pa ničesar, »čeprav je bila bolniška četa največja partizanska bolnica na slovenskem teritoriju

in je bila centralna bolnica s štirimi zdravniki praktično brez dela.«

c) O organizaciji *ekonomske službe* partizanske sanitete v Ljubljanski pokrajini v tem času še ne moremo govoriti. Slišali smo že, da je bila povsod pred ofenzivo hrana dobra, med ofenzivo in potem, zaradi njenih posledic pa slaba. Večina bolnišnic je imela svoje intendante, od teh so bili nekateri zelo sposobni, drugi zopet ne. Tudi o enotni in organizirani lekarniški službi še ne more biti govora v tem razdobju. Iz odlokov vodstvenih organov smo izvedeli, da je bila iniciativnost prepuščena predvsem zdravnikom, pri tem pa so jim znatno pomagale organizacije OF, predvsem pa zdravniška organizacija OF v Ljubljani.

Že na prvem osvobojenem ozemlju v Ljubljanski pokrajini so delovale potujoče zobne skupine in po možnosti nudile pomoč tudi civilnemu prebivalstvu. Zobni zdravnik je nosil s seboj vrtalni stroj in enomesečno zalogo svojih potrebščin ter opravljal svoje delo tako v gozdovih kot v prostorih s streho nad glavo.[62]

2. Primorska, Gorenjska in Štajerska

Rekli smo že, da je razvoj v vseh teh treh pokrajinah zaostajal za razvojem v Ljubljanski pokrajini, kjer je bilo le vodstvo sanitetne organizacije in so bile prve akcije obsežnejše kot v drugih krajih. Vendar je vodstvo že ob prvi razdelitvi zdravnikov, ki so prišli na osvobojeno ozemlje, naredilo načrt za razvoj sanitete na vsem slovenskem ozemlju.

Na *Primorskem* (operativno področje 3. grupe odredov in zatem 3. operativne cone) je bil do začetka marca 1943 teren brez partizanskega zdravnika. V partizanskih enotah so bili bolničarji, ki so se za to službo izvežbali v italijanski vojski. Huje ranjene so

prepuščali zanesljivim kmetom, da so jih skrivali. Sem pa tja je te ranjence obiskoval zanesljiv civilni zdravnik.[63]

Gorenjska in Kamniško področje. Tudi tu je bilo spočetka »zabijanje« ranjencev pri zanesljivih ljudeh, za zdravljenje teh huje ranjenih pa so skrbeli zdravniki s terena, dr. Strnadova, dr. Komatar, dr. Volf, dr. Hafner idr.[64] O prvem partizanskem zdravniku na Gorenjskem leta 1941, dr. Jožetu Gabrovšku, smo že govorili. Maja in aprila 1942 sta prišla iz Ljubljane medicinca Janez Kmet-Mirko in Emil Straus. Prvi je deloval v Selški, drugi v Poljanski četi. Začetek junija 1942 sta prišla z dopolnilnim bataljonom na Gorenjsko dr. Edvard Pohar in dr. Milan Cunder. Prvi je odšel v Cankarjev bataljon in imel obširno področje od Pokljuke in Mežaklje do Karavank, drugi pa je bil dodeljen z izšolanim bolničarjem Iztokom v Kamniški bataljon.

S prihodom obeh zdravnikov je nastalo v razvoju partizanskih bolnišnic na Gorenjskem drugo razdobje; skrivanje in negovanje ranjencev v gozdovih in zasilnih bivališčih s pomočjo negovalcev (bolničarjev); en partizan pa je bil ponavadi za stražo in intendanco. Na področju bataljona je nastalo več skupinic, ki so skrbele za ranjence, če pa je bil možen transport, so ranjence prenesli na en kraj. Bataljonski zdravnik je redno poskrbel za prvo pomoč in je potem sem pa tja obiskoval ranjence. Stalnih partizanskih bolnišnic torej v tem času na Gorenjskem še ni bilo.[65]

Sanitetni material so sprva zbirali na terenu, nekaj pa sta ga oba zdravnika v začetku junija 1942 prinesla tudi s seboj. Popoln kirurški instrumentarij je imela Selška četa, bataljon pod Stolom pa je v noči od 20. na 21. junij 1942 s 50 borci in dr. Poharjem vdrl v bolnišnico na Jesenicah. Dr. Pohar piše: »Tamkajšnji doktor se je čudil, kot so mi kasneje pripovedovali, da zna partizan toliko latinščine.«

Na kamniškem področju je bila v tem času že prva bolnišnica, in sicer pri Tuhinjski Srednji vasi (pri Vobovšah pod Žuberjevim hribom). To je bila majhna baraka v smrečju, pokrita z lubjem, na tleh pa so bile deske, pokrite s slamo. Mogla je sprejeti 6 ljudi. Postavljena je bila že 12. maja 1942. Za bolnišnico sta skrbela bližnji kmet in njegova žena, zdravit pa je hodil do srede julija 1942 dr. Milan Cunder, takrat zdravnik Kamniškega bataljona. Ta prva bolnišnica je obstajala nekako do srede julija 1942.

Druga bolnišnica je bila Tri sestre ali Pri treh sestrah. Nastala je junija 1942. To je bil bunker, kilometer severozahodno od Lukovice pri Domžalah pod Znojili. Zanj je skrbel bližnji kmet, zdravit pa sta hodila dr. Cunder in znani partizanski bolničar Jože Pirš-Luka. Bunker je bil narejen v gosti praproti in grmovju ter je imel prostora za 4 do 5 ranjencev. Ostal je do osvoboditve.

Avgusta 1942 je postavil bolničar Kladivo, ki je spremljal dr. Cedrika z 2. grupo odredov (pot 2. grupe odredov na Štajersko prek Dolomitov in Gorenjske) na Moravškem 3 bunkerje, in sicer pod Grmačo, v Kosezah in Tustanju. Bolničar Kladivo (Kladvo ali Macola) pripoveduje, da je dr. Cedrik preselil bolnišnico z Dobrovelj na prostor okrog Limbarske gore, kjer je Kladivo pri kmetu Kovaču naredil prvi bunker za 4 ranjence, zunaj pa 3 zamaskirane bunkerje, spletene iz bičevja, povrh pa so bila položena šotorska krila. V neki hiši nad vasjo Hrastnik je naredil 2 bunkerja, enega pod svinjakom, drugega pa v vodnjaku. Dalje pravi: »Nad eno leto sem oskrboval svoje bolnike, raztresene po teh bunkerjih in pomagal civilnemu prebivalstvu ... Kmetje so mi moj trud stotero poplačali. Lepo so skrbeli za moje ranjence. Nikdar niso bili lačni.«[66]

Pozno poleti 1942 je bila ustanovljena partizanska bolnišnica tudi v Polhograjskih Dolomitih.[67]

II.

OD KONCA ITALIJANSKE OFENZIVE (POZNO JESENI 1942) DO NEMŠKE OFENZIVE JESENI 1943

1. Ljubljanska pokrajina

a) **Organizacijski razvoj.** Čeprav se je partizansko zdravstvo razvijalo po vseh slovenskih pokrajinah, moramo le še vedno v tem razdobju govoriti o enotni zdravstveni organizaciji samo v Ljubljanski pokrajini. Na kratko moremo v začetku tega razdobja reči tole: Novi sanitetni referent (dr. Cedrik), imenovan januarja 1943, je bil z Glavnim štabom NOV in POS v Polhograjskih Dolomitih, prve štiri slovenske brigade so imele v Ljubljanski pokrajini svoje zdravnike, v Rogu pa je bilo nekaj strogo zakonspiriranih bolnišnic. Zato je bil povsem na mestu predlog zdravnika Tomšičeve brigade dr. Nika (Južniča), ko je 7. januarja 1943 svetoval Glavnemu štabu centralizacijo in enotno vodstvo zdravstvenih postojank. Tako bi bila možna potrebna kontrola, sanitetni material bi razdeljevali racionalno in odstranjeno bi bilo premajhno zanimanje komandnega kadra za saniteto. Predlagal je ustanovitev centralnega organa, sanitetnega referenta in spravljanje ranjencev na varnejše področje.[68]

Na seji zastopnikov CK KPS, Glavnega štaba in Dolenjske operativne cone z zdravniki roških postojank 27. januarja 1943 v Črmošnjicah so sklenili po-

večati »centralno bolnico« v Rogu na zmogljivost 200 postelj in določili so stalno javko na Podstenicah.[69] Roške bolnišnice so torej postale »centralne« in prav kmalu je prišla v rabo tudi nam že poznana kratica SCVPB s svojo upravo in svojimi oddelki. O tem sestanku piše tudi Kocbek: »Zelo rad sem se pogovarjal z Lunačkom, ki je prišel v dolino na razgovor o bolnicah, ker so v nekakšni krizi ... Resnično, brez njega ne bi bilo roških bolnic. Pravi, da je bil dolge mesece prepuščen sam sebi in svoji odgovornosti ... Zdaj se hoče še bolj pripraviti, če bodo naše brigade začele z akcijami.«[70]

S prihodom Glavnega štaba in z njim sanitetnega referenta pomladi 1943 iz Dolomitov na Kočevski Rog se je sanitetna organizacija zaradi velike pomladanske ofenzive NOV in POS morala nujno znatno razmahniti. Že 6. maja 1943 je pisal dr. Cedrik matičnemu odboru OF zdravnikov v Ljubljani, da od poletja 1942 ni prišel iz Ljubljane noben zdravnik ali bolničar. Zahteval je mobilizacijo zdravnikov in poslal do 17. maja 1943 22 mobilizacijskih pozivnic, s katerimi je klical Glavni štab ljubljanske zdravnike »na osnovi splošne mobilizacije na določeno službeno mesto v NOV Slovenije,« mobilizirancu pa bo sporočil vsa navodila glede odhoda tisti, ki mu prinaša pozivnico.[71]

Razširitev sanitete je seveda zahtevala tudi denar. Zato je IOOF 7. junija 1943 pooblastil sanitetnega referenta pri Glavnem štabu, da »lahko pripravi in izvede posojilo najmanj 2 milijona lir za kritje sanitetnih stroškov.« To posojilo je moglo kotirati le v bonih OF, izvesti pa pod kontrolo Poverjeništva IOOF za Ljubljano.[72] Malo pred kapitulacijo Italije (17. avgusta 1943) je sanitetni referent predlagal Glavnemu štabu, naj izda odredbo za varstvo pred nalezljivimi boleznimi, predvsem pred pegavcem, to pa je zahtevalo predvsem strogo razuševanje partizanskih enot.[73]

Kapitulacija Italije, popoln razsul italijanske vojske na naših tleh, veliko osvobojeno ozemlje in takojšnje ofenzive naših enot proti nemškemu okupatorju so terjale še večjo razširitev sanitetne organizacije. Že 12. septembra 1943 je Glavni štab ustanovil — namesto dosedanjega sanitetnega referata — sanitetni odsek pri Glavnem štabu, ki je imel naslednje oddelke (sekcije): za zdravstveno službo v vojaških enotah, za urejanje bolnišnic, za apoteke in bolniško opremo, za veterinarsko službo v vojski (o vojaški veterini v tej razpravi ne bomo govorili, ker se je ta kmalu odcepila od sanitetnega odseka in prešla h kmetijskemu odseku pri Predsedstvu SNOS) in zgraditev bolnišnic ter sanatorijev.[74] Sanitetni odsek je izdal 18. septembra okrožnico z navodili za organizacijo sanitete in bolnišnic tudi v zaledju, za kar so morale prevzeti skrb komande področij, vodstvo in kontrolo pa sanitetni referenti pri komandah področij. Naloge teh referentov nikakor niso bile majhne: organizacija in oskrba bolnišnic v zaledju, kontrola sanitete v zaledju, zaščitni ukrepi, koncentracija in kontrola sanitetnega materiala na področju, vzgoja bolničarskega kadra, zdravniški pregledi novomobilizirancev in evidenca zdravnikov v civilu. Vsaka civilna bolnišnica je morala imeti upravnika, intendanta, apotekarja ali bolničarja, komisarja in potrebno administracijo.[75]

O pravih partizanskih bolnišnicah v tem razdobju bomo govorili na drugem mestu. Gornja okrožnica, ki jo je nujno priklicalo v življenje veliko osvobojeno ozemlje in prepričanje, da bo to tudi ostalo (kar v resnici tudi je, čeprav v nekoliko zmanjšanem obsegu), je uvod v zelo zanimivo »civilno partizansko saniteto«, o kateri bomo še podrobneje govorili. Eno od pomembnih vprašanj, ki ga je sprožila prav ta civilna partizanska saniteta, je rešila že upravna komisija za osvobojeno ozemlje (odsek za narodno

zdravje) 16. oktobra 1943, da imajo pravico do brezplačnega zdravljenja družinski člani padlih borcev, vse osebe, katerih hranitelji so padli ali so izgubili premoženje zaradi okupatorjevega terorja, in hranitelji ter vsi, ki se izkažejo z ubožnimi spričevali. Privatna praksa je za takrat ostala nespremenjena.[76]

Takoj po končani véliki nemški ofenzivi so nastale 10. novembra naslednje kadrovske spremembe v sanitetnem odseku: novi šef sanitetnega odseka je postal dr. Luka (Novak), ki je bil do tedaj referent za bolnišnice pri Glavnem štabu Hrvaške, dr. Cedrik pa je odšel v upravo bolnišnic SCVPB.[77] Dne 16. novembra je pisal sanitetni odsek upravi SCVPB, da vse stalne bolnišnice v Rogu »za našo vojsko tako rekoč ne obstojajo, vsaj ne za nove ranjence in bolnike«; tudi je poudaril, koliko sanitetnega materiala so Nemci med ofenzivo uničili, in zahteval, da je treba hitro postaviti nove bolnišnice, ker ne gre dekonspirirati starih postojank.[78]

Jasno je, da je začel sanitetni odsek posvečati skrb v prvi vrsti zakonspiriranim partizanskim bolnišnicam. Dokaz za to je tudi njegova obširna okrožnica z dne 6. decembra 1943; v nji je najprej ukazal red v bolniških postojankah, nadalje vojaško disciplino in straže. Zahteval je strogo konspiracijo, kajti »varnost vsake postojanke je v njeni konspiraciji«. Naročal je, kako je treba paziti na dohode v postojanke, na pota, tišino, dim itd., prepovedal je vsako gibanje zunaj določenega območja postojanke, prav tako, da brez vednosti vodstva nihče ne sme postojanke zapustiti. V vsaki postojanki je moral biti obešen hišni red, načrt evakuacije in navodilo ob napadu iz zraka. Za javke, ki so »edina pot pošiljanja ranjencev v bolnice«, je smel vedeti poleg sanitetnega odseka le štab divizije. V bolnišnicah so morali skrbeti za higieno, redno umivanje, pranje perila in obvez

ter za razkuževanje. Zvišati je bilo treba strokovno raven zdravniške službe. Raporte in poročila so uvedli dvakrat na mesec. Grobovi umrlih so morali biti označeni s križem, pod njim pa zakopana steklenica z vsemi podatki umrlega. Intendant je moral oskrbeti postojanko s hrano vsaj za tri mesece, za to pa je dobil denar od glavne intendance. Osebje bolniške postojanke so sestavljali: upravnik (zdravnik), njegov namestnik, komisar, intendant, bolničarji in bolničarke, dober kuhar, brivec, perica in mizar, na večjih postojankah pa po možnosti tudi čevljar in krojač.[79]

Istega dne je sanitetni odsek objavil, da bo začel izdajati strokovno glasilo Partizanski zdravstveni vestnik[80] in je določil naslednje javke: za SCVPB na Štalah, za SHVPB v Pilatovcih na Žumberku, za bolnišnice na ribniško-kočevskem področju pa kurirski postaji TV-11 in TV-12.[81]

b) **Razvoj sanitetne službe v partizanskih enotah.** Pri obravnavanju tega vprašanja bomo srečevali tudi bolnišnice, za katere so skrbele ali bile »lastnice« nekatere partizanske enote in niso sodile v sklop SCVPB ali kakega drugega bloka. Iz poročila Notranjskega odreda z dne 16. decembra 1942 izvemo, da je imel odred na področju 1. bataljona eno bolnišnico, na področju 2. bataljona dve, na področju 3. bataljona pa neznano število bolnišnic.[82] Verjetno so tu mišljene bolnišnice, ki jih omenja dr. Gala,[83] ena na Berinščku in ena nad Otrobovcem nad Babnim poljem. To je bila že baraka iz tramov, imela je 8 ranjencev in bolnikov. Kasneje se je morala ta postojanka premakniti, ker je pobegnil stražar, ki je vedel zanjo. Pol ure stran so blizu bivše jugoslovansko-italijanske meje postavili na snegu najprej šotor iz govejih kož, nato pa primitivno barako. Živeli so strogo konspirativno in so zasneženi teren vsevprek prekrižali s stezami. Poročilo

Notranjskega odreda omenja tudi civilno taborišče v Loški dolini, ki so ga imenovali 4. bataljon Notranjskega odreda. V taborišču je bilo 90 ljudi, od teh za delo sposobnih le 23, otrok izpod 14 let 37, nad 50 let starih je bilo 7, žena z otroki 10, med temi dva novorojenčka. Taborišču je bilo dodeljenih 20 partizanov, ki so pomagali pripravljati zimske zaloge.

Tudi Vzhodnodolenjski odred je 30. decembra 1942 sporočil, da ima na svojem teritoriju dve bolnišnici. Eno na Maverlenu nad Črnomljem, drugo pa nad Pogorelcem.[84] Druga je vsekakor nam že znana zakonspirirana bolnišnica pod Pogorelcem, ki se je že konec oktobra 1942 — ne da bi bil vedel štab Vzhodnodolenjskega odreda — preselila na novo postojanko Jelenžleb. Konec decembra 1942 so postavili tudi bolnišnico na Mokrcu. Ta je lahko sprejela do 30 pacientov.[85]

Iz poročila dr. Nika, zdravnika Tomšičeve brigade od 25. januarja 1943 sanitetnemu referentu Glavnega štaba, izvemo, da je imela brigada več dobrih nabavnih kanalov in dovolj sanitetnega materiala, da ga je pošiljala celo na Štajersko. Dalje je poročal, da so izpraznili ambulanto v Podlipoglavu na ukaz Glavnega štaba[86] in da huje ranjene pošiljajo dr. Tinetu v Šercerjevo brigado.[87] Toda bolnišnico na Mokrcu je štab 2. operativne cone v začetku februarja 1943 prepustil Notranjskemu odredu in je bila zato Šercerjeva brigada navezana samo na Bercetovo bolnišnico, ki je imela 8 ležišč, a 12 ranjencev in 13 osebja; nad to bolnišnico je imel zdravniško kontrolo dr. Tine.[88] O tej Bercetovi bolnišnici piše tudi Kocbek, ko sta bila v njej z Leskoškom kot pacienta sredi aprila 1943.[89]

Ko se je premaknila Tomšičeva brigada po posvetovanju štabov 1. in 2. operativne cone s predstavniki Vrhovnega in Glavnega štaba v Podpreski (po veliki zmagi nad Italijani v Jelenovem žlebu) na področje Notranjske, je ta aprila ustanovila 1943 svojo *bolnišnico Ute*. To so bili trije podstreški z ležišči. Prvi je bil

pokrit s šotorskimi krili, drugi z lubjem, tretji pa s posušenimi govejimi kožami. Prostora je bilo za 15 do 20 ranjencev, osebja pa je bilo 8.[90] Postojanka, iz katere se je kasneje začel razvijati blok SVPB-S, je bila v Leskovi dolini pod Snežnikom. Že poprej je bila tu bolnišnica Notranjskega odreda, katerega del je odšel na Primorsko kot Soški odred. V poročilu sanitetnemu referentu Glavnega štaba 20. maja 1943 omenja to bolnišnico tudi zdravnik Tomšičeve brigade dr. Lojzek (Pirc). Najprej poroča, da je prejel zadnji sanitetni material od centralne bolnišnice decembra 1942; od tega je nekaj odstopil bolnišnicama na Krimu in na Snežniku. Na Snežniku — piše — je sedaj ambulanta z 8 ranjenci in 7 osebja ter 5 do 7 maroderjev. Gradijo še novo barako, a nimajo denarja.[91] Utam, katerih upravnik je bil od 30. aprila 1943 znani partizanski bolničarski organizator Sime, se ni dobro godilo. Maja jim je poslala Tomšičeva brigada zadnjo hrano, v glavnem le krompir in fižol in junija so morali hoditi rekonvalescenti za hrano pomagat kmetom kosit. Od krajev, kjer bi si postojanka sama mogla nabaviti hrano, pa je bila oddaljena 8 ur. V začetku junija 1943 so Ute začeli imenovati Snežnik, postavili so še dva šotora in zmogljivost se je zvišala na 30 ležišč.[92]

Zdravstvena služba v Tomšičevi brigadi je bila v začetku julija 1943 že dobro izpeljana. Vsaka četa je imela bolničarja ali bolničarko s sanitetnim materialom za prvo pomoč. Vsak bataljon je imel bataljonskega bolničarja ali bolničarko, ki je nadzoroval četno saniteto. Brigadni zdravnik je nosil s seboj običajni sanitetni nahrbtnik z vsemi potrebnimi instrumenti.[93] Avgusta 1943 so imele Ute oziroma Snežnik 2 ranjenca, 9 bolnikov in 8 osebja. Hrana je bila še vedno slaba, sanitetni material pa so dobivali v glavnem s Primorskega. Tik pred selitvijo te postojanke v

osvobojeno Kočevje so imeli 25 pacientov; v Kočevje so se preselili 18. septembra 1943.[94]

Dolomitski odred je 15. maja 1943 prenesel svoje ranjence iz bolnišnice v Dolomitih (v bregu nasproti Osredka) v Bercetovo bolnišnico.[95] Šele za konec julija 1943 izvemo nekaj več tudi o saniteti v Cankarjevi brigadi. (Jasno je, da je bila razvita zdravstvena služba v enotah tudi v drugih brigadah, a ni ohranjenih poročil.) Cankarjeva brigada je imela bolničarje v bataljonih in četah. V veliki akciji na Žužemberk je imela brigada 2 mrtva in 34 ranjenih, moštvo pa je imelo precej težav zaradi revmatizma in poletnih drisk. Zdravnik se je pritoževal, da še vedno ni pravega sodelovanja med saniteto in štabi in je zelo težko dobiti primerno mesto za previjališče. Dalje je tožil nad slabim bolničarskim kadrom in prosil je sanitetnega referenta za sanitetni material za 68 ranjencev. Sanitetni referent Cankarjeve brigade tudi omenja v poročilu z dne 15. avgusta 1943 novo veliko število ranjencev (35) in prosi, naj bi čimprej poslali v brigado bolničarje, ki so prišli iz Ljubljane. Tudi je svetoval, naj bi kdo napisal brošurico o vojni higieni in akutnih infekcijskih boleznih. Rad bi, da bi se čimprej sestali s sanitetnim referentom Glavnega štaba.[96]

Štab 14. divizije je poročal sanitetnemu referentu pri Glavnem štabu 19. avgusta 1943 o dveh nam že znanih »zasilnih bolnicah« na Notranjskem. O Bercetovi, ki je bila »v bližini kot poprej« in je bila dobro upravljana ter oskrbovana. Sprejeti je mogla do 20 pacientov, toda če se bo premaknila divizija, bodo morali evakuirati tudi bolnišnico. Druga bolnišnica je bila na Snežniku. Vodil jo je Sime, a je bila le za silo zakonspirirana. Divizija je imela enega samega zdravnika (dr. Lojze), Šercerjeva, Primorska in Gorenjska brigada pa so bile brez zdravnikov in so imele zelo slabe brigadne bolničarje, malo sanitetnega materiala, a veliko ranjencev. Ranjence so po kapitulaciji Italije

vse prepeljali v Kočevje ali Ribnico.[97] Kmalu po kapitulaciji Italije so dobile vse 4 brigade 14. divizije (Tomšičeva, Šercerjeva, Loška in Rabska) svoje zdravnike.

Iz istega časa je tudi poročilo sanitetnega referenta 15. divizije. Tudi ta je imela enega zdravnika, že 17. avgusta pa sta dobili zdravnika tudi Cankarjeva in Gubčeva brigada. Avgusta 1943 je imela divizija 47 ranjencev, od teh so poslali v bolnišnico 35, drugi so se zdravili ambulantno. Močno je diviziji primanjkovalo sanitetnega materiala. To se je po kapitulaciji zboljšalo in 12. septembra je dobila divizija kar 9 zdravnikov.[98]

Po kapitulaciji Italije se je torej zdravniški kader v enotah znatno povečal, sanitetnega materiala pa je bilo dovolj (bogata italijanska zapuščina in dostop do lekarn v mestih na osvobojenem ozemlju). Obe diviziji sta se trenutno rešili svojih brigadnih bolnišnic. Vse — tudi nova 18. divizija — pa so imele kmalu znova zelo veliko ranjencev zaradi močnih ofenzivnih operacij proti Nemcem. Tako je imela 18. divizija 76 pacientov (24 ranjencev in 52 obolelih), 14. divizija 134 pacientov (70 ranjencev in 64 obolelih).[99]

Ohranjeno je zelo zanimivo poročilo sanitetnega referenta nove 18. divizije, v njem pravi, da je potekalo v prvi polovici oktobra 1943 delo v brigadnih previjališčih v redu. Huje ranjene so evakuirali povečini z avtomobili v bolnišnico v Toplicah, laže ranjeni pa so ostali v brigadnih ambulantah. V drugi polovici oktobra se je začela velika nemška ofenziva in je zadela najprej 9. brigado. Veliko njenih ranjencev so spravili najprej v Goteniško bolnišnico (o kateri bomo še govorili) in nato v bolnišnico 14. divizije na Snežnik. Padla sta brigadni sanitetni referent dr. Jermol in brigadna bolničarka. Kmalu je zajela ofenziva tudi 8. in 10. brigado, a obe brigadi sta morali ves čas nositi ranjence s seboj.

Nato opisuje sanitetni referent dogodke ob velikih bojih v začetku novembra 1943 pri Krki in na Ilovi gori, v katere sta se zapletli Ljubljanska in Cankarjeva brigada ter del štaba 18. divizije. Pravkar smo rekli, da je divizija nosila s seboj vse ranjence iz zadnjih bojev med ofenzivo. Pred prvim bojem na Ilovi gori so te ranjence zakonspirirali pod zaščito osebja bivše stiške ambulante v gozdu pri Korinju. Toda sovražnik je to opazil, zato sta morali obe brigadi oditi »ponovno na Ilovo goro, da pritegnejo nase sovražnika, ki nas je opazil in se proti nam koncentriral«. Tako se je pričela druga bitka na Ilovi gori in prinesla precejšnje izgube ter skrb za nove ranjence. Večji del Ljubljanske brigade je po koncu bitke prvega dne »brez danega povelja odšel s položajev« in s tem spravil v zelo kritičen položaj vse, posebno pa ranjence. »V dramatični noči, ki je sledila, nam je uspelo pred sovražnikom, ki je koncentriral nove sile za ponovni napad na naše položaje, izmakniti se in rešiti vse ranjence. Prenos so opravili večinoma vojaki iz štabne čete 18. divizije (posebno so se izkazali kulturniki) pod vodstvom divizijskega komisarja tovariša Janeza Hribarja, ki ni zapustil ranjencev v najtežjih trenutkih, ko so se v temni noči borbene enote, ki so ščitile prenos, izgubile. Prenesli smo zadnje ranjence na varno v gozdove v jutranjih urah, ravno ko je začel sovražnik z brezsmiselnim napadom na prazne položaje, ki smo jih mi zapustili.«

Tako so spravili vse negibljive ranjence v gozd pri Korinju, kjer so bili že tisti, ki jih je divizija nosila s seboj med ofenzivo. Ustanovili so začasno divizijsko bolnišnico za negibljive ranjence. Ta je bila stalno pod nadzorstvom divizijskega referenta in okrog 40 ranjencev je čakalo na prenos v bolnišnico, ki jo je v tem času snoval dr. Bogdan (Brecelj).

Enote 8. brigade in 3 bataljoni Ljubljanske brigade, ki so zapustili položaje na Ilovi gori, so se združile

in se zapletle v hude boje na Mokrcu, Krimu in okrog Travne gore. Pri teh enotah je bil sanitetni referent 8. brigade dr. Saje; ta je oddal 3 ranjence v bolnišnico, ki jo je vodil dr. Mita (dr. Igor Tavčar, takrat sanitetni referent Šercerjeve brigade), okrog 13 negibljivih ranjencev pa je sovražnik na Mokrcu presenetil in jih zverinsko pobil.

Sredi novembra je bila 18. divizija zopet zbrana in sanitetni referent 7. korpusa je prinesel naredbo, da je treba postaviti stalne bolnišnice za negibljive ranjence. V načrtu so imeli dve bolnišnici in so ju takoj začeli graditi. Dne 23. novembra 1943 je bil sestavljen iz skupine rekonvalescentov bivše ribniške bolnišnice in iz lažjih bolnikov brigadnih ambulant *bataljon gibljivih ranjencev;* ta je ob odhodu 18. divizije na Hrvaško (Gorski Kotar) prevzel oskrbo negibljivih ranjencev, dokler niso bile postavljene bolnišnice. Oskrbo in zaščito tega bataljona je prevzela 8. brigada (dr. Miro Saje), negibljive pa je prevzel Berce v divizijsko bolnišnico.

Brigadi 18. divizije, ki sta bili na Hrvaškem, sta imeli v začetku decembra 1943 nekaj ranjencev, a sta jih oddali deloma v SVPB-G ali pa v hrvaško bolnišnico št. 7. Ko se je morala premakniti tudi 8. brigada proti Brodu — ta je bila prej v Suhi krajini — so razpustili bataljon gibljivih ranjencev. Nekaj teh ranjencev je prevzela 14. divizija, drugi pa so prišli v 18. divizijo, ki je ustanovila divizijsko bolnišnico gibljivih ranjencev.[100]

Žal, za drugi dve diviziji nimamo poročil, kako je bilo s saniteto med ofenzivo. Konec decembra 1943 je poročal sanitetni referent 15. divizije, da higienske skupine po brigadah še ne delujejo in da imajo težave s sistematičnim razuševanjem, ker je divizija stalno na položajih (blokada Novega mesta).[101] Poročilo omenja že kirurško skupino, ki naj bi po potrebi obiskovala tudi bolnišnice na terenu. (Tu so mišljene divi-

zijske gibljive bolnišnice, ki jih omenja sanitetni odsek Glavnega štaba 25. decembra 1943, ob katerih naj bi divizija »čutila na lastni koži vso težo vprašanja ranjencev«.[102]

c) **Razvoj partizanskih bolnišnic.** Sanitetne postaje prvega obdobja so preminile v prvotnih oblikah med veliko italijansko ofenzivo in nekoliko smo že slišali, kako so se nekatere partizanske bolnišnice razvijale. Tudi smo govorili o sestanku odgovornih funkcionarjev konec januarja 1943 v Črmošnjicah, kjer so sklenili povečati stare in graditi nove bolnišnice.

Takoj po tem sestanku so začeli delati v Rogu dve novi postojanki, razširjati pa Jelenbreg in Jelenžleb. V sestav centralne postojanke (Jelenbrega) je prišla tudi dr. Mihelčičeva Vinica. Že na prelomu 1942/1943 je zrasla misel o graditvi posebnega rekonvalescentskega oddelka. Odločili so se za malo kočevsko vas Smrečnik blizu Štal, kjer je med italijansko ofenzivo ostala nepožgana hišica z gospodarskim poslopjem, od koder je bil lep razgled na vasi Štale, Travnik in del Kočevskega Roga. Adaptacija je šla hitro od rok in postojanka je kmalu dobila konspirativno ime Hrastnik.

Konec februarja 1943 je bil nov sestanek s štabom Dolenjske operativne cone v Črmošnjicah. Roške bolnišnice so morale nenadoma sprejeti do 80 najhuje ranjenih borcev iz bolnišnice v Žumberku, ker se je morala seliti zaradi velike ofenzive na to področje. Ranjence so spravili na Hrastnik ter so preuredili še skedenj, hkrati pa so začeli postavljati deset minut stran v gozdu primitivno barako za morebitno skrivališče. Sklenili so postaviti še nove postojanke. Dve blizu dveh studencev, ki nista bila vrisana v vojaških zemljevidih, in dve precej oddaljeni od požgane vasi Kunč in Resa. Tako so nastale nove postojanke Jelendol, Stari log, Zgornje Lašče in Leseni kamen.[130]

Sredi pomladi 1943 je imela centralna bolnišnica (SCVPB) že deset oddelkov ali postojank za okrog 300 pacientov. V *Jelendolu* so postavili posebno barako za upravo centralnih bolnišnic, kjer so imeli vsakih 14 dni sestanke vodje oddelkov, komisarji in intendant SCVPB. Iz vojske sta prišla dr. Šumski, in dr. Niko. Prvi je prevzel vodstvo Jelenbrega, drugi Starega loga, vodstvo Lesenega kamna pa je prevzel dr. Luka, ki je prišel z ranjenci iz Žumberka, kjer je do evakuacije vodil bolnišnici v Sošicah.

Postojanke v Rogu so razdelili na zahodni in vzhodni sektor. Na vzhodnem področju je imel nadzorno službo dr. Luka, na zahodnem pa dr. Ivan. Na postojankah so začeli postavljati precej od tal dvignjene podstreške za osebje in okrevajoče bolnike. Vse strehe so zaradi varnosti pred avioni pokrili s smrečjem in dimnike so nekaj metrov speljali pod zemljo. Vsaka postojanka je morala narediti vsaj en bunker za huje ranjene, in to čimbolj oddaljenega od postojanke. Vsak sektor je dobil svojo patrolo, katere naloga je bila v hajki sovražnika zmanevrirati v smer, kjer ni bilo postojank.[104]

Aprila 1943 sta dr. Luka in komisar Ante Novak izdelala natančen evakuacijski načrt za postojanke. Evakuacija je lahko imela več stopenj, od katerih je bila uvodna ta, da je morala imeti postojanka čim manj sledov, da se ni smel iz postojanke nihče oddaljiti brez dovoljenja, kdor je hodil v bližnjo vas, ni smel hoditi po stezi. Postojanka ni smela izdajati svojega položaja z obešanjem perila na vidnem mestu, kuriti so smeli le s suhimi drvmi, da je bilo čim manj dima, ponoči pa je veljala stroga zatemnitev. Druga faza — pripravljenost — je bilo stanje, ko v bolnišnici v 24 urah ni smelo ostati ničesar, kar ni bilo zares nujno potrebno, še hujša je bila stroga pripravljenost, najhujša pa evakuacija sama.[105]

Od ustanovitve SCVPB Slovenije (junija 1942) pa do konca avgusta 1943 je bila zmogljivost postojank SCVPB naslednja:

1. Od junija do 15. avgusta 1942 — ko je bil požgan Daleč hrib in se je začela italijanska ofenziva na Rog, je bilo v vseh roških bolnišnicah 71 pacientov — iz Belokranjskega odreda 4, iz Notranjskega odreda 11, iz Dolenjskega odreda 21, iz Krškega odreda 2, iz Delavskega bataljona 3, iz 2. grupe odredov 7, in Zahodnodolenjskega odreda 8, iz 5. grupe odredov 2, iz Tomšičeve brigade 7 in drugih 7.

2. Od 15. avgusta 1942 do 1. maja 1943 je bil prirastek 236 ranjencev in 27 bolnikov; od teh je ozdravelo 44, umrlo 23. Stanje 1. maja 1943 je bilo 177 ranjencev in 19 bolnikov. Podrobnejša slika bi bila naslednja:[106]

Enota	Prišlo		Odšlo		
	ranjencev	boln.	ranjencev	boln.	Umrlo
Tomšičeva brigada	49	10	8	5	5
Gubčeva brigada	36	4	7	1	3
Cankarjeva brigada	77	3	15	1	13
Šercerjeva brigada	15	2	4	—	1
Dolenjska cona	1	—	—	—	—
Vzhod. dol. odred	4	2	—	1	—
Zah. dol. odred	—	—	—	—	—
13. hrvaška brigada	20	1	2	—	—
4. hrvaška brigada	13	—	—	—	—
SKOJ	—	1	—	—	—
Glavni štab	2	—	—	—	—
Kočevski odred	—	1	—	—	—
Krški odred	1	—	—	—	—
Razni	17	2	—	—	—

3. Stanje 30. aprila 1943: 177 ranjencev in 19 bolnikov. Prirastek 73 ranjencev in 14 bolnikov, torej vseh 250 ranjencev in 33 bolnikov. Od teh ozdravelo 45 in umrlo 9. Podrobnejša slika:

Enota	Prišlo ranjencev	Prišlo boln.	Odšlo ranjencev	Odšlo boln.	Umrlo
Tomšičeva brigada	22	3	11	—	2
Gubčeva brigada	2	2	7	1	1
Cankarjeva brigada	25	1	13	—	—
Šercerjeva brigada	6	3	2	3	1
Vzh. dol. odred	—	1	1	—	—
Primorsko-goranski od.	2	—	2	—	—
13. hrvaška brigada	14	—	3	—	3
4. hrvaška brigada	1	—	—	—	—
TV postaje	—	2	—	—	2
Glavni štab	1	—	—	—	—
Štajerska grupa	—	—	1	—	—
Razni	—	2	—	1	—

4. Stanje 31. maja 1943 je bilo: 203 ranjeni in 26 bolnih, prirastek 65 ranjenih in 15 bolnikov, skupaj 268 ranjenih in 41 bolnikov. Od teh ozdravelo 53 ranjencev in 11 bolnikov, umrlo 6.

Enota	Prišlo ranjencev	Prišlo boln.	Odšlo ranjencev	Odšlo boln.	Umrlo
Tomšičeva brigada	19	4	11	2	1
Gubčeva brigada	9	2	3	—	—
Cankarjeva brigada	18	3	19	2	3
Vzh. dol. odred	—	—	2	2	—
Zah. dol. odred	2	—	—	—	—
13. hrvaška brigada	2	—	14	—	1
4. hrvaška brigada	1	—	—	—	—
Krimski odred	—	1	—	1	—
Prim.-gor. odred	1	—	—	—	—
Karlovški odred	—	1	—	1	—
Razni	1	3	2	1	—

5. Staro stanje začetek julija 1943 je bilo: 210 ranjencev in 29 bolnikov, prirastek pa 102 ranjenca in 12 bolnikov, skupaj 312 ranjencev in 15 bolnikov. Ozdravelo je 39 ranjencev in 15 bolnikov, umrlo pa 7.

Enota	Prišlo ranjencev	Prišlo boln.	Odšlo ranjencev	Odšlo boln.	Umrlo
Tomšičeva brigada	7	1	11	6	2
Gubčeva brigada	25	6	3	4	—
Cankarjeva brigada	39	—	12	1	2
Šercerjeva brigada	14	—	4	—	2
Vzh. dol. odred	3	2	—	—	—
Zah. dol. odred	1	1	—	1	1
13. hrvaška brigada	5	—	4	—	—
4. hrvaška brigada	—	—	4	—	—
OK Kočevje	—	—	—	1	—
Glavni štab	1	—	—	—	—
14. divizija	3	—	—	—	—
15. divizija	1	—	—	—	—
1. operat. cona	3	—	1	—	—
Žumberški pokup. od.	—	1	—	1	—
Razni	—	1	—	1	—

6. Staro stanje začetek julija 1943 je bilo: 267 ranjencev in 25 bolnikov. Prirastek 62 ranjencev in 16 bolnikov, skupaj 329 ranjencev in 41 bolnikov. Ozdravelo je 73 ranjencev in dva bolnika, umrlo pa 10.

Enota	Prišlo ranjencev	Prišlo boln.	Odšlo ranjencev	Odšlo boln.	Umrlo
Tomšičeva brigada	5	3	4	3	2
Gubčeva brigada	5	2	16	2	3
Cankarjeva brigada	32	5	27	4	3
Šercerjeva brigada	10	—	18	2	1
Vzh. dol. odred	—	—	—	1	—
Zah. dol. odred	1	—	—	—	1
13. hrvaška brigada	—	—	—	2	—
Karlovški odred	2	1	1	—	—
Levstikov bataljon	1	—	—	—	—
14. divizija	2	—	1	—	—
15. divizija	—	1	1	—	—
1. operativna cona	—	—	2	—	—
Štajerska grupa	—	—	1	—	—
Osebje SCVPB	—	4	—	—	—

Junija 1943 je prišlo iz Ljubljane okoli 10 zdravnikov in 6 odličnih bolničarjev. Večji del zdravnikov je

odšel v enote, nekateri celo v hrvaške.[107] Dne 1. julija je uprava SCVPB (upravnik dr. Igor, komisar Savinc, Milan Venišnik) sestavila zelo natančen hišni red za postojanke. Poleg določb o vstajanju, počitku itd. je imel stroge določbe o potrebnosti vzornega reda in snage, o potrebni pazljivosti, ki je dovoljevala samo polglasno govorjenje čez dan, sekanje drv le proti večeru, prepovedovala uporabljati ime bolnišnice ali ime postojanke kjerkoli zunaj nje, tudi v vojaški enoti ne. »Odreži pohojeno zeleno bilko in jo odnesi, obrni od stopinj okrušen tram, položi nazaj kamen, ki si ga sunil iz lege.« Odpravljanje bolnikov iz postojanke je bilo dovoljeno izključno vsaj dve uri pred sončnim vzhodom. V 17. točki hišnega reda je bilo napisano: »Ne misli, da je povsod drugje sigurnejše kot je tu. Ne, to je skrbno poiskano in ne v hitrici najdeno zavetišče.« Pisma so mogli pacienti pošiljati samo prek uprave, ki jih je seveda cenzurirala. Hišni red so morali na postojanki obvezno brati vsak teden.[108]

Kazni za kršilce discipline in reda na postojankah so bile: opomin, ukor, strogi ukor in ustrelitev. Uprava SCVPB je 26. julija 1943 določila tudi dnevni red glede pranja perila postojank v Starih žagah pri Črmošnjicah. V ponedeljek je pral Jelenbreg in Jelendol, v torek Stari log, v sredo Pugled, v četrtek Lašče, v petek Hrastnik, v soboto Vinica in v nedeljo Leseni kamen. Perilo so morale postojanke prinesti na upravo (Jelendol), ta pa ga je spravila svojim pericam v dolino.[109]

Uprava je 31. julija 1943 sestavila postojankam tudi jedilni list, seveda z dostavkom, da ta »ni predpis, temveč podpora kuharjevi fantaziji«.[110] Kaj so jedli na postojankah — o tem bomo še govorili —, je bilo res odvisno od kuharske sposobnosti pa tudi od zalog. Zato tega jedilnika ne bomo navajali in bomo rajši navedli kasneje nekaj jedilnikov posameznih postojank.

Avgusta 1943 je bilo na roških postojankah naslednje številčno stanje (imen trenutno praznih postojank ne bomo navajali): Jelendol 40 pacientov in 3 osebja, Jelenbreg 22 pacientov in 5 osebja, Stari log 35 pacientov in 4 osebja, Pugled 32 pacientov in 3 osebja, Hrastnik 60 pacientov in 4 osebja, Vinica 53 pacientov in 4 osebja, Leseni kamen 43 pacientov in 2 osebja.[111]

Uprava SCVPB je 13. avgusta predpisala postopek pri pokopu umrlih na postojankah. Pri pogrebu je moral biti navzoč vsaj eden od vodstva oddelka oziroma postojanke. Za grob so morali vedeti vsaj trije, katerih imena so morali sporočiti tudi upravi. Grob so morali, kot že vemo, zaznamovati s križem ali količkom, pod križ zakopati zaprto stekleničko s podatki umrlega in vzrokom smrti, vsak oddelek je moral narediti skico terena z grobovi in jo shraniti v arhivu, »zapuščino« umrlega pa poslati na upravo.[112]

Pomanjkanje hrane, predvsem mesa, je prisililo tudi upravo SCVPB, da je 19. avgusta dovolila lov na divjačino. Vsak oddelek je moral določiti po enega lovca, ki je smel loviti le v »svojem« revirju po sporazumu med postojankami. Streljati so smeli srnjad, divje prašiče, pa tudi malo divjad, medved pa je ostal zaščiten.[113]

Zaradi velikega pomanjkanja bolničarjev je uprava SCVPB 4. septembra 1943 organizirala prvi tečaj za bolničarje.[114] Iz tega tečaja se je potem razvila velika in prava bolničarska šola, o kateri bomo še govorili.

Posledice kapitulacije Italije so postavile upravo SCVPB pred vrsto novih nalog. Preprečiti je bilo treba infiltracijo zakonspiriranih postojank z nezanesljivimi ljudmi (ranjenci in osebjem), razbremeniti do skrajnosti obremenjene zakonspirirane postojanke in urediti delovanje novih »dolinskih« bolnišnic. Zato so na seji uprave SCVPB 15. septembra 1943 sklenili, da se

VPB, ki se je zaradi nevarnosti bombardiranja preselila iz Novega mesta v Toplice, vključi v upravo SCVPB in da ustanovijo njen novi oddelek pri Črmošnjicah (Novi tabor). Zaradi velikih fizičnih naporov so na oddelkih vpeljali 4 dnevne obroke, do skrajnosti pa so poostrili konspiracijo.[115] Dalje so sklenili povečati krojaške in čevljarske delavnice in izvedli so razne personalne spremembe na postojankah.[116]

Tako so prišle pod upravo SCVPB septembra 1943 naslednje postojanke: Jelenbreg, Jelendol, Stari log, Pugled, Zgornje in Spodnje Lašče, Škrilj (nova), Vinica, Leseni kamen, Hrastnik (znova odprt 21. septembra 1943), Nova vas (Novi tabor od 17. septembra 1943 dalje) in Toplice (od 22. septembra 1943 dalje.[117] Številčno stanje na zakonspiriranih postojankah je bilo 15. septembra 1943 naslednje: na vzhodnem sektorju ali sektorju I: Jelendol (uprava) pacientov 31, osebja 22, Jelenbreg 26 pacientov, 12 osebja, Stari log 31 pacientov, 6 osebja, Pugled 29 pacientov, 13 osebja, Lašče 45 pacientov in 23 osebja. Na zahodnem sektorju ali sektorju II pa: Hrastnik 60 pacientov in 33 osebja, Vinica 33 pacientov in 19 osebja, Leseni kamen 22 pacientov in 16 osebja. Vseh pacientov na teh zakonspiriranih postojankah je torej bilo 277 (228 ranjencev in 39 bolnikov).[118]

Dr. Bogdan (Brecelj) je 19. septembra 1943 sporočil sanitetnemu referentu dr. Cedriku, da bolnišnica v Toplicah v redu funkcionira, da je 18. septembra začela delovati druga dolinska postojanka v Novem taboru pri Črmošnjicah s štirimi objekti (upravnik dr. Peter) in da je začel obratovati tudi Hrastnik, ki je ostal po odhodu postojanke na Škrilj prazen.[119]

Že 13. oktobra 1943 je sporočila uprava SCVPB svojim postojankam, da se po novicah iz Glavnega štaba pripravlja velika nemška ofenziva. Do skrajnosti je treba povečati konspiracijo, vsi oddelki zahodnega sektorja pa so morali evakuirati vse gibljive

ranjence na Škrilj.[120] Temu je sledilo še hujše sporočilo 21. oktobra, da so Nemci vdrli v Novo mesto. Zato so morale vse postojanke najskrbneje zakamuflirati vsa pota in okolico postojank.[121]

Takoj po ofenzivi je uprava SCVPB 5. novembra 1943 ukazala, da mora prenehati, če bo zapadel sneg, vsak promet iz postojanke med oddelki in upravo. Novemu sanitetnemu referentu pa je 18. novembra sporočila, da so vsi oddelki zahodnega sektorja — razen Lašč — zasneženi.[122] V zasneženih postojankah so morali vpeljati samo dva dnevna obroka. Še posebej je uprava SCVPB poslala 17. novembra 1943 svojim postojankam »navodila v snegu«, v katerih je zlasti poudarila, kako naj postojanke zakrivajo sledove v snegu. Bilo je več možnosti: v bližini postojanke naj gre stalna krožna pot, od katere naj se odcepi zakonspirirana pot v postojanko. Ali pa: v bližini postojanke naj pripravijo na nosila kupe dračja, ki naj ga polagajo na mesta odcepa od krožne poti itd.[123]

Številčno stanje roških bolnišnic je bilo 23. novembra 1943 naslednje: Jelendol 26 pacientov, 12 osebja, prostih ležišč 14; Jelenbreg 17 pacientov, 8 osebja, prostih ležišč 7; Stari log 22 pacientov, 15 osebja, prostih ležišč 5; Lašče 31 pacientov, 16 osebja in nič prostih ležišč; Zgornji Hrastnik 35 pacientov, osebja 20, prostih ležišč 15; Vinica 26 pacientov, 15 osebja, prostih ležišč 15; Leseni kamen 17 pacientov, 10 osebja, prostih ležišč 15; Spodnji Hrastnik 20 pacientov, 9 osebja in prostih ležišč 15, ali skupaj 189 pacientov, 99 osebja in 91 prostih ležišč.[124] Morda je kdo opazil, da nekaterih postojank nismo našteli. Res je, a o tem bomo govorili na drugem mestu.

Poglejmo si sedaj posamezne roške postojanke po ohranjenih dokumentih in po tistem vrstnem redu, ki ga je prvi navedel dr. Igor.

1. **Jelendol (tudi SCVPB — oddelek 1A).** Rekli smo že, da je bila postojanka v kotlinici, kjer so skrili ranjence z Daleč hriba med veliko italijansko ofenzivo. Postojanka, ki je še danes ohranjena, leži pod Daleč hribom blizu Podstenic. Začela je obratovati nekako maja 1943. Tu je bila tudi uprava SCVPB; ta se je 16. novembra 1943 preselila v Komarno vas.

V začetku junija 1943 je bilo na postojanki 18 pacientov in 8 osebja, od teh dva bolničarja. Do 8. septembra 1943 se je stanje pacientov spreminjalo od 26 do 16, 17, 29 in 25, osebja pa je bilo od 9 do 8, 17 in 20, med temi stalno 2 bolničarja. Prvi upravnik v tem času je bil dr. Bogdan, za njim v. d. upravnika Rok, za tem dr. Peter in potem dr. Meta (Šegedinova). Po kapitulaciji Italije je število pacientov narastlo na 30, v začetku nemške ofenzive jih je bilo 37, nato pa do konca decembra 1943 okrog 23. Postojanka je imela v tem času 2 do 3 zdravnike.[125]

Na postojanki se je začel 4. septembra 1943 bolničarski tečaj, 24. septembra so volili kandidata za zbor odposlancev slovenskega naroda. V začetku oktobra 1943 je bilo na Rogu precej gob, ki so jih pridno nabirali upravnica dr. Meta, Riko in dve Ančki.[126]

2. **Pugled** so ustanovili 18. marca 1943 nad Žago Rog. V začetku julija je imel 17 pacientov in 12 osebja, od teh 3 bolničarje; avgusta se je število pacientov povečalo čez 30, a je do začetka septembra padlo na 18 in 15 osebja. Okrog 25. septembra so tudi na tej postojanki volili kandidata za zbor odposlancev. Dr. Igor je dobil 71,64 % glasov, druge glasove pa kandidati Micka, zobozdravnik Jerič in pacient Taurer-Plahun.

Med ofenzivo (do 26. oktobra) je bilo na postojanki 48 pacientov in 14 osebja, od teh 2 bolničarja in 4 Rusi. 27. oktobra ob desetih dopoldne so postojanko napadli Nemci. Rešilo se je vse osebje in 17 pacientov,

10 so jih pogrešali, 21 ranjencev pa so Nemci pobili. Pobili so Mavrina, Pera, Slavka, Aleksandra, Petra, Drčarja, Judniča, Danila, Bečaja, Toneta, Majcna, Anžiča, Džeka, Štefana, Zupančiča, Zakrajška, Vilija, Grmeka, Gašperja, Goriška in Kisovca. Pogrešali pa so Zajca, Kadunca, Murata, Rutarja, Žigona, Černigoja, Ovna, Ivačiča, Štruklja in Jelenca.

Dne 4. novembra so postojanko preselili z vsem osebjem in preostalimi 4 pacienti. Že 1. novembra je prevzel dr. Peter s te postojanke 8 pacientov, 2 od osebja in 4 Ruse, dr. Luka pa na Leseni kamen 3 paciente. Preseljena postojanka je imela 8. novembra 1943 18 pacientov in 11 osebja, od teh 3 bolničarje in 2 zdravnika, dr. Natašo in dr. Miketa.[127]

3. **Spodnje Lašče.** Postojanko so začeli delati 2. februarja 1943. Na postojanko so se 17. marca preselili z Jelenžleba, ki je ostal poslej prazen. Postojanka ni bila daleč od Podstenic. Po poročilu dr. Ivana[128] se je imenovala najprej Lašče. Delala jo je skupina šest ljudi, ki je otesane hlode delno nosila, delno pa vlačila s konji. Baraka 8 × 6 m je imela lesena tla, pokrita pa je bila s skodlami. Ležišča so bila na tleh, a oddeljena s hodnikom v sredi s tramovi. V strehi sta bila dva para oken in veliko okno nasproti vrat. Stranske stene so bile visoke 1,40 m. V baraki je bila peč, sredi je bila miza s stoli in klopmi in miza je bila »vedno pogrnjena in s šopkom rož«. Blizu barake je bila velika kuhinja iz desak 2 × 3 m, pokrita s skodlami. V kuhinji je stal »partizanski štedilnik«, izum dr. Ivana, zidan pravokotnik, na njem dva železna križna okvira, pobrana z oken požgane hiše in prepletena z žico. Za ploščo je rabil drug železen okenski okvir, pokrit s ploščo pravega štedilnika. Dim je odhajal po poševno ležeči cevi in nato pod zemljo na prosto; dimnik je vlekel dobro in ni se kadilo.

Za osebje so postavili še manjšo barako, 3 × 5 m z enostranskimi skupnimi ležišči na tleh. To je bila tudi operacijska soba. Z Jelenžleba so se na Lašče preselili 17. marca, 18. marca pa je postojanka sprejela prvih 20 ranjencev iz bojev v Suhi krajini. Ob treh zjutraj je 19. marca umrl na postojanki prvi ranjenec. 27. marca so se postojanki nevarno približali Italijani in beli. Ranjence so takoj evakuirali in kosilo so morali pustiti na ognjišču. Sovražnik je odšel, patrola je prinesla kosilo in odeje, noč pa so prespali na prostem in so se naslednje jutro vrnili. Nevarnost ni bila tako majhna, kajti sovražnik je šel v strelcih 100 do 150 metrov mimo postojanke. Ni je odkril, ker je bila dobro zamaskirana. Kmalu zatem so sprejeli nove ranjence, od teh so trije umrli od plinskega prisada.

Maja so začeli delati podstreške in povečali so zmogljivost od 25 na 50 ležišč. Ležišča so bila dvignjena od tal, podstreške pa so prekrili s smrekovim lubjem. Naredili so še podstrešek za osebje. Tako je zrastla mala vas s šestimi objekti. Imeli so svojo obveščevalno patrolo za oba sektorja, kuhali so trikrat na dan, hrana je bila dobra in vode vedno dovolj v studencu. Pozneje so zboljšali tudi glavno barako in dvignili od tal skupna ležišča.

V začetku junija 1943 so začeli delati novo postojanko za huje ranjene in negibljive bolnike. Zamisel je bila tale: stara postojanka — *Spodnje Lašče* — bi sprejemala vse ranjence. Tu bi bila triaža, potem bi pa negibljive prenesli v uro oddaljeno novo postojanko *Zgornje Lašče*. Prav 1. junija pa je bil dotedanji šef Lašč dr. Ivan premeščen na Leseni kamen in postojanko je prevzela medicinka Juga. Konec junija so se Spodnjim Laščam znova približali Italijani. Negibljive ranjence so spravili v bunker; pri njih je ostala Juga, ostali pa so se umaknili. Kmalu

zatem so vse negibljive ranjence prenesli na Zgornje Lašče.

Sredi avgusta je Juga prevzela upravo obojnih Lašč.[129] Konec avgusta so dobili na Sp. Laščah dve kravi, ki sta oskrbovali z mlekom tudi Zg. Lašče. Že od začetka avgusta sta obe postojanki dobivali tudi kruh. V začetku septembra je postal dr. Ivan ponovno upravnik Sp. Lašč; 4. septembra je postojanko obiskalo 11 tovarišev z baze 20; 8. septembra okrog polnoči pa jih je patrola obvestila, da je kapitulirala Italija. Zavladalo je veliko veselje in zgodaj zjutraj so obvestili tudi Zg. Lašče. Naslednje dni so poskrbeli, da so dobro oblekli ranjence in osebje. S kamionom so vozili hrano v postojanko in uvedli 4 dnevne obroke. Dne 29. septembra je zapustil vodstvo obeh postojank dr. Ivan in odšel za upravnika v bolnišnico v Toplicah. Zamenjal ga je dr. Tine; zmogljivost obeh postojank je bila takrat 75 ranjencev in osebja.

Približala se je nemška ofenziva. Že 22. oktobra so morali sprejeti 38 bolnikov, ranjencev in osebja iz bolnišnic pri Črmošnjicah. Z njimi je prišel tudi italijanski zdravnik, ki se je po kapitulaciji Italije pridružil partizanom in ostal pri nas do osvoboditve. To je bil dr. Amilcare Scalinci; ranjenci so ga imeli zelo radi. Že 25. oktobra so nemški avioni bombardirali bližnje Podstenice, 26. oktobra so na Sp. Lašče sprejeli še dva negibljiva ranjenca, ob enajstih dopoldne pa je nemško topništvo že začelo obstreljevati Podstenice in od vrha Roga se je slišal ropot motorjev. Okrog treh popoldne je prišel povedat stražar, da so Nemci prišli na Podstenice. S Sp. Lašč so novico takoj sporočili na Zg. Lašče in prosili, naj pridejo pomagat evakuirat Sp. Lašče. Šest hudo ranjenih so evakuirali takoj, dva pa sta ostala. 27. oktobra so se ob svitu vsi preselili na Zg. Lašče. Naslednjega dne — 28. oktobra — so Nemci odkrili prazne Sp. Lašče in jih zažgali. Skladišča s hrano niso odkrili.

Na Sp. Laščah se je zdravilo od 18. marca do konca avgusta 1943 od 20 do 40 pacientov in doseglo 7. avgusta največje število — 45. Osebja je bilo spočetka 9, potem pa se je zvišalo od 15 do 20 ter 5 do 6 članov patrole. Oglejmo si še nekaj upravnikovih dnevnih povelj. Za 18. avgusta 1943 beremo: »Dežurni bo tov. Huso, na opazovalnico gre tov. Bela, popoldne Janez, na javko za ranjence gre tov. Andrej, na upravo SCVPB Igor, v dolino po kruh Andrej, Igor in Savo, dr. Mita bo spremljal v dolino Lojz, po sanitetni material gre vse osebje.« Zapisek z dne 31. avgusta pravi: »Včeraj je bil prvi kulturni večer v naši postojanki. Pričel se je s pesmijo, ki so jo zapeli vsi. Sledile so recitacije in pesmi. Tov. dr. Ivan je zaključil program z željo, da bi se ti večeri večkrat ponovili.« Bolj neprijeten je bil primer, zapisan pod 5. septembrom: »Tov. Šumer, Igor, Brico in Bela so kaznovani z odvzemom cigaret za 3 dni, ker niso pripravili drv za zajtrk in ga zato ni bilo mogoče skuhati.«[130] Dne 13. septembra 1943 je bil dežurni v postojanki tov. Miklavž, dežurna bolničarja pa Vika in Miklavž. Po vodo so morali iti Andrej, Jesih in Miklavž, po opremo Lojze in Marko, po živila Andrej, Miklavž in Jesih, perilo je nesel prat Lojze, po ranjence pa je šlo vse osebje. Ali dnevno povelje za 24. september: »Umrlega tov. Podlipnika bodo pokopali tov. Jože, Marko in Miklavž; prisoten bo tudi vodja oddelka.«

Največ ljudi je bilo na obeh Laščah med ofenzivo 1. novembra 1943, in to kar 124 (92 ranjencev in 32 osebja, od teh 3 zdravniki, 7 bolničarjev, 16 pomožnega osebja in 6 stražarjev). Po končani ofenzivi se je postojanka precej izpraznila. 15. novembra je bilo še 36 ranjencev in 25 osebja (2 zdravnika, 7 osebja in 16 pomožnega osebja), 1. decembra 1943 (upravnik dr. Peter) je bilo 28 ranjencev in 15 osebja, konec leta 1943 pa 16 ranjencev in 16 osebja.[131]

4. **Jelenbreg.** Rekli smo, da je bila to ena od postojank, nastalih po uničenju Daleč hriba. Delovati je začela v začetku oktobra 1942. Zgodaj pomladi 1943 so jo začeli povečavati. Naredili so pristrešek za osebje in skladišče za sanitetni material. Tudi za ranjence so postavili nov pristrešek na vzpetini za glavno barako, da so mogli biti ranjenci na soncu. Barako in kuhinjo so pokrili s skodlami. Baraka je imela le eno okno, na strehi pa sta bili dve majhni lini. Spočetka so ranjenci ležali na žimnicah na tleh, potem pa so ležišča vzdignili; zunaj barake so postavili mizo s klopmi in malo stran od barake so zgradili bunker za 17 oseb.

Dne 17. junija je imenovala uprava SCVPB za upravnika dr. Šumskega. Ta dan so sestavili tudi natančni hišni red za postojanko: vstajanje ob pol sedmih, zajtrk ob sedmih, nato pospravljanje, vizita, previjanje, ob dvanajstih kosilo, počitek za osebje od pol enih do pol treh, nato politično delo, večerja ob šestih, nato branje poročil, politično in kulturno delo. Popolna tišina je morala biti ob devetih zvečer.

V začetku avgusta je začela intendanca peči kruh in to je ostalo do začetka nemške ofenzive. Na postojanki se je rodil 10. avgusta tudi prvi otrok in malo pred ofenzivo drugi. Ko je prišla na postojanko novica, da so Nemci na Rogu, so skrbno zakrili vsa pota. Takratna upravnica dr. Mariča je zapisala v kroniko, da je veljala postojanka »zaradi svoje ugodne lege za najbolj varno.« Zato so se na postojanko zatekle še od drugod matere z otroki, invalidi in 7 negibljivih ranjencev iz bolnišnice pri Črmošnjicah. Tako je bilo na postojanki v začetku ofenzive 49 ljudi.

Dne 27. oktobra ob enih popoldne so padli na postojanko trije rafali iz brzostrelke in kmalu nato še na spodnji strani postojanke. Takoj zatem je šla mimo postojanke nemška patrola okoli 40 mož. Opa-

zila je stražarja in užgala po njem. Ker so na postojanki mislili, da je postojanka izdana, so takoj odredili evakuacijo, v baraki pa so ostali štirje negibljivi ranjenci in z njimi komisar kočevske bolnice Sime (Oblak) in načelnik VOS pri Glavnem štabu dr. Vito Kraigher, mož dr. Mariče. Petindvajset minut stran od postojanke je skupina, ki je postojanko izpraznila, zakrila dva težko gibljiva belogardistična ranjenca v skalovju; ta dva belogardista sta se v postojanki zdravila kot ujetnika. Tretji, ki je bil laže ranjen, pa se je pred Nemci umikal s skupino. Ta skupina se je tri dni hajkala po Rogu. Šele po treh dneh so našli primeren prostor za prenočišče, matere z dojenčki in otroki pa so spravili v sosednjo postojanko.

Ko je skupina naslednjega dne, 31. oktobra, iskala še boljši prostor, je zadela na Nemce in se razbila. Skoraj ves dan so razbite skupinice blodile po Rogu, večkrat so naletele na sveže sledove, slišale so nemške klice in strele zelo blizu. Končno so le naleteli na dve četi VOS, ki sta bili dobro oboroženi. Priključili so se četama, a na Červanovi cesti so zopet zadeli na nemško kolono in se razbili na več skupin, ki »so potem samostojno begale po Rogu pred Nemci.«

Šele 2. novembra so se začeli vračati na postojanko in upravnica dr. Mariča je pripeljala s seboj skupino invalidov in huje bolnih borcev, ki so se prebijali po Rogu sami brez hrane in vode. Toda nobenih izgub ni bilo!

Postojanke Nemci niso odkrili, čeprav so šli 50 metrov mimo nje in se zadrževali štiri dni v njeni bližini. Dr. Mariča je zapisala: »Dne 28. oktobra je tovariš načelnik VOS opazil Nemca, ki je 20 metrov od bolnice opazoval izza skale postojanko, a se je umaknil. Iz nerazumljivih razlogov Nemci niso prišli na postojanko.«[132]

5. **Jelenžleb.** Tudi ta postojanka sodi med najstarejše na Rogu. Prvi ranjenec na tej postojanki je umrl 7. decembra 1942. Za božič so v dolini spekli potice, 30. decembra so dobili nove tri ranjence iz Gubčeve brigade (akcija na Dob). Obenem so enote — to je bilo prvič — poslale z ranjenci tudi celega vola, zaboj makaronov in nekaj masti.

Konec februarja 1943 so na Jelenžlebu postavili barako za osebje. Juga opisuje familiarno življenje in poudarja, da so bili »ranjenci in osebje zelo povezani med seboj.« Le razsvetljave niso imeli nobene. Dr. Ivan je odšel 17. marca 1943 na novo odprto postojanko Sp. Lašče, na Jelenžleb pa je prišel dr. Niko. Ko so uredili novo postojanko Stari log, je postajal Jelenžleb vedno bolj prazen in je bil le še za rezervo, če bi bilo treba sprejeti več ranjencev. Po kapitulaciji Italije so Jelenžleb rabili za začasno sanitetno skladišče, med ofenzivo pa so Nemci postojanko našli in uničili precej sanitetnega materiala.[133]

6. **Vinica.** Postojanka je bila nadaljevanje bolnišnice dr. Mihelčiča. Ustanovili so jo 1. marca 1943. Ko je dr. Mihelčič aprila 1943 odšel v Cankarjevo brigado, ga je zamenjal dr. Borut, tega pa po nemški ofenzivi 16. novembra dr. Lojze Štrancar. Na Vinici so 1. decembra 1943 odprli oddelek z 8 ležišči za tifusne bolnike. To je bila strogo izolirana baraka, kjer so tudi posebej kuhali in prali; imela je svojega bolničarja.[134]

7. **Hrastnik.** Slišali smo že, kdaj je nastal in kje. V vasi je ostal do 18. julija 1943, ko so Italijani ob nenadnem ofenzivnem sunku vas požgali. Postojanka se je nato umaknila v dve zasilni baraki, postavljeni aprila 1943, ki sta bili med pogoriščem in Bukovo gorico, severozahodno od Komarne vasi, in dobila ime Zg. Hrastnik. V bližini požganega Hrastnika (Smrečnika) so junija 1943 zgradili novo postojanko Spodnji

Hrastnik. Malo pred kapitulacijo Italije se je Spodnji Hrastnik preselil v še ohranjene hiše v vasi Štale. Ta postojanka je dobila ime Škrilj; tu je znova nastal rekonvalescentski oddelek.

Tako so pred kapitulacijo Italije nastale iz prvotnega Hrastnika tri postojanke: Zgornji Hrastnik, Spodnji Hrastnik in Škrilj.

Po kapitulaciji Italije so Spodnji Hrastnik preuredili. To je tisti Spodnji Hrastnik, ki je postal kasneje bolj znan kot partizanska porodnišnica, o tem pa bomo še govorili. O Spodnjem Hrastniku je napisala kroniko upravnica dr. Božena Grossmannova; ta lepo in skromno pravi: »... z ničimer se nismo proslavili pa tudi posebnih pregreh nam niso očitali, a vendar nam je vsem, ki smo dalj časa z njo živeli, draga, kot nam je draga rodna hiša.«[135] Spodnji Hrastnik so začeli preurejati 18. septembra 1943. Dr. Vida (Grossmannova) je zapisala: »Kot cigani smo od vseh strani znašali skupaj kar smo pač mogli dobiti v bližnjih požganih vaseh: metlo, staro smetišnico, stol, kos cevi, počrnel lonec, počeno ploščo od štedilnika, okna, vse se nam je zdelo dragoceno, saj ničesar nismo imeli.«

Tik pred nemško ofenzivo je Spodnji Hrastnik sprejel prvih 16, večinoma hudo ranjenih borcev. Vedno slabša poročila so prihajala, nad Rogom so začeli krožiti avioni, v »bližini je zalajal pes in v prepričanju, da je to nemški policijski pes, smo okrog postojanke nasuli 16 zavojčkov popra... Tudi kuhali nismo več podnevi, da nas ne bi izdal dim.« Že 24. oktobra so spravili v bunker 4 hudo ranjene, 27 laže, pa še drugih 15 in oba bunkerja sta bila polna. Tega dne je imela postojanka tudi prvega mrliča, mladega študenta Črta, ki je bil hudo ranjen v glavo. Ta dan so Nemci že prodrli do Škrilja in vseh 28 je zapustilo Spodnji Hrastnik. Šli so prek Červanove

ceste globje v Rog. Naslednjega dne so poslali trojico po vodo. A ti so se vrnili šele čez 28 ur. Dne 30. oktobra so razdelili vodo, kolikor so je še imeli v treh čutaricah, na 25 ljudi. Skupina se je povečala za dva, od teh je bil eden zobozdravnik, drugi pa Novozelandec — slovenski partizan Frank Denver. Obvezali so ranjence, dva bolnika, ki sta bolehala za drisko sta medtem popolnoma ozdravela. Trije od osebja so šli pogledat na postojanko, kako je z ranjenci v bunkerjih. Vse je bilo v redu.

V začetku novembra so se vrnili na Sp. Hrastnik. Med ofenzivo so v njem gospodarili razpršeni partizani Železničarske brigade, to pa se je precej poznalo v kuhinji in skladišču. Takoj so prenesli ranjence iz bunkerjev. Kmalu so praznovali Miklavžev večer s skromnimi darili. Bolj mučna je bila sodna obravnava proti partizanu, ki so ga dolžili dezerterstva, poskusa izdaje, pijančevanja in tatvine. Za božič so v novo postavljeni peči spekli kruh in potice. Ženska organizacija iz doline jim je poslala tudi darove. V baraki so postavili jaslice in razdelili darove. Tudi silvestrovali so in niso niti vedeli, da so bili medtem Nemci v dolini (dvodnevni nemški preboj po cesti Kočevje—Dvor—Soteska—Novo mesto).[136]

Škrilj (Štale) so Nemci med ofenzivo požgali, ranjence pa so pravočasno evakuirali na Zg. Hrastnik. Zg. Hrastnik je prevzel dr. Peter 29. decembra 1943. To je bila prva roška postojanka, ki ni ležala v kotanji, temveč skoraj na vrhu hriba. Zraka in svetlobe je bilo sicer dovolj, a dr. Peter piše, da je bila ta postojanka »najrevnejša kar sem jih videl.« Eni od barak so rekli Pesjak. Postavljena je bila le kot zasilno zatočišče za rekonvalescente na Škrilju. Obe baraki na Zg. Hrastniku sta bili nizki in temni, na pogradih le po dva prsta sena. Pesjak je bil dolg blizu 10 metrov, a v sredi visok komaj meter in pol. Imel

je eno samo okno. Tu je bila 30. decembra prva operacija in pacient je ležal sredi barake na dveh deskah. Kuhinja je bila odprta. Ranjencev je bilo okrog 30; bili so sami gibljivi in zdravil je bilo še razmeroma precej. Ko so Nemci konec decembra pridrli do Soteske, se je uprava SCVPB za nekaj časa umaknila na Zg. Hrastnik.[137]

8. **Stari log.** Postojanka je bila ena od štirih »novih« in je ležala dvajset minut od Jelenice blizu ceste Podstenice—Žaga Rog. Nastala je aprila 1943, v začetku septembra je imela 25 pacientov in 16 osebja, upravo pa je vodila dr. Breda (Vudler). Sredi septembra je stanje pacientov zrastlo na 32, pred ofenzivo pa je doseglo število 39 in 21 osebja, tako da je imela postojanka 60 ljudi.

Kako je Stari log preživel nemško ofenzivo, nam pripoveduje skrbno pisana kronika dr. Brede.[138] Uprava SCVPB jih je 21. oktobra obvestila, da so Nemci v Novem mestu, 25. oktobra pa, da so v Rajhenavu. Že naslednjega dne so slišali premikanje tankov po roški cesti, zato so zvečer na postojanki razdelili hrano vsakemu za pet dni.

Ob pol desetih dopoldne 27. oktobra se je ustavil motoriziran nemški pehotni oddelek na roški cesti tam, kjer je bila cesta najbližja postojanki. Oddelek se je kmalu zatem uredil v kolono na poti, ki je šla nad postojanko, in se je — kot je sporočil stražar postojanki — začela delno v strelcih premikati proti bolnišnici. Postojanko so začeli takoj evakuirati in se umikati z gibljivimi in napol gibljivimi ranjenci v edino smer, ki je zaradi premikanja Nemcev še ostala; pri postojanki pa je ostala zaseda 6 mož s puškomitraljezom pod vodstvom komandanta 3. bataljona Cankarjeve brigade Dragana, da bi krila umik. Ko je zaseda ugotovila, da prihajajo Nemci od dveh strani, se je začela tudi ta odmikati.

Prednji del kolone umikajoče se postojanke se je umaknil na višino ne daleč od postojanke in tam čakal na zvezo z drugim delom kolone, ki je zaostal okrog štirideset metrov za njimi v neki kotlini in zato ni mogel videti prednjega dela kolone. Nemci so ta zadnji del kolone napadli. Ta del je imel dva mrtva in se razkropil na vse strani. Del (12 ljudi) se je potem zbral zunaj kotanje in nekaj časa čakal na druge. Ker jih ni dočakal in je bila pot v postojanko odrezana, se je začel premikati proti Jelenbregu. Ker pa se je v tej smeri slišalo streljanje, so se premaknili proti Rampohi.

Ta skupina (12 ljudi), v kateri je bila tudi upravnica dr. Breda, se je 28. oktobra premaknila proti Škrilju (Štalam), a ker so tu naleteli na Nemce, so se razbili na dve skupini, od teh se je ena (8 ljudi) zakamuflirala, ker je bilo vsako nadaljnje gibanje med nemškimi kolonami nemogoče. Ta skupina (8 ljudi se je naslednjega dne (29. oktobra) srečno prebila prek doline Starih žag na Pleš, kjer je ostala pri enoti intendanta Ivanova do 3. novembra, nato pa so se vrnili na postojanko, ki je ostala nedotaknjena. Pač pa so Nemci odkrili skladišče sanitetnega materiala in skladišče hrane ter ju zažgali.

Zanima nas še, kaj je bilo z zadnjim delom kolone, s 23 partizani. Ko so opazili, da se Nemci pomikajo proti njim, so se umaknili in izgubili stik s kolono, ki je bila še v vrtači. Umikali so se z višine na višino in medtem sta se dva partizana z bolničarko odcepila. Naslednjega dne (28. oktobra) so štiri ranjence zakamuflirali in iskali pogrešano trojico, a razen bolničarkine puške niso našli ničesar. Nato so se premaknili onkraj črte Travnik—Ribnik— Komarna vas in se 31. oktobra vrnili na postojanko. Tu so izvedeli, da so oni trije na varnem na Vinici.

Padla sta samo dva, Lojze Doltar in Jože Grčman.[139]

9. **Zgornje Lašče.** Kdaj in kako so nastale, vemo. Postojanko so uredili po načrtih in izkušnjah dr. Ivana. Baraka iz tesanega lesa je imela 7 × 10 m, stranske stene pa so bile visoke 1,60 metra. Nasproti vrat je bilo veliko okno, v strehi pa jih je bilo šest. Baraka je bila pokrita s skodlami in je dopoldne in popoldne imela sonce. Tla so bila iz desak, pri ležiščih pa uporabljena novost, da so bila ločena za eno ali dve osebi, torej že neke vrste postelje iz drobnih tesanih tramičev. Baraka je stala v skalnati dolinici, poleg je bila kuhinja, shramba in kasneje so postavili še barako za osebje 5 × 4 m. Dohodi k barakam in kuhinji so bili tlakovani s tramiči, pred glavno barako v dolinici je bila dolga miza in klopi.

Konec junija 1943 so prenesli vse negibljive ranjence iz Spodnjih na Zg. Lašče, kjer je bila 3. julija prva operacija. Sredi julija je prišla na postojanko medicinka Marija; 29. septembra je predal dr. Ivan vodstvo obeh postojank z zmogljivostjo 75 ljudi dr. Tinetu, ki je bil doslej upravnik na Zg. Hrastniku.

Med ofenzivo so se zgodaj zjutraj 27. oktobra preselili vsi iz Sp. Lašč na Zgornje Lašče. Naslednjega dne so na Zg. Lašče slučajno zadeli člani ožjega Glavnega štaba, sprejeli so tudi ranjence iz bivše kočevske bolnišnice, ki je bila pod vodstvom dr. Červinke na Starem bregu. Razen pomanjkanja vode Zgornje Lašče med ofenzivo niso imele drugih težav.

Do 2. novembra je bilo na Zg. Laščah 126 ljudi. Takrat so jih odpustili okrog 60; 16. novembra je postojanko prevzel dr. Peter, dr. Tine pa je z večino osebja odšel v divizijsko kirurško skupino. Ko je 28. decembra odšel dr. Peter za upravnika na Zg. Hrastnik, je Zg. Lašče zopet prevzela Juga.[140]

10. **Leseni kamen** je bil tudi nova postojanka, ki je stala 20 minut od Rese proti Žagi Rog in jo je v začetku vodil dr. Luka. Začeli so jo delati sredi marca 1943, prve ranjence pa je postojanka sprejela sredi aprila. V začetku junija je zaradi odhoda dr. Luke h Glavnemu štabu Hrvaške prevzel postojanko dr. Ivan, 19. avgusta pa je prišla na postojanko medicinka Marija. Med ofenzivo je vodil postojanko dr. Lojze Štrancar, potem pa zelo malo časa dr. Luka. Takrat je imela postojanka 20 pacientov in 15 ljudi osebja.[141]

* * *

To so bile glavne roške postojanke. Oglejmo si še bolnišnice, ki so nastale po kapitulaciji Italije drugod v Ljubljanski pokrajini.

1. **Ribnica.** Po kapitulaciji Italije je spravila 14. divizija vse svoje ranjence v Ribnico in Kočevje. Tako je nastala velika vojna bolnišnica v Ribnici; ta je imela 18. septembra 1943 upravnika, 5 zdravnikov, 21 bolniških sester, 10 drugega osebja ter 7 stražarjev. Razdeljena je bila na dva objekta, na kasarno in grad. V kasarni je bilo 53 pacientov, v bolnišnici v gradu pa so bili kirurški in interni oddelek ter brezplačna ambulanta. Za bolnišnico v kasarni sta skrbela 2 zdravnika, 6 bolničark, 6 strežnic in 6 intendantov, za bolnišnico v gradu pa 3 zdravniki in 14 bolničarjev. Večina bolnikov je bila iz 4. bataljona Tomšičeve brigade, ki so v glavnem bolehali za paratifusom. V začetku oktobra se je število bolnikov povzpelo celo na 150.

Toda prišla je nemška ofenziva in lepo urejeno bolnišnico v Ribnici so morali evakuirati. Od 23. oktobra do 1. novembra 1943 se je ta bolnišnica stalno premikala, bolniki so bili redno samo pod šotori in

kmalu jih je umrlo 7, v dobrem mesecu pa 14. Ribniška bolnišnica se je najprej umaknila v Gotenico, tu pa je ostala le nekaj dni. Nato se je premaknila v Goteniški Snežnik v zasilne šotore. Ko so Nemci prodirali na to področje, so s pomočjo dveh bataljonov Šercerjeve brigade ranjence prenesli na Medvedjek, od tod pa globlje v gozdove nad Ravne, kjer so v sedlu nad Ravnami — na Frati — postavili šotore.

To so bili začetki kasnejšega bloka bolnišnic z oznako SVPB-R. Skraja je bilo zelo hudo: zgodnji sneg, hud mraz in stalno pomanjkanje hrane. Iz Roga je prišla posebna gradbena skupina, da bi zgradila objekte po vzorcu roških. Najprej so postavili postojanko v gozdovih nad Dragarji visoko nad Kolpo, kjer je bil blizu močan studenec.

To je bila postojanka *Suhi vrh;* 29. novembra 1943 je imela že 23 pacientov in 39 osebja, med temi 4 zdravnike, medicinca, 6 bolničarjev, 14 ostalega osebja in 10 stražarjev. Vsa postojanka je štela 62 ljudi. Po bojih za Kočevje v začetku decembra 1943 se je postojanka močno napolnila. Nato se je število ranjencev ves čas sukalo od 45 do 61. Tako je postojanka, ki je v drugi polovici decembra imela le še 2 zdravnika, stalno štela blizu 100 ljudi; to je bilo izredno visoko število. Na Suhi vrh so 5. in 6. decembra preselili tudi paciente s Frate.

Sredi decembra 1943 so začeli graditi v gozdovih nad Ravnami in Kočevsko Reko drugo postojanko *Smrekovec* z zmogljivostjo 50 ljudi, ki je začela sprejemati januarja 1944. Obe postojanki sta imeli skupni ekonomat v Inlaufu; tu je bila tudi javka.[142] Na Suhem vrhu je bil konec decembra 1943 upravnik dr. Cizelj.

Ohranjen je tudi jedilni list in poglejmo, kaj so na tej postojanki jedli decembra 1943:

	Zjutraj	Opoldne	Zvečer
8. decembra 1943:	močnik s sladkorjem	juha z rižem in meso	čaj
9. decembra 1943:	juha	juha, meso, krompir	zabeljen močnik
10. decembra 1943:	žganci in prežganka	juha z rižem in meso	čaj
11. decembra 1943:	močnik z gobami	juha z rižem	fižol
12. decembra 1943:	močnik	golaž	krompir
13. decembra 1943:	močnik	juha in meso	krompir
14. decembra 1943:	prežganka in žganci	golaž in krompir	žganci
15. decembra 1943:	prežganka in žganci	riž in krompir	fižol
16. decembra 1943:	prežganka in krompirjevi žganci	golaž	krompirjevi žganci
19. decembra 1943:	sladek riž	juha, meso, krompir	makaroni
24. decembra 1943:	prežganka in žganci	meso, fižol in makaroni	čaj
25. decembra (božič):	riž s krhlji	juha z rezanci, pražen krompir in meso	sladki močnik, rižota in vino

2. **Kočevje.** Vojna bolnišnica v Kočevju je nastala 18. septembra 1943 v glavnem iz nam že znane bolnišnice Tomšičeve brigade; 20. septembra je imela 20 ranjencev iz Tomšičeve brigade, 15 ranjenih ujetih plavogardistov iz Grčaric in 51 osebja, od teh 4 zdravnike. Dotok ranjencev se je vedno bolj večal, že 9. oktobra pa je morala bolnišnica zapustiti prijazne in lepe prostore v Kočevju in se je zaradi nevarnosti

bombardiranja premaknila v Stari breg v Rogu, kjer sta jo vodila komisar Sime in upravnik dr. Červinka.

Toda tu je bila 23. oktobra bombardirana in nastalo je veliko vprašanje, kam s 136 ranjenci in bolniki (od teh 26 negibljivih), 28 osebja in 14 stražarji. Na Simetovo prošnjo je uprava SCVPB odgovorila, da bi mogla sprejeti največ 10 do 14 najhuje ranjenih. Svetovala mu je, naj vse, kar ne spada več v bolnišnico, pošlje v enote, naj začne takoj graditi, paziti pa mora z največjo pedantnostjo na konspiracijo. Toda takrat je bila v Rogu že nemška ofenziva.

Pri bombardiranju bolnišnica ni imela žrtev. Naredili so si zasilno taborišče nad Trnovcem in Starim logom; to so Nemci 26. oktobra ob devetih dopoldne napadli, še prej pa je iz taborišča dezertiralo več stražarjev. Ob napadu so negibljive ranjence poskrili med skalovje, drugi so se razbežali po Rogu proti bazi tehnike, nekaj ljudi iz Kočevja pa se je predalo in Nemci so jih odpeljali v Kočevje. Po tem nemškem napadu je ostalo v taborišču le še malo ranjencev. Nemci so čez nekaj dni znova prišli v taborišče, kamor sta jih pripeljala dva, ki sta se jim prvič predala. Komisar Sime je zapisal: »Nobenemu ranjencu niso nič naredili, vsakemu so dali cigarete in obljubili, da jih bodo odpeljali v bolnišnico v Kočevje.« Takoj nato je uprava prenesla ranjence na Jelenbreg, a 1. novembra je ta nekdaj velika bolnišnica pogrešala 66 ranjencev in 29 osebja. Nemci so 8. novembra znova prišli v taborišče. Našli so praznega in ga zažgali. Uprava tako razbite kočevske bolnišnice je 12. novembra prepustila 7 negibljivih ranjencev upravi SCVPB, drugi pa so odšli v 3. bataljon Tomšičeve brigade.

Uprava bivše kočevske bolnišnice je odšla nazaj na svoj nekdanji prostor pod Snežnikom in začela graditi. Sime je 7. decembra 1943 sporočil upravi SCVPB, da so od 23. novembra že postavili barako

6 × 4 m za 24 ranjencev in da bodo zgradili še kuhinjo in skladišče. Poleg tega delajo še 2 baraki, med seboj oddaljeni 1 uro, ne da bi vedeli druga za drugo. Okna, trame in deske so dobili v vojaških barakah v Prezidu. Za hrano skrbi 14. divizija, ta jim pošilja tudi odeje in perilo.

Tako je začel nastajati novi blok bolnic SVPB-S; tu je postal upravnik dr. Janez Kanoni, komisar pa Sime. Iz poročila uprave 11. decembra 1943 izvemo, da je bila ena baraka že narejena, baraka, ki jo je delala Šercerjeva brigada, že pod streho, baraka, ki jo je gradila Tomšičeva brigada, pa je imela že ogrodje. Iz poročila uprave z dne 16. decembra izvemo tudi za imena barak (postojank) tega novega bloka: *Babno polje,* ki je imelo 27 ranjencev in 6 bolnikov, *Ute* 7 ranjencev in 19 bolnikov ter *Podgora* 17 ranjencev in 4 bolnike. Ves blok je že imel 80 pacientov in 41 osebja.[143] O tem bloku in njegovem nastanku bomo še govorili v zvezi s prenosom ranjencev iz Brkinov.

3. **Novo mesto — Toplice — Novi tabor (Nova vas) — Črmošnjice.** Vojno bolnišnico v Novem mestu so takoj po hudem bombardiranju Novega mesta že 15. septembra 1943 preselili v Toplice in jo namestili v kopališkem in invalidskem domu. Upravnik je postal dr. Peter Deržaj, 29. septembra pa je postal upravnik dr. Ivan in bolnišnica je dobila ime SVPB-T. Povsod sta vladala red in čistoča, stalno so bili na voljo 2 do 3 zdravniki, osebja je bilo 25, drugega pomožnega osebja pa 40 do 50. Ranjence so vozili s položajev na kamionih, in to med veliko ofenzivo 15. divizije proti Savi, dnevno kar 50 do 60.

V začetku oktobra se je bolnišnica preorientirala v sprejemališče. Vse hudo ranjene so spravili naprej ali v zakonspirirane bolnišnice na Rog ali v Novi tabor (Nova vas pri Črmošnjicah). Stalno stanje pacientov v Toplicah je bilo ves čas 150 do 200, zato so začeli adaptirati že tudi prazne civilne zgradbe.

Dne 10. oktobra se je začel v Toplicah prvi tečaj sanitetne šole za bolničarje iz brigad; udeležilo se ga je 40 tečajnikov. Tečaj so že 13. oktobra prestavili z bolnišnico vred v Črmošnjice, kjer se je nadaljeval. Ko so Nemci 22. oktobra popoldne zasedli Novo mesto in Semič, so ob prvem mraku dr. Peter, dr. Scalinci in dr. Ivan evakuirali vse huje ranjene iz Črmošnjic v bolnišnice na Rog, laže ranjene in bolničarski tečaj pa sta prevzela dr. Ivan in dr. Luka ter se z njimi umaknila v gozdove proti Komarni vasi. Utaborili so se blizu poti in studenca; tu so nadaljevali tečaj in vsak dan imeli tudi po dve politični uri.

Ko so Nemci prišli v Črmošnjice in na Sredgoro, se je to taborišče, ki je štelo do 350 ljudi, premaknilo nekoliko globlje v gozd in se vojaško organiziralo v bataljon s 6 četami. Kuhali so dvakrat na dan v skriti dolinici; prvi obrok so skuhali v mraku, drugega ponoči. Vso ofenzivo so bili samo en dan ob suhi hrani, in to takrat, ko so se Nemci približali taborišču za 10 minut hoje. Takrat je bataljon zasedel položaje v polkrogu okrog taborišča. Zjutraj so se Nemci umaknili in za taborišče je bilo konec nemške ofenzive. Od vseh 350 ljudi so imeli le enega mrtvega, ki je odšel samovoljno nabirat jabolka na Štale in so ga Nemci ubili, dva pa sta dezertirala. Po odhodu Nemcev so končali bolničarski tečaj in se preselili v Črmošnjice, kjer je zopet začela delovati bolnišnica. Sredi novembra pa se je ta bolnišnica preselila v Žumberk.[144]

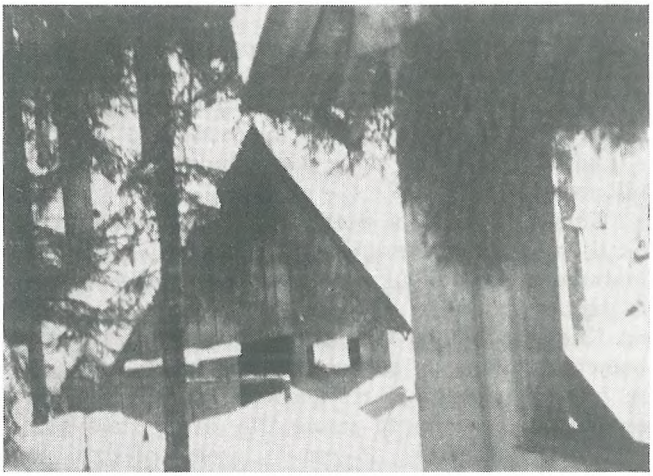
Po sklepu konference na upravi SCVPB 15. septembra 1943 so ustanovili pri Črmošnjicah dolinsko bolnišnico v vasi Novi tabor. Vas je bila oddaljena 10 do 15 m od glavne ceste in 5 minut od Črmošnjic. V vasi so bile tri zidane hiše, dve leseni in trije zaprti hlevi, a vse je bilo brez oken in vrat. Upravnik novega tabora dr. Peter je imel torej dosti dela, ko je 16. septembra s pomočnikoma Adamom in Mar-

kom prevzel posle. Naslednjega dne so vozili iz skladišča na Jelenžlebu material italijanske vojne bolnišnice št. 54, 18. septembra pa so že dobili prve tri ranjence in naslednjega dne so bolnišnico preimenovali v *Novo vas*. Objekti so zelo hitro rastli, 24. septembra je bilo čez 20 ranjencev, največ iz Cerknice, kjer je pri nenadnem nemškem izpadu iz Rakeka padel tudi dr. Vojko (dr. Vladislav Vojska). Tudi v Novi vasi so imeli 25. septembra volitve za odposlance v kočevski zbor.

V začetku oktobra je narastla postojanka na 80 ljudi, od teh 50 ranjencev. Zato so začeli 7. oktobra adaptirati še v Črmošnjicah. Ko so evakuirali bolnišnico iz Toplic v Črmošnjice, je stanje narastlo na 218, od teh 179 ranjencev. Dne 21. oktobra so bolnišnico evakuirali v roške postojanke, del osebja pa je prebil ofenzivo v zasilni gibljivi bolnišnici komisarja Anteja Novaka brez izgub.[145]

4. **G 15 A (= Gorjanci 15 A).** To bolnišnico že nekoliko poznamo. Po veliki katastrofi v Žumberku — o kateri smo že govorili — je ostala nekaj časa prazna. V postojanki so začeli znova graditi 10. novembra 1943 in 19. novembra je prišlo prvih 8 ranjencev. Sprejemala je samo najhuje ranjene. Do 30. novembra je bilo na postojanki 17 ranjencev, dva od teh sta umrla, osebja pa je bilo 18. Konec decembra 1943 je bilo 15 ranjencev in 15 osebja. Upravnik je bil dr. Janez Lovšin in v pomoč sta mu bila dva bolničarja.[146]

5. **SHVPB-SŠ.** To je nadaljevanje bolnišnice v Črmošnjicah, ki se je sredi novembra z vozovi preselila najprej v tri vasi na Žumberku, v Doljane, Popoviče in Pilatovce z javko v tej vasi. Kmalu so jih — porazdeljene v šest čet — razporedili v petih vaseh in razpisali so natečaj za bolničarsko šolo, toda vanjo se spočetka nihče ni javil. V začetku decembra 1943 je upravo zapustil dr. Ivan, ker je odšel v kirurško

Partizanska bolnišnica »Snežnik« na Notranjskem

skupino 15. divizije, duša vse bolnišnice pa je postal odslej dalje Ante Novak, njen komisar.

Sredi decembra je bil v Žumberku že velik obrat, in sicer 139 pacientov in 142 osebja ter stražarjev; 14. decembra se je začel prvi bolničarski (higienski) tečaj, številčno stanje pa se je zvišalo na 305.[147]

6. **Mokrc.** Konec decembra 1943 je znova pričela delati v Mokrcu Bercetova bolnišnica, ki je imela ta čas 8 pacientov.[148]

7. **Brkini - Snežnik (SVPB-S).** Tu mislimo na naselitev ranjencev, ostankov Brkinske in Rabske brigade v SVPB-S. Iz rokopisa pokojnega dr. B. Magajne[149] izvemo, da je organiziral kot zdravnik Brkinske brigade septembra 1943 v Brkinih zasilno bolnišnico, ambulanto pa v šoli na Tatrah. V nemški ofenzivi v začetku oktobra je bila Brkinska brigada močno razbita, skrb za ranjence so prevzela vaška dekleta, ostanki brigade so se pretolkli na Mašun,

kjer so se spojili z ostanki Rabske brigade. V gradiču na Mašunu so ustanovili etapno bolnišnico, a pred nemško ofenzivo so se morali umakniti v Leskovo dolino v logarsko hišo; tu je sovražnik napadel bolnišnico. Dr. Magajna piše: »Umakniti se je bilo treba s tako naglico, da se mi še danes čudno zdi, da nismo bili zajeti.«

Umaknili so se v Stari trg pri Ložu in tu pod okriljem 14. divizije sredi oktobra 1943 organizirali ambulanto. A tudi tukaj se je začela nemška ofenziva in bolnišnica se je s štabom 14. divizije premaknila na Knežje njive, od tod pa na čez 1000 m visoko pobočje Snežnika. Tu so naredili podstreške in »začela se je Kalvarija, ki je trajala kakih 20 dni.« Ti podstreški so bili nam že znane Ute, ki so stale skoraj pod vrhom Snežnika. Potem so terenci poiskali nove prostore in postavili so še postojanko Pudob in Podgoro.[150] Dr. Magajna pripoveduje, kako so jih Nemci popolnoma obkolili, zmanjkalo je hrane, grmelo je noč in dan, ranjence so vsak dan skrivali po grmovju in skalovju, ponoči so tulili volkovi, ranjencev pa je bilo vedno več.

8. **SVPB-B (Bobovec).** Konec decembra 1943 je začel nastajati na kočevski strani Roga proti Beli krajini nov kompleks bolnišnic SVPB-B. Iz poročila uprave Bobovca z dne 8. decembra 1943 izvemo, da so gradili velik objekt za bolnike in osebje ter kuhinjo. Objekt je stal okrog 100 m jugovzhodno od Jezusove cerkve (vzhodno od Mozlja pri Kočevju) v gostem smrekovem gozdiču. Imel je prostora za 50 do 60 ležišč. Upravnik je postal italijanski zdravnik dr. Scalinci, osebja je bilo 16.[151]

č) **Razvoj ekonomske službe in partizanskega lekarništva.** Prvi poznani mi dokument, ki govori o denarnih potrebah za bolnišnice in ranjence, je pismo štaba Dolenjske operativne cone z dne 9. januarja 1943, ki pravi, da je denar za ranjence trenutno bolj

potreben kot za samo vojsko.[152] Na nam že znani konferenci v Črmošnjicah so ustanovili tudi intendanco roških partizanskih bolnišnic. Za intendanta je bil imenovan Ivanov (Ivan Mavrović), za pomočnika pa Miki (Mirko Pirc) in Božo (Rudolf Krevs). Glavna njihova naloga je bila skrb za prehrano in vse potrebščine na postojankah, pri tem so jih morale podpirati vse vojaške enote, za denar pa je moral skrbeti sanitetni referent pri Glavnem štabu. Sprva se je intendanca naselila v Poljanah pri Črmošnjicah, sredi marca 1943 pa se je preselila v Stare Žage, kjer so ustanovili tudi pralnico perila in obvez, izdelovalnico salam in pekarijo.

Do aprila 1943 je osebje intendance narastlo na 11. Imela je že svoj mlin pri Črmošnjicah, organizacijsko pa se je razdelila v zunanjo, nakupovalno intendanco in notranjo. Posle notranje intendance je prevzel Stane. Ta je vozila hrano na postojanke z vozovi ali pa jo je nosila.

Že junija 1943 so izračunali, koliko hrane so porabili mesečno na eno osebo v posameznih roških postojankah.[153] To je bilo izračunano v kilogramih, takole:

	Jelenbreg	Jelendol	Stari log	Pugled	Lašče	Hrastnik	Vinica	Leseni kamen
Krompir	28	19	31	26	20,2	27	18	23
Fižol	3,1	5,2	5,6	5,7	6	4	5,2	5,3
Moka	7,4	6	4,5	5,2	6,6	3,7	6,9	7,3
Maščoba	0,5	0,5	1,4	0,7	1,1	0,8	1,5	0,6
Sladkor	0,4	0,3	0,8	0,4	0,4	0,2	0,7	0,9
Sol	1,3	0,6	0,9	0,3	0,7	1	0,25	1,4

Dne 15. avgusta 1943 so dobili iz Ljubljane tri vagone sanitetnega in drugega materiala za bolnišnice. Vagone so železničarji postavili zunaj postaje Straža

pri Dolenjskih Toplicah in intendanca je s partizanskimi enotami ves material srečno pripeljala na Rog mimo italijanskih postojank.[154]

Dohodki in izdatki ekonomata so bili od februarja do septembra 1943 naslednji:[155]

	Dohodki Lir	Izdatki Lir
Februar 1943	47 760*	32 144
Marec	25 242	19 925
April	42 190	42 563
Maj	49 687	43 976
Junij	55 365,50	28 135,50
Julij	70 830	35 573,60
Avgust	117 756,40	114 343
September	172 000	91 991,90

* Poverjenik za Dolenjsko Bebler je dal 10 000 lir, komandant Glavnega štaba 25 000, drugo je intendanca dobila od prodaje kož.

Po kapitalucaji Italije se je delo in osebje intendance znatno povečalo. Prepeljali so veliko količino hrane iz skladišč razpadle italijanske vojske. Ustanovili so čevljarske in krojaške delavnice. Med ofenzivo se je intendanca umaknila iz Starih Žag na Seč. Nemci so med ofenzivo odkrili in požgali dve veliki skladišči in dva kamiona.

Sredi novembra 1943 so iz intendance SCVPB ustanovili glavni sanitetni ekonomat pri Sanitetnem odseku Glavnega štaba, katerega šef je postal Ivanov. Organizirali so ekonomsko službo za vse bolnišnice 7. korpusa, vsaka roška postojanka pa je še vedno obdržala svojo notranjo intendanco. Glavni sanitetni ekonomat se je decembra 1943 preselil na Sredgoro, v Starih žagah pa je ostala intendanca roških bolnišnic, ki je v začetku februarja 1944 prerastla v samostojni ekonomat SCVPB z ekonomom Stanetom Pajkom.[156]

Finančno intendanca v začetku decembra 1943 ni stala slabo, saj je znašal njen novembrski saldo kar

210 719,90 lir; težje vprašanje pa je bilo, kje dobiti hrano. Zato je decembra 1943 izdal glavni sanitetni ekonomat strogo obvezno tabelo dnevnih obrokov, preračunano v gramih in kalorijah, in to za ranjence ter za dve kategoriji rekonvalescentov.[157]

	Ranjenci	Rekonvalescenti	
	2800 kalorij	3500 kalorij	4000 kalorij
Kruh	500 g	500 g	700 g—1680 g
ali moka	342 g = 1200 kal.	342 g	525 g
Meso — goveje	300 g	300 g	300 g
svinjsko	250 g	250 g	150 g
suho	200 g = 345 kal.	250 g	200 g
ovčje	300 g	300 g	300 g
Fižol	280 g = 912 kal.	465 g = 1511 kal.	465 g
ali riž = v moči	912 kal.		
ali krompir			
Zelje (kislo)			
ali gobe itd.	200 g = 130 kal.	300 g = 195 kal.	350 g = 227 k
Mast	15 g = 120 kal.	20 g = 160 kal.	20 g
Sladkor	25 g = 100 kal.	20 g = 80 kal.	20 g
Moka			
za prežganje	15 g = 52 kal.	15 g =	15 g

Vino na osebo 3 dcl, eno jajce za štiri osebe, 10 cigaret ali 10 g tobaka.

2. Primorska

V začetku marca 1943 je prišel na Primorsko za sanitetnega referenta Primorske operativne cone dr. Peter (Aleksander Gala). Štab cone je 18. marca izdal odredbo o organizaciji sanitete na Primorskem v obeh brigadah (Gregorčičevi in Gradnikovi) in o ustanovitvi sanitetnih postaj v okviru in s pomočjo kurirske (TV) organizacije. Vsaka četa je imela dva bolničarja, saniteto v brigadi pa je vodil brigadni bolničar, ki je skrbel tudi za gibljivo brigadno ambulanto in za sanitetni material. Dr. Peter je aprila 1943 organiziral nekaj tečajev za bolničarje, saj jih je zelo primanjkovalo. Tečaji so bili kratki, največ po teden dni in kar med stalnimi premiki brigad. Od junija 1943 je bil sanitetni šef v Gradnikovi brigadi zobotehnik Ignac Pervanje-Nace.

Do 7. junija 1943 so ustanovili 7 sanitetnih postaj. Skupaj so imeli 61 ranjencev in 22 osebja. Do kapitulacije Italije so ustanovili še tri postaje. Od marca do septembra 1943 se je v vseh teh sanitetnih postajah zdravilo do 250 pacientov, umrla sta 2, medtem ko so 4 ubili Italijani pri napadu na sanitetno postajo na Kolovratu.

Mreža sanitetnih postaj je segala od Idrije do Kanina, oddaljenost ene od druge pa je bila eno noč dobre hoje. Pot ranjenca v tako sanitetno postajo pa je bila različna od poti ranjenca v bolnišnico v Ljubljanski pokrajini. Brigadna ali bataljonska sanitetna služba je poslala ranjenca na bližnjo kurirsko karavlo. Ta je potem spravila ranjenca na javko, od tu ga je v zakonspirirano sanitetno postajo odneslo osebje postojanke. Za hrano so skrbeli komandirji sanitetnih postaj, domačini, ki so dobro poznali teren in bili obenem tudi bolničarji, ali pa komandirji karavel s svojimi zvezami s terenom. Vsaka sanitetna postaja je imela svojo izvidnico, ki je opazovala teren ves dan.

Sanitetne postaje so bile postavljene na skritih krajih blizu vasi. Navadno ob potoku, na dnu težko dostopne grape, sredi strmega, gosto zaraščenega pobočja ali pod vrhom težko dostopnega hriba. Nastajale so po potrebi tudi ob poteh, kjer so se gibale brigade, ali pa v bližini, kjer so bili boji. Postaje so bile narejene iz šotorskih kril, ponjav ali slame, ležišča so bila preprosta, plast smrekovih ali drugih vejic, na te položena praprot ali slama, za zglavje ranjenčev nahrbtnik, pokrivali so se z dekami ali z obleko, ležali pa so tako vedno oblečeni.

Življenje na postojanki je teklo po nepisanem dnevnem redu, podnevi sta vladala tišina in mir, ko se je zmračilo, sta odšla komandir in njegov pomočnik po hrano na teren in se vrnila proti jutru. Zajtrk je bil zgodaj zjutraj, nato pregled ranjencev, po obedu

počitek in nato politična ura. Zdravnik dr. Peter je v tem času obiskal vse postojanke po dvakrat, v vsaki se je zadržal po nekaj dni in imel kratek tečaj o prvi pomoči. Zdravil je bilo malo.

Oglejmo si primorske sanitetne postaje![158]

Sanitetna postaja št. 1 je bila ustanovljena v začetku marca 1943 v gozdu, četrt ure oddaljenem od Idrije. Obstajala je do srede novembra 1943 in sprejela v tem času okrog 10 pacientov. Sprva so nosili hrano kar iz Idrije, kasneje pa so kuhali v podzemski jami; 15. novembra 1943 se je postojanka združila z vojno bolnišnico pri Tratniku v Čekovniku. Kadar so Italijani hajkali po gozdu, kjer je bila postojanka, se je premikala tudi ta. Vse steze so bile vedno vestno zakonspirirane. Ko so nekoč otroci nabirali drva, je eden prišel 10 metrov blizu, a postojanke ni opazil.

Sanitetna postaja št. 2 je bila na Krnicah (Šebrelje—Oblakov vrh). To je bil podzemski bunker, za vhod je rabila majhna odprtina z vsajeno smrečico. Aprila 1943 so jo Italijani iskali, a je niso odkrili. Sprejela je lahko do 10 pacientov. Postaja je obstajala le nekaj mesecev, namenjena pa je bila predvsem izčrpanim partizanom.

Sanitetna postaja št. 3. Postaja je obstajala od aprila 1943 in je bila na strminah pod Malimi Vršami nad Idrijco ter je večkrat menjala prostor. Spočetka je bila 10 minut nad glavno cesto Sv. Lucija—Čepovan, kasneje pa so jo premaknili nekoliko više. Mogla je sprejeti do 10 ranjencev. Po razpadu Italije je tu nastalo okrevališče št. 1, ki je prišlo v sklop SVPB-Pavla. Dr. Gala je zapisal: »Izkušnja je pokazala, da je najbolj varno mesto sredi hriba in strmine. Italijani so iskali na vrhu ali ob vznožju, v sredi pa nikoli.«

Sanitetna postaja št. 4 je bila »V žlebih« na šentviški planoti blizu Pečin na desnem bregu Idrijce. Bunker z zmogljivostjo 15 postelj je bil narejen že maja 1943, a ga zaradi možnosti izdaje niso uporabljali.

V začetku julija 1943 so postavili novo postajo za to področje, in sicer »Pod krogom«, pod previsnimi skalami blizu Praprotnega brda v strmini nad Idrijco. Julija je bilo v njej 9 pacientov, v začetku avgusta pa so to postajo ukinili.

Sanitetna postaja št. 5 je bila v grapi pod vasjo Lisec blizu Grahovega in je delovala od 3. aprila do 7. maja 1943. Nato so jo preselili »Pod orehe«, kjer je ostala do 25. avgusta na dnu grape v gostem grmovju. Imela je slamnato streho. Potem so jo preselili više k Podleskovcu, kjer je ostala do kapitulacije Italije. Potem je bila tu nekaj časa bolniška postojanka št. 2. Nekoč so Italijani ob hajki opazili evakuacijo bolnikov in osebja iz te postojanke, a so jih pustili pri miru. Požrtvovalni bolničar je tedaj nosil dve noči na hrbtu na stolu sedečega ranjenca skozi vse zasede, čez Bačo, cesto in železnico na Šentviško planoto.

Sanitetna postaja št. 8 je bila od 29. maja 1943 pod Rdečim robom na dnu kanjona Tolminke, desno nad vasjo Čadrg. Po bojih na Krnu so Italijani 7. julija 1943 postojanko napadli, a so se vsi rešili. Bolnišnica, do katere je bil dohod prek podrtega drevesa, je bila pod veliko skalo, kjer je bilo prostora za okrog 13 bolnikov. Prenehala je delovati 20. septembra 1943.

Sanitetna postaja št. 7. Ustanovili so jo v začetku maja 1943 v skalnati duplini v grapi deset minut od vasi Krn. Junija so jo premaknili v skalnato duplino malo nad Gregorčičev slap nad vasjo Vrsno. Ker se je ta votlina videla že od daleč, so jo zamaskirali z vejami. V bolnišnici je bilo stalno 10 do 12 pacientov. Nekoč so se Italijani približali bolnišnici na 20 metrov. Konec julija 1943 so jo premaknili na vrh Batognica, v staro avstrijsko kaverno še iz prve svetovne vojne, skoraj 2000 m visoko. Po bojih Gradnikove brigade se je vrnila nad Vrsno in tam ostala do kapitulacije Italije.

Sanitetna postaja št. 8 je bila ustanovljena na prvem pohodu slovenskih brigad v Beneško Slovenijo. Stala je na strmem pobočju Matajurja nad vasjo Sužid in je mogla sprejeti do 12 pacientov. S postojanke je bil lep razgled na Kobarid in na glavno cesto, zato so v njej kurili samo s suhimi drvmi.

Sanitetna postaja št. 9. Ustanovili so jo maja 1943 na Kolovratu nad Sočo. Sprejeti je mogla 8 pacientov. Po izdaji so to postojanko junija 1943 Italijani napadli. Večina se jih je rešila, Italijani so ubili 2 ranjenca in 2 partizana.

Sanitetna postaja št. 10 je bila v votlini na Rombonu skoraj 2000 m visoko nad vasjo Žaga na Bovškem. Italijani so jo maja 1943 napadli, a so se vsi brez žrtev rešili prek Učeje na Stol.

Po kapitulaciji Italije se je na Primorskem najprej silno razmahnila saniteta v partizanskih enotah. Okrog 12. septembra 1943 so ustanovili na Vogrskem partizansko bolnišnico za sprejem ranjencev z južnega in zahodnega dela tako imenovane goriške fronte. Z razvojem nemške ofenzive na tej fronti se je ta bolnišnica z okrog 30 do 40 ranjencev preselila najprej v Črniče in nato v Vrtovin. Ker se je število ranjencev večalo, so ustanovili novo bolnišnico za laže ranjene v Škrilju, druge ranjence pa so preselili iz Vrtovina v Lokavec pri Ajdovščini, kjer so v šoli ustanovili kirurško postajo. Tu so ranjenci dobili kirurško pomoč. Laže ranjene so pošiljali na Škrilj, huje ranjeni pa so ostali v Lokavcu.

Obe bolnišnici sta se zaradi nemške ofenzive 25. septembra 1943 premaknili v gozd pod Golake na Predmeji, kjer sta se združili. Število ranjencev je narastlo na blizu 100, osebje pa se je zaradi dežja in mraza polagoma začelo razgubljati. Na robu gozda na Predmeji je bolnišnica ostala pod velikim italijanskim bolničarskim šotorom le dva dni, nato pa se je 27. septembra že med ofenzivo v hudem mrazu in dežju

premaknila na vrh Golakov, po nekaj dneh na Malo goro, od tod v Zadlog, nato v Belo in Tršanovše, dokler se ni novembra 1943 ustavila pri Tratniku na Čekovniku.

Že na Golakih so odpustili okrog 40 laže ranjenih; ti so se srečno prebili v Vipavsko dolino, nekaj pa jih je na Golakih odkrila manjša nemška vojna patrola, a jih je pustila pri miru.

Od ustanovitve na Vogerskem je to bolnišnico vodil dr. Gala, kot kirurg pa je delal v njej dr. Antonio Cicarelli, aktivni italijanski vojaški zdravnik, ki se je takoj ob kapitulaciji Italije z okoli 10 bolničarji priključil naši vojski in ostal pri nas do konca vojne. Dr. Cicarelli (partizansko ime dr. Anton) je bil zelo dragocena pomoč, vsi so ga hvalili, naučil se je dobro slovenščine in postal kapetan naše vojske.

Druga vojna partizanska bolnišnica, ki je nastala v septembrskih dneh 1943 na Primorskem, je bila nad Trnovim ob cesti proti Lokvam za ranjence iz severnega in vzhodnega dela tako imenovane goriške fronte. Vodil jo je dr. Bojan Tavčar. Tudi v tej bolnišnici je bilo precej ranjencev. Med ofenzivo se je ta bolnišnica umikala proti Malim Laznam, kjer so jo razformirali. Del ranjencev je prevzel takratni sanitetni šef Severnoprimorskega odreda, medicinec Kenda, ki je kasneje na Koroškem padel.

Septembra 1943 je nastala še tretja vojna partizanska bolnišnica zaradi ranjencev na področju Godovič—Črni vrh. Bila je v šoli v Zadlogu in vodil jo je dr. Vrtovec, ki je bil takrat zdravnik v Črnem vrhu. Ko se je nemška ofenziva bližala Zadlogu, se je bolnišnica umaknila na Malo goro; tu so jo razpustili.[159]

Kako je bilo na Primorskem v tem času z zakonspiriranimi postojankami? Sanitetne postaje iz časov pred kapitulacijo Italije so polagoma prenehale in že septembra 1943 so poslali v Čekovnik majhno gradbeno skupino, da bi tam postavila zakonspirirano bolniš-

nico. Postavili so jo pod Podobenčkom, a bolnišnica je imela malo dela, ker je oktobra in novembra 1943 na področju Zadlog, Bela, Čekovnik vladalo relativno zatišje. V tem času so pri Vinku (pri Zadlogu) postavili še postojanko za rekonvalescente, to je za tiste bolnike, ki so jih pripeljali prek Golakov. Hrano sta obe bolnišnici dobivali s terena, in sicer je za to skrbela njihova intendanca. Intendantov je bilo več in so nabavljali hrano pri komandi mesta Črni vrh in po Vipavski dolini. Kljub temu so po večini jedli le meso in makarone.

Dne 15. novembra 1943 se je z bolnišnico v Čekovniku združila nam že znana sanitetna postojanka št. 1. Konec novembra 1943 so poklicali dr. Galo v štab 3. (alpske) operativne cone. Dobil je nalogo, da postavi novo konspirativno bolnišnico za 100 ranjencev na področju Vojsko. Kot najprimernejši prostor se je izkazal mrtvi kot med cestami Čekovnik—Mrzla rupa

»Čekovnik« v Gornji Tribuši

—Poslušanje— Mala gora. Sem so sovražne kolone le redko prihajale, teren je bil poln grap in za sovražnika težko pregleden.

Z odredbo štaba cone so 2. decembra 1943 bolnišnico pri Tratniku v Čekovniku preimenovali v *centralno vojno bolnico*. Že 6. decembra 1943 je odšla gradbena skupina nad Klavže (na desnem bregu Idrijce). Delo je bilo zelo naporno, delovni pogoji še slabši. Ker so gradili v strogi konspiraciji, so morali prenesti vsako desko zelo od daleč, hrana je bila skrajno slaba, vse brez soli. Večina gradbene skupine je obolela.

Kljub temu so proti koncu decembra 1943 zgradili prvo barako. To so bili začetki znane primorske partizanske bolnišnice *SVPB-Pavla*. Bolnišnica je dobila ime po zdravnici dr. Pavli, ki je konec decembra 1943 prevzela na postojanki službo kirurga. Hkrati so organizirali tudi bolniško intendanco, ki je nabavljala hrano samostojno v Vipavski dolini in na Krasu. Bolnišnico pri Tratniku v Čekovniku so spremenili v javko.

Skoraj hkrati so začeli delati v grapi nad Novaki pri Cerknem še eno zakonspirirano bolnišnico; to je začel graditi samoiniciativno znani primorski partizanski zdravnik dr. Viktor Volčjak s pomočjo terencev in bolničarjev. Prvo barako 8×5 m so zgradili tik pred božičem in za božič 1943 je že sprejela prvih 7 pacientov. To so bili začetki znamenite primorske partizanske bolnišnice *SVPB-Franja*, ki je dobila ime po zdravnici dr. Franji, kasnejši upravnici te bolnišnice.[160]

3. Gorenjska

Tu ni bilo osvobojenega ozemlja kot v Ljubljanski pokrajini. Zato je bil tudi razvoj partizanske sanitete — čeprav je del Gorenjske spadal pod 3. (alpsko) operativno cono — precej drugačen kot na Primorskem.

»Mežaklja« na Gorenjskem

1. Prva »stalna ustanova«[161] je bil skromni bivak na Mežaklji, ki je začel delovati prve dni decembra 1942. Sem so se zatekali ranjenci iz enot pod Stolom in s Pokljuke. Zdravnik je bil dr. Edvard (Pohar), bolničar, kurir in ekonom pa Zvonko. To je bila majhna postojanka za 5 ljudi.[162] Postavljena je bila blizu daljnovoda, ki gre proti Radovni, pod visoko skalnato steno, streho pa je imela iz skodel.[163] Konec aprila 1943 so bolnišnico preimenovali v *Ambulanto D.*

Na prelomu 1942/43 se je že tako skromni sanitetni kader še zmanjšal. V okolici Kamnika so Nemci ujeli dr. Cundra in ga odpeljali v internacijo, ranjen in ujet je bil medicinec Straus, ki so ga kasneje ustrelili v Begunjah, medicinec Kmet pa je prešel na politično delo.

2. V tem času je nastal na desnem bregu Sore blizu Ostrega vrha manjši bunker, v katerem so skrbeli za nekaj ranjencev, ki niso mogli ostati čez zimo

v enotah. To je bila tako imenovana *Andrejeva bolnišnica.* Čevljar Andrej, ki je bil partizan že od junija 1941, je po dražgoški bitki živel »sam zase do ustanovitve bolnišnice«.[164] Prva bolnika v njegovi bolnišnici, ki je bila zgrajena iz okroglih smrekovih debel, sta bila Stanko in Čuk, kasneje pa jih je bilo še 10. Bolnišnica je na tem mestu obstajala še do vélikega petka 1943 (23. aprila), ko so jo ob nemški ofenzivi izdali. (»Pet ur po našem umiku so Nemci to bolnico z bombami uničili.«) Po hajki so Andrej, Jaka, Žane in Leopold postavili na drugem mestu šotor iz lubja, majhno okrevališče blizu cerkve Sv. Mohorja. Do poletja sta prišla še dva bolnika, kontrolo je vodil dr. Mirko; septembra 1943 se je bolnišnica preselila in takrat jo je prvič obiskal dr. Edvard. Andrej je odšel drugam, bolnišnico pa je prevzel bolničar Lojze. Sredi septembra 1943 je dobila bolnišnica ime *Ambulanta B Gorenjskega odreda.* Obrat se je povečal, bolnišnica je sprejemala tudi huje ranjene in vzpostavljena je bila zveza z odredom in terenskimi organizacijami. O tej bolnišnici so nastali naslednji verzi:[165]

»Tam gori, tam gori pa nekaj stoji,
kar dobro je skrito za švabske oči.
Ni hiša ni bajta pa tudi ne grad,
notri le prideš, če zdravja bi rad.«

3. Podobno kot Andrejeva bolnišnica je nastala tudi *Ambulanta v Poljanski dolini ali Ambulanta C,* ki jo je vodil Groga pod Blegošem.

4. Prvo večjo zakonspirirano bolnišnico so postavili sredi 1943 pod Ratitovcem nad Podlonkom. Za njeno javko so vedeli bolničarji bataljonov, za bolnišnico samo pa le kurirji dveh bataljonov. Hrano je bolniško osebje nosilo samo po več ur daleč. Ob polni zasedbi so potrebovali 55 litrov vode na dan, a studenec je bil uro daleč. Narejena je bila iz desak in je

mogla sprejeti do 20 ranjencev. Imeli so dobro zalogo sanitetnega materiala, ki so ga preskrbeli terenci. V veliki hajki julija 1943 so jo Nemci požgali, vsi ranjenci pa so se pravočasno rešili. Avgusta 1943 je bila blizu od tu postavljena konspirativna *Ambulanta A*, ki je mogla sprejeti do 25 ranjencev. Zgradil jo je dr. Edvard, bila je prava karavla, bolničar je bil Božo. Število bolnikov je vedno bolj naraščalo (želodec in revmatizem).

Kmalu so se premaknili na varnejše mesto in postavili so še večjo in lepšo barako. Na tem mestu so ostali do septembra 1943, oktobra pa so postavili dve zimski baraki. V obeh so bili pregrajeni prostori za kuhinjo in bolniško sobo, v kateri so bili pogradi v nadstropje. Tu so srečno preživeli nemško oktobrsko ofenzivo 1943. »Zmrzovali smo in gledali Nemce, kako so se gibali okrog nas, a ostali smo ves čas na mestu. Dobili smo dobrega zdravnika dr. Pavleta, ki je dezertiral iz nemške bolnice. Dobili smo 10 ranjencev iz Primorske in tako nas je bilo 25. Dr. Pavle je bil premeščen v divizijsko bolnico in nadomestil ga je tov. Romi.«[166]

Tako so imeli na Gorenjskem v zimi 1943/44 prostora v bolnišnicah za nekaj čez 43 ranjencev, kar je zadostovalo. Obstajale so 4 ambulante: ambulanta A pod Podlonkom, ambulanta B (Ojstri vrh — Sv. Mohor), ambulanta C v Poljanski dolini pod Blegošem in ambulanta D na Mežaklji. Onstran Save torej še ni bilo ničesar.

Glede sanitete v partizanskih enotah piše dr. Edvard, da je ostala na isti stopnji, kot je bila. V enote je prišlo nekaj medicincev in bolničarjev. Šele oktobra 1943 je dobil dr. Edvard naročilo od Glavnega štaba, naj napiše poročilo o svojem dotedanjem delu. Dr. Edvard še posebej omenja »zabitnike«. Ti so si napravili majhne bunkerje in oskrbovali po nekaj ranjencev.

5. Po veliki katastrofi 3. bataljona Prešernove brigade na Pokljuki (15. decembra 1943) so ustanovili ambulanto nad Koprivnikom (Ambulanto E), vanjo so sprejemali ranjence Jeseniško-bohinjskega odreda.

4. Kamniško področje in Štajerska

Za to področje so podatki silno skopi. France Podstudenšek — Rok[167] piše o naslednjih bolnišnicah za to razdobje:

1. *Bolnišnica Brode ali Srečo.* Ustanovili so jo 5. marca 1943 v Tuhinjskem grabnu. Prostor zanjo je poiskal znani bolničar Jože Pirš-Luka. To sta bila dva podzemska bunkerja, eden 4 × 6 m in 3 m globok, drugi pa (kuhinja) 4 × 5 m in 3 m globok.

2. Zgodaj pomladi 1943 so zgradili nad vasjo Trnovče pod koto 546 *Janezov bunker* za 10 do 12 ranjencev. Bunker je bil velik 4 × 6 m, imel je lesene pograde, v levem kotu pa je stal štedilnik.

3. Pomladi 1943 so postavili pod Krvavo pečjo nad Črno manjšo bolnišnico, ki je rabila le za srednje hudo ranjene in je imela zelo težko dostopen dohod.

4. Avgusta in septembra 1943 je bolničar Kladivo postavil na Moravškem 2 bolnišnici. Prvo, v požgani graščini dobrih deset minut od Moravč, so imenovali *Ribnik.* V obokani kleti je bilo 45 mehkih ležišč, imeli so električno luč, električno peč in električni štedilnik. Zvečer so dobivali toplo hrano iz Novakove hiše, kjer je bila tudi javka. Druga bolnišnica je bila v gozdu okoli uro od Moravč. To je bil velik podzemski bunker z žimnicami, ki je mogel sprejeti do 60 bolnikov. Bunker je bil pokrit z deskami in debelo plastjo zemlje, listja in smrečja.

Poleg teh dveh stalnih bolnišnic je Kladivo postavil »še mnogo pokretnih postojank na posameznih samotnih kmetijah v neposredni bližini Moravč«. Kla-

divo je deloval na tem področju šest mesecev, potem pa je odšel na Štajersko, da bi ustanovil gibljivo bolnišnico 14. divizije.[168]

5. Jeseni 1943 so postavili bolnišnico v dolini Bele nad Kopišami v Kamniški Bistrici. Bunker je bil velik 6 × 4 metre, v njem so bili pogradi s slamnjačami in mogel je sprejeti do 20 ranjencev.

6. Novembra 1943 je zgradil Jože Pirš-Luka podzemsko bolnišnico na Rovih pri Kamniku. Prvi pacienti so bili iz Zidanškove brigade.

III.

OD JESENI 1943 DO OSVOBODITVE

V tem zadnjem razdobju je doživela partizanska saniteta na Slovenskem vsestranski razvoj in višek. Na območju 7. korpusa so že obstoječe ustanove izpopolnjevali do čim večje možne popolnosti, na področju 9. korpusa je veliki razvoj — v danih okoliščinah — le malo zaostajal za Dolenjsko in Notranjsko, partizanska saniteta na Štajerskem pa se je razmahnila s prihodom 14. divizije. Ohranjenih je mnogo dokumentov in zgodovinskega gradiva, ki zgovorno priča o veliki domiselnosti vodstva partizanske sanitete in brezmejni požrtvovalnosti vsega sanitetnega kadra. Na vprašanje, kdo je bil za vse to najbolj zaslužen, bi težko odgovorili drugače kot: vsak, ki je kakor koli pomagal osnovati slovensko partizansko saniteto.

1. Ljubljanska pokrajina

a) **Nadaljnji organizacijski razvoj.** O stanju in razvoju sanitete je podrobno poročal sanitetnemu odseku Vrhovnega štaba slovenski delegat na drugem zasedanju AVNOJ polkovnik dr. Igor (Lunaček). Predvsem je govoril o veliki prenatrpanosti v zakonspiriranih bolnišnicah in o težavah najti primerne prostore za druge postojanke. Zato je Vrhovni štab v začetku januarja 1944 sporočil Glavnemu štabu NOV in POS, da je odobril prevoz ranjencev prek morja

(v Italijo), hrvaškemu Glavnemu štabu pa naročil, naj da na voljo ladje. Treba bi bilo torej prepeljati invalide in rekonvalescente do morja. Predlog je bil vsekakor vabljiv, a sanitetni odsek Glavnega štaba je 11. januarja odgovoril, da bi potekal tak transport v najbolj neugodnem letnem času (sneg in mraz), da so ranjenci zelo oslabljeni in da sanitetni odsek nima na voljo niti odej za tak prevoz. Pošiljanje prek morja tudi ni tako preprosto in še Hrvati, ki so pri morju, so poslali prek samo 9 invalidov.[169] Sanitetni odsek se je dobro zavedal, da bo — začasno še — odgovornost za vse ranjence ostala na njegovih ramah. Že 15. januarja je znova naročil vsem bolniškim upravam, naj zaradi zapadlega snega še povečajo konspiracijo, zaradi pomanjkanja prostora v bolnišnicah pa naj poskušajo organizirati rekonvalescentske oddelke v samotnih vaseh, a vsaj po 2 do 3 ure daleč od bolnišnic. Takemu oddelku naj dajo vojaško zaščito. Vsa imena bližnjih vasi in hribov, ki so jih večkrat omenjali spričo ranjencev, naj zaradi konspiracije spremenijo.[170]

O pošiljanju ranjencev v bolnišnice je izdal sanitetni odsek 13. februarja novo odredbo. Sanitetni referent v enoti je moral točno pregledati vsakega ranjenca; gibljive je moral poslati v divizijsko gibljivo bolnišnico, negibljive pa v bolnišnico. Vsak ranjenec je moral imeti za bolnišnico napotnico, transport ranjencev, ki se je moral javiti le na javki, pa je morala spremljati bolničarka z najnujnejšimi zdravili. Ker so v 2. bataljonu 15. brigade ugotovili primer pegavca, je sanitetni odsek 22. februarja odredil obvezno razuševanje vseh enot.[171] Dne 4. marca je odredil, naj bolničarje rekrutirajo le iz zdravih in moralno neoporečnih ljudi, bolničarsko osebje pa mora biti stalno;[172] 24. marca je naročil, da morajo vse enote cepiti proti trebušnemu tifusu, 28. marca pa je izdal navodilo o

Srednja vas — prevoz ranjencev na letališče za evakuacijo v Italijo

poglobitvi kulturnega in političnega dela v bolnišnicah.[173]

V odredbi 4. julija 1944 je sanitetni odsek zahteval, naj vsak bolniški blok organizira prvovrstno obveščevalno službo med postojankami in stražo; za to je bil odgovoren vojaški referent bloka. Ponovno je opozoril na kamuflažo in konspiracijo (prihod na postojanko z zavezanimi očmi, odpust iz bolnišnice dve uri pred zoro itd.).[174]

Pomembno reorganizacijo je prinesla odredba sanitetnega odseka 22. julija 1944, ko je sanitetni odsek predal v oskrbo in upravo vse partizanske vojne bolnišnice na ozemlju 7. korpusa štabu oziroma sanitetnemu odseku štaba 7. korpusa. Prav tako je izročil v oskrbo 7. korpusu tudi glavni sanitetni ekonomat, ortopedske delavnice in pletilnico sanitetnega materiala.[175] Na seji šefov sekcij sanitetnega odseka je 10. septembra 1944 poročal načelnik oddelka, da teče

evakuacija hudo ranjenih prek morja v Italijo uspešno in da je v Sloveniji samo še 500 ranjencev, ki so vsaj delno gibljivi. Negibljive ranjence ima samo še 4. operativna cona (Štajerska), ki ni imela možnosti evakuacije. Za huje ranjene morajo zgraditi nove bunkerje in jih oskrbeti s hrano vsaj za dva meseca, drugače pa jih morajo evakuirati na SVPB-R. Na tej seji so govorili tudi o potrebi »absolutnega zvečanja avtoritete zdravnikov«.[176] S tedanjim splošnim prepričanjem povsem v skladu je bila ugotovitev na seji šefov sanitetnih sekcij 30. septembra, da vse kaže na bližnji konec, poudarili pa so, da bo — kot vse kaže — Slovenija najkasneje osvobojena. Dalje so ugotovili, da imajo bolnišnice 7. korpusa slabo hrano in majhne obroke, znova pa so poudarili potrebnost konspiracije.[177]

O nujnosti poostrene konspiracije govori tudi odredba sanitetnega odseka z dne 2. oktobra 1944. Hkrati zahteva odredba, naj vsak blok rezervira vsaj eno postojanko za infekcijski oddelek, vsi bloki pa naj čimprej uvedejo novo administracijo, ki jo je zahteval sanitetni odsek Vrhovnega štaba.[178] Na seji šefov sekcij 10. oktobra pa so razpravljali, da je po nalogu Vrhovnega štaba evakuacija prek morja zaključena. Zato so morali vse ranjence, ki so jih prepeljali na evakuacijske baze, hitro odpeljati nazaj. Znova so zahtevali, da morajo vse zakonspirirane bolnišnice dobiti hrano vsaj za dva meseca, in ugotovili, da je bila hrana v bolnišnicah veliko slabša kot v brigadah. Popraviti so morali tudi tabelo o obrokih hrane.[179] Na seji 28. novembra so sklenili čimprej začeti oficirsko sanitetno šolo in višjo bolničarsko šolo, 20. novembra pa so poročali, da je novi komandant Glavnega štaba (Dušan Kveder) naročil, naj saniteto uredijo tako, da bodo brigade sposobne za hitre premike.[180] Na seji 10. decembra so sklenili, da se zaradi pomanjkanja prostora v zakonspiriranih bolnišnicah adaptirajo vasi

in je treba pridobiti čim več rezervnega prostora v bolnišnicah. Znova je začelo primanjkovati sanitetnega materiala. Na seji 20. decembra so sklenili graditi barake za zaledno vojsko, ki je narastla čez 2000 mož. Bolnišnice namreč ne bi mogle sprejemati bolnikov, če bi izbruhnila epidemija. Ker so bili zaprti vsi nakupovalni kanali in ker so zavezniške pošiljke popolnoma prenehale, je vedno bolj primanjkovalo sanitetnega materiala. No, konec decembra 1944 je po dveh mesecih le prišla prva pošiljka sanitetnega materiala iz glavnega sanitetnega skladišča v Beogradu, to pa je bilo dovolj le za tri tedne. Nekaj so poslali tudi zavezniki. Začeli so adaptirati dva skednja pri Črnomlju, prvenstveno za kazenski bataljon (obsojeni na prisilno delo).[181]

Za novo leto 1945 so po odredbi Glavnega štaba dobile sanitetne ustanove range, s tem so bili zvezani oficirski čini voditeljev in osebja ustanov. SCVPB in SHVPB-SŠ sta dobili rang brigade, SVPB-S, R in Z (Zalesje, o tem bomo še govorili) in vse gibljive bolnišnice v sestavu 7. korpusa so dobile rang bataljonov, oddelki navedenih bolnišnic pa rang čete.[182] S posebno odredbo Glavnega štaba z dne 20. januarja 1945 so prešle vse milarne ekonomskega oddelka Glavnega štaba pod upravo sanitetnih organov.[183] Konec februarja 1945 je začel sanitetni odsek veliko akcijo proti nevarnosti pegavca in zahteval najstrožjo kontrolo in razuševanje.[184] Z ustanovitvijo svoje baze v Dalmaciji je sanitetni odsek 28. februarja izdelal vrstni red pacientov za evakuacijo: I. kategorija (poškodbe glave, prsi, trebuha in vsi strelni prelomi kosti), II. kategorija, vsi hudo bolni in III. kategorija vsi rekonvalescenti in duševno bolni.[185]

Na seji šefov sekcij 10. marca so povedali, da so doslej iz Slovenije evakuirali 1805 ranjencev, v glavnem z avioni.[186]

To bi bil kratek oris administrativnega delovanja sanitetnega odseka Glavnega štaba. Napačno bi bilo seveda misliti, da je bilo njegovo delo omejeno samo na te odredbe. Delo sanitetnega odseka je bilo tako prepleteno in zapleteno s celotno dejavnostjo slovenske sanitete, da je včasih težko ločiti, kaj je samo delo sanitetnega odseka in kaj drugih sanitetnih sekcij. Če smo se že odločili za določeno sistematiko, je najlaže mogoče ločiti razne odredbe sanitetnega odseka in jih naštevati v zapovrstnem redu.

Oglejmo si zatem dejavnost sanitetnega odseka štaba 7. korpusa. Ta je 24. februarja 1944 (med ožjo blokado Kočevja in Novega mesta ter stalnih bojev ob komunikacijah, zlasti ob kočevskih) določil, da naj prevažajo enote, ki operirajo zahodno od ceste Ljubljana—Turjak—Ribnica—Kočevje, ranjence v Ribniško in Snežniško bolnišnico, enote vzhodno od te črte pa v SCVPB in SHVPB.[187] Že 8. februarja je sanitetni odsek 7. korpusa določil naslednje javke: za SHVPB vas Pilatovci v Žumberku, za SVPB-S vas Babino polje, za SVPB-R TV postajo 12, za SVPB-B Kumarno vas, za SCVPB pa Komarno vas nad Črmošnjicami.[188] Sanitetni odsek 7. korpusa je 24. aprila ukazal splošno obvezno cepljenje civilnega prebivalstva proti trebušnemu tifusu v naslednjih belokranjskih vaseh: Praproče, Gradnik, Sodja vas, Omota, Štrekljevec, Osojnik, Brezova reber, Maline, Sela pri Jugorju in Jugorje; 9. aprila je poročal sanitetnemu odseku pri Glavnem štabu o ustanovitvi šol za sanitetno osebje pri gibljivih bolnišnicah 15. in 18. divizije, 31. maja pa je ukazal obvezno cepiti civilno prebivalstvo proti trebušnemu tifusu tudi v nekaterih suhokrajinskih vaseh, v Véliki in Mali Ilovi gori, Gaberju, Hribu, Hočevju in Ravnemu dolu.[189]

Z ustanovitvijo vojnih oblasti so sanitetni odseki pri teh vojnih oblasteh prevzeli mnogo dejavnosti, ki so prej pripadale sanitetnemu odseku 7. korpusa. Tako

je sanitetni odsek vojne oblasti 7. korpusa že 12. maja izdal odredbo o ustanavljanju izolirnic, 20. maja je ukazal komandi notranjskega vojnega področja, da mora preskrbeti vsaj za tri mesece hrane za SVPB-R in S iz Istre v sporazumu s komando istrskega vojnega področja.[190]

Ob pripravah za prevzem bolnišnic in sanitetnih delavnic od sanitetnega odseka Glavnega štaba je sanitetni odsek 7. korpusa 18. julija 1944 odredil, da ostane dotedanja ureditev v načelu nespremenjena. Ostalo je še vseh pet bolniških uprav (SCVPB, SVPB-R, S, B in SHVPB), ki pa so se zaradi enotnega poslovanja podredile v upravnem in strokovnem pogledu upravniku SCVPB; ta je hkrati postal tudi referent partizanskih bolnišnic 7. korpusa s sedežem na upravi SCVPB.[191] Z odredbo 23. julija so gornjo odredbo nekoliko spremenili. Vse partizanske vojne bolnišnice na ozemlju 7. korpusa, ki jih je prevzel v upravo 7. korpus, so dobile ime *SVPB 7. korpusa.* V njihov sestav so prišli vsi omenjeni bloki s svojimi ekonomati in upravami. Na čelu teh uprav je bila Glavna uprava SVPB 7. korpusa z glavnim upravnikom in glavnim komisarjem, katerima so bili v pomoč še lekarnar, gradbeni vodja in nadzornik bolniških zgradb ter šef glavnega sanitetnega ekonomata, ki je dobil v upravo tudi interne ekonomate vseh petih blokov.[192] Za v. d. upravnika SCVPB in Glavne uprave SVPB 7. korpusa je bil imenovan dotedanji upravnik SHVPB dr. Igor Tavčar, na njegovo mesto v Žumberk pa je odšel dr. Janez Kanoni.[193]

V odredbi 3. septembra je sanitetni odsek 7. korpusa zahteval, naj začne komanda belokranjskega vojnega področja takoj graditi razuševalne suhe komore, kopališča in antiskabično postajo v Črnomlju, 8. septembra je ukazal komandi dolenjskega vojnega področja postaviti razuševalne sode (»srbsko bure«) v Hočevju ali Lazah, v Hinjah ali Ambrusu, v Šmihelu

ali Bogdanji vasi in pri Zagradcu. Z odredbo 30. septembra je bil za belokranjsko vojno področje postavljen higienik s higiensko skupino, ki je morala kontrolirati kasarne in prostore, v katerih je bila vojska, nadzorovati vojaška skladišča s hrano, vojaške kuhinje, klavnice itd. Odredbo o obveznem cepljenju proti trebušnemu tifusu je sanitetni odsek oktobra večkrat ponovil.[194]

Na zahtevo Glavnega štaba o razširitvi SVPB 7. korpusa je sanitetni odsek 7. korpusa 26. oktobra ukazal nove gradnje zlasti na področju SCVPB. Zahteval je, naj bloki odpustijo vse laže ranjene v gibljive divizijske bolnišnice ali pa v bolnišnico na Žumberku. Poudaril je, naj bodo operacijske sobe res samo operacijske, ne pa tudi shrambe, in naj poostrijo konspiracijo, ki je padla na najnižjo stopnjo.[195] V odredbi 4. novembra je zahteval postavitev mobilne higienske ekipe v obeh divizijah.[196] Dne 26. novembra je sanitetni odsek vojne oblasti 7. korpusa razrešil v. d. glavnega upravnika SVPB 7. korpusa dolžnosti referenta za bolnišnice pri sanitetnem odseku 7. korpusa in dolžnosti v. d. upravnika SCVPB dr. Igorja Tavčarja ter postavil za glavnega upravnika SVPB 7. korpusa in za referenta za bolnišnice pri sanitetnem odseku vojne oblasti 7. korpusa dr. Boženo Ravnihar.[197]

Zelo stroga je bila odredba sanitetnega odseka 7. korpusa 17. decembra 1944, ko se je pojavil primer pegavca v Nemški Loki na Kočevskem. Vse enote, ki so prišle s Hrvaške, so se morale brezpogojno razušiti v Metliki, Petrinji ali v Starem trgu ob Kolpi. V začetku februarja 1945 so ponovno ukazali obvezno cepljenje v vseh enotah.[198]

b) **Razvoj sanitetne službe v enotah.** Januarja 1944 je bilo na področju 7. korpusa razmeroma malo ranjencev, več je bilo bolnikov (gripa in prehlad). Sanitetni odsek 7. korpusa je pohvalil delo higienskih

skupin in delo divizijskih gibljivih bolnišnic. Manj je bil zadovoljen z delom kirurških skupin v divizijah. Zelo je primanjkovalo zdravil pa tudi obleke in obutve v enotah.[199]

Podrobnejše poročilo za januar 1944 sanitetnega odseka 18. divizije, ki je bila v Gorskem Kotaru, ni ohranjeno. O 14. diviziji, ki je v začetku januarja 1944 odšla na Štajersko, bomo govorili na drugem mestu. Ostaneta nam le dve poročili 15. divizije. V prvem poroča sanitetni referent o zdravniškem pregledu mobilizirancev. Pregledali so 546, od teh za operativno službo sposobnih le 105, trajno nesposobnih 219, začasno pa 222. Poročilo pravi, da je »to material, ki je šel že skozi tri komisije«. Vsaka brigada v tej diviziji je imela svojega zdravnika, divizija je imela gibljivo bolnišnico in samo hudo ranjene so pošiljali v zakonspirirane bolnišnice. Iz drugega poročila izvemo, da je imela divizija še decembra 1943 104 ranjence in da je od teh poslala 66 v razne bolnišnice. Zdravniki v brigadah so vestno opravljali svojo dolžnost, manjkalo pa je dobrih bataljonskih bolničarjev. Vse brigade so stalno razuševali s kotli po vaseh. V enotah je bilo veliko pomanjkanje obleke in obutve. Hrana je bila sicer zadostna, a stalno neslana. Divizijska gibljiva bolnišnica je delovala v redu, bila pa je predaleč od brigad. Divizijska lekarna je izdelovala antiskabični preparat. Zobotehnik je stalno obiskoval brigade.[200]

Februarja 1944 je padlo na področju 7. korpusa 51 borcev, ranjenih je bilo 202.[201] Precej je bilo tudi bolnikov (gripa, želodčni in črevesni katarji ter ozebline; padle so 3 bolničarke, 1 je bila ranjena. Zaradi doslednega parjenja obleke je ušivost padla. Žalostno sliko pa je pokazalo stanje obleke in obutve. Popolnoma bosih (zima!) je bilo v 7. korpusu 135, z raztrganimi čevlji 411, nujno pa bi potrebovalo nove čevlje 411 borcev. Nujno so potrebovali 981 srajc,

1071 spodnjih hlač, 243 parov nogavic, 520 hlač, 492 suknjičev, odej ali šotorskih kril pa 743.[202]

Omeniti moramo konferenco sanitetnih referentov divizij in odredov 7. korpusa, ki je bila 22. februarja 1944 v Žužemberku. Navzoči so bili dr. Matjaž (Ahčin) šef sanitetnega odseka 7. korpusa, dr. Niko (Južnič) sanitetni referent 15. divizije, dr. Janežič, sanitetni referent Dolenjskega odreda, dr. Lojze Mihelčič sanitetni referent Belokranjskega odreda, dr. Žilič, sanitetni referent Notranjskega odreda in dr. Peter Deržaj, sanitetni referent 18. divizije. Razpravljali in sklepali so: 1. o pomanjkljivi izobrazbi bolničarjev in o premajhni skrbi sanitetne šole v Žumberku za praktično izobrazbo, posebno za prvo pomoč; 2. bolničarski kader prestavljajo iz enote v enoto brez vednosti sanitetnih referentov; 3. organizacija sanitete v enotah je dovršena in vsaka četa ima bolničarja; 4. javke je treba organizirati v vaseh (krajih) in ne na TV postajah, ki se lahko menjajo ali zakonspirirajo; 5. hrana je pomanjkljiva in enolična, občutno je pomanjkanje kruha, najhujši problem pa je, kako nositi borcem na položaje še toplo hrano; 6. začeti je treba tečaje za vojaške kuharje; 7. zaradi avitaminoze je treba pošiljati v enote več čebule; 8. delo v divizijskih bolnišnicah teče v redu, treba pa je več discipline in političnega dela.[203]

O urejenosti sanitete v diviziji izvemo iz odredbe sanitetnega odseka štaba 15. divizije z dne 8. marca 1944. Za prenos ranjencev s položaja na previjališče so skrbeli nosilci ranjencev (vsak vod je moral imeti dva). Bataljonski bolničar je moral pripraviti bataljonsko zbirališče, kjer so dobili ranjenci prvo pomoč in prvi zavoj, če tega niso mogli nuditi že četni bolničarji. Od tu so odpravili ranjence v brigadno previjališče, ki ga je organiziral brigadni sanitetni referent z brigadnim bolničarjem in pomočnikom sporazumno s štabom brigade. Brigadno previjališče je imelo

desetino za prenos ranjencev v divizijsko previjališče ali gibljivo bolnišnico, kjer je dobil ranjenec strokovno pomoč.[204]

Marca je imel 7. korpus 217 padlih in 282 ranjenih.[205] Zaradi nevarnosti pegavca so se morale vse enote, ki so prihajale s Hrvaške, razušiti na razuševalnih postajah. Te so bile na belokranjskem vojnem področju v Učakovcih, na Vinici, v Starem trgu ob Kolpi, na Selih pri Jugorju in na Snečjem vrhu nad Črnomljem. Na novomeškem vojnem področju pa v Žužemberku, na komandi mesta Novo mesto, v Trebnjem in Stični. Na ribniškem vojnem področju so bile razuševalne postaje v Potoku pri Fari ob Kolpi, v Lazcu, na komandi mest Velike Lašče in Ribnica.[206]

Organizacija sanitetne službe v 7. korpusu je bila v začetku aprila 1944 naslednja: obstajali so vodni in četni bolničarji, četni nosilci ranjencev, bataljonski bolničarji (kvalificirani), brigadni sanitetni referenti (po možnosti zdravnik, sicer medicinec), brigadni bolničarji in brigadne higienske skupine. Obe diviziji (15. in 18.) sta imeli gibljivi bolnišnici, ki sta mogli sprejeti 60 do 100 ranjencev in kirurško skupino. Pri SHVPB je obstajala sanitetna šola. Najbolj razširjena bolezen v tem času je bila gripa, zatem želodčne motnje in razne kožne bolezni. V enotah je bilo hrane dovolj, pač pa je bila »enolična in slabo pripravljena«. Silno je primanjkovalo obleke, obutve in perila.[207] Sredi aprila je bilo stanje zdravstvenih referentov v 7. korpusu naslednje: šef sanitetnega odseka 7. korpusa dr. Matjaž, v 15. diviziji šef dr. Jože Tivadar, v 4. brigadi dr. Pavel Vrankar, v 5. brigadi Rudolf Čik, v 12. brigadi Dušan Grom, v 18. brigadi dr. Mirko Černič ml., v artileriji 15. divizije Borivoj Jelenič, šef kirurške ekipe dr. Ivan Pintarič, šef gibljive bolnišnice pa Milan Biber. V 18. diviziji je bil šef dr. Vekoslav Valentinčič, v 8. brigadi dr. Ludvik Žnidaršič, v 9. brigadi Bogomil Kenda, v 10. brigadi Stane Plev-

nik, v artileriji 18. divizije Milena Kokotec, šef kirurške ekipe dr. Tine (Milavec), šef gibljive bolnišnice dr. Borut (Gerbec), Dolenjskega odreda France Janežič, Belokranjskega odreda dr. Mihelčič, Notranjskega odreda dr. Žilič in Istrskega odreda Jože Verlič.[208]

Aprila 1944 je imel 7. korpus 102 padla in 276 ranjenih, maja pa 113 padlih in 266 ranjenih.[209] Glavna naloga sanitetnega odseka 7. korpusa je bila maja 1944 ureditev sanitete v vojnih področjih in jo koordinirati s saniteto v operativni vojski, ureditev izolirnic za zaledno vojsko in civilno prebivalstvo in epidemiološke službe ter koordinacija dela obeh gibljivih divizijskih bolnišnic in šol. V garnizonu 7. korpusa so pregledali 1609 mobilizirancev, od teh je bilo nesposobnih 379, iz operativne vojske pa so jih odpustili 487. Maja je obolelo 1363 borcev (garje in razne kožne bolezni). Število obolenj se je zvišalo zaradi večjega dotoka novomobilizirancev predvsem s Štajerske. Obe divizijski gibljivi bolnišnici sta v tem času sprejeli 342 pacientov, od 266 ranjencev so jih poslali v zakonspirirane bolnišnice le 63. Večina transportov ranjencev je šla prek divizijskega previjališča, kjer sta delovali divizijski kirurški ekipi. Zelo je primanjkovalo zdravnikov, 1 bolničar je padel, enega so pogrešali, 2 sta bila ranjena, 4 so dezertirali.[210]

Pomembne sklepe in ugotovitve je pokazala konferenca sanitetnih referentov divizij 7. korpusa, gibljivih bolnišnic, šefov kirurških ekip in lekarniških referentov. Znova so poudarili pomanjkljivo izobrazbo sanitetnega osebja pa tudi veliko padlih bolničarjev. Zaradi pomanjkanja zdravnikov so pritegnili k aktivnemu delu medicince predvsem kliničnih semestrov. Ugotovili so, da je bila higienska služba »še vedno najslabša stran naše zdravstvene službe v enotah«, zato so pri divizijskih sanitetnih šolah vpeljali še šolo za bolničarje v četah. Sanitetna služba je potekala v redu »po normah, ki so jih diktirale stvarne potrebe«,

evakuacija in transporti pa »prilično v redu«. Divizijska sanitetna četa je razbremenjevala četne nosače in borce ter omogočala nagel transport od bataljonskega previjališča do sprejemališča oziroma bolnišnic. Določili so, da mora imeti spremstvo transporta s seboj hrano za prehrano na javki, ki ni obljudena. Prehrana v vojski je bila v splošnem zadostna, dasi enolična; manjkalo je zlasti sočivja. Pri obeh gibljivih sanitetnih bolnišnicah sta bili sanitetni šoli.[211]

Junija 1944 je imel 7. korpus 105 padlih in 264 ranjencev. To je razmeroma majhno število spričo velikih bojev v tem času (Polšnik, Radeče, Gradišče, Ig, Temenica, Zaboršt, okolica Višnje gore, Štampetov most, Križka vas, Št. Vid, Stična, Ozalj, Vinica in Bosiljevo). Evakuacija ranjencev je potekala v redu, ker so dobro delovale divizijske sanitetne čete oziroma sanitetni vodi, pomnoženi z vojsko s področja (zaledja). V glavnem so šli vsi ranjenci prek divizijskih sprejemališč, le kjer so brigade operirale samostojno, so ranjence neposredno prenašali v bolnišnice. Vedno večji problem pa je bila evakuacija ranjencev s trebušnimi streli, kajti na voljo sta bila le konjska in volovska vprega, živina pa je bila preutrujena od poljskega dela.

V obeh divizijah je bilo 1052 obolenj (v glavnem kožne bolezni). V obeh divizijskih bolnišnicah je bilo 173 ranjencev in 103 bolniki. Samo v eni brigadi je bil še zdravnik sanitetni referent, drugod pa le medicinci in medicinke. Stalno se je izboljševal bolničarski kader, ker sta bili dobri obe divizijski sanitetni šoli. 4 bolničarji so padli, 7 je bilo ranjenih, 7 jih je dezertiralo. Pregled novomobilizirancev je pokazal, da so bili Primorci »telesno jako šibki in slabotni«, prav tako novomobiliziranci s Pohorja; tudi večina rudarjev je bila za operativno vojsko nesposobna.[212]

Julija je imel 7. korpus 109 padlih in 204 ranjence; od teh je ostala polovica v divizijskih bolnišnicah,

polovico pa so poslali v zakonspirirane bolnišnice. Obe kirurški ekipi sta nudili pomoč 76 ranjencem, kirurških intervencij je bilo 17. Ker je večina ranjencev prišla prepozno do kirurga, bi bilo potrebnih več kirurških skupin. Toda padli so 4 zdravniki, od bolničarjev pa je 1 padel, 2 sta dezertirala. V divizijskih gibljivih bolnišnicah je bilo 142 ranjencev in 169 bolnikov.

Vseh bolnikov je bilo v 7. korpusu v tem času 1287 (v glavnem kožne bolezni novomobilizirancev). Cepljenje proti trebušnemu tifusu je bilo v glavnem končano. Stanje higiene je bilo močno odvisno od položaja, kraja in klime, vse enote so dvakrat razušili. Še vedno je zelo primanjkovalo obleke in obutve.[213]

Šele julija se je začela težko pričakovana in dolgo časa obetana evakuacija ranjencev ter bolnikov v Italijo. Toda šlo je zelo počasi: 21. julija sta odpeljala dva aviona 42 ranjencev in bolnikov, naslednjega dne so prepeljali trije avioni 31 ranjencev, 24. julija pa štirje avioni 50 ranjencev. Seveda je na letališču — v tem času v Loški dolini — čakalo vedno več ranjencev in bolnikov, a jih zavezniški piloti niso hoteli vzeti, češ da ni prostora v bolnišnicah v Bariju. Do konca julija so tako evakuirali 123 ranjencev in bolnikov.[214]

Sanitetni odsek Glavnega štaba je odgovoril 27. julija 1944 sanitetnemu odseku Vrhovnega štaba na očitek, da s poročili niso zadovoljni: »Treba je upoštevati, da so tu pri nas najbrže prilike popolnoma drugačne kot v drugih pokrajinah. Saj so celo pri nas prilike v 7. korpusu čisto drugačne kot pa v 4. operativni coni.« Pri nas je »administracija le v podporo delu«. Treba je upoštevati, da se je »saniteta pri nas razvila v raznih predelih čisto sama od sebe ter je funkcionirala in še uspešno deluje v najtežjih okoliščinah sredi med okupatorjem in domačimi izdajalci. Zdi se nam, da bi bila neoprostljiva škoda,

če bi iz teh predelov pošiljali Vrhovnemu štabu izčrpna in detajlna poročila, na podlagi katerih bi sovražnik eventuelno (če bi mu prišla v roke) uničil to zgradbo«.[201] Sanitetni odsek Glavnega štaba je imel popolnoma prav!

Avgusta je imel 7. korpus 174 padlih in 202 ranjenca. Razmeroma velike izgube je povzročila spremenjena sovražnikova taktika, ki je uporabljala nenadne in zahrbtne napade na nezavarovane enote, večinoma štabe. Od ranjencev je ostal v divizijskih bolnišnicah 101, v enotah 50, v konspirativne bolnišnice so jih prenesli 63. Zaradi poslabšanja higiene so narastla obolenja na 1296 (kožnih bolezni 559, veliko je bilo drisk in črevesnega katarja), nalezljivih obolenj je bilo le 104. V zdravstvenem kadru so bile nove izgube; 1 zdravnik se je ponesrečil, 1 so ujeli, 1 je bil ranjen, 1 bolničar je padel, 3 so bili ranjeni in 2 pogrešana. Obe sanitetni šoli sta delovali v redu. Divizijski sanitetni četi sta transportirali ranjence od kirurških ekip v bolnišnice. Higiena se je na splošno poslabšala, razuševanje in pranje je bilo dostikrat onemogočeno, pa tudi umivanje in kopanje. Bosih borcev je bilo 231, raztrganih 1264, brez slehernega perila pa kar 2492. V divizijskih gibljivih bolnišnicah je bilo 151 ranjencev in 145 bolnikov. Divizijski kirurški skupini nista imeli pravega dela, ker so prihajali ranjenci prepočasi do njih. Zato je šlo skozi obe skupini le 65 ranjencev, kirurških intervencij je bilo samo 11.[216]

V začetku avgusta 1944 je bilo v vsej Sloveniji 2950 ranjencev in bolnikov, za evakuacijo v Italijo je bilo določenih 380, že evakuiranih pa je bilo 123. Do 20. avgusta ni bil od teh nihče prepeljan v Italijo.[217]

V poročilih Vrhovnega štaba za september je sanitetni odsek Glavnega štaba 31. oktobra poudaril veliko pomanjkanje obleke, obutve, perila in hrane.

Poudaril je, da morajo bolnišnice še vedno ostati strogo zakonspirirane (sanitetni odsek Vrhovnega štaba je še vedno poskušal prepričati sanitetni odsek Glavnega štaba, naj bolnišnice prenesejo v vasi!), da je ranjencev vedno več, hrane vsak dan manj in da bi bilo nujno potrebno vsaj 300 najhuje ranjenih prepeljati na definitivno osvobojeno ozemlje. Točno pa je treba vsaj 3 ali 4 dni prej javiti prihod avionov, ker so morali doslej »ranjenci preživeti po nekaj tednov na vozovih«, ko so čakali v bližini aerodroma na evakuacijo. V dveh mesecih so evakuirali z avioni manj ranjencev, kot so jih morale v enem mesecu sprejeti naše zakonspirirane bolnišnice. Manjka maščob, riža, sladkorja itd. Dalje je sanitetni odsek poročal, da sta prišla v pomoč dva ruska zdravnika, polkovnik Naumov in major Leonov, »vendar tudi ta dva nista doživela sama tega prehoda« (iz partizanske vojske v redno armado, iz prvotne partizanske medicine v vojno medicino). Poskušamo uvajati novo administracijo, ki jo zahteva Vrhovni štab, in »razumemo, da je potrebno, da je administracija povsod enotna! Vendar smo obdržali še nekaj od naše stare administracije«. Dalje je sporočil, da je sovražnik odkril dve zakonspirirani postojanki. Poročal je tudi o delu britanskega zdravnika dr. Rogersa, ki je imel največji oddelek v SCVPB, a je neprestano zahteval še več pacientov, ker se ni hotel vživeti v našo decentralizacijo.[218]

Septembra 1944 je imel 7. korpus 164 padlih in 270 ranjenih. Evakuacijo s položajev so uredili takole: iz četnega do bataljonskega previjališča so nosili ranjence četni nosači na nosilih; iz bataljonskega do brigadnega previjališča so nosili ranjence sanitetni vodi, ki so bili med akcijo porazdeljeni med bataljonom. Ti so evakuirali z vozovi, ponekod tudi še z nosili. Evakuacijo od brigadnega previjališča dalje je spremljala cela brigada, če je divizija operirala daleč

od zdravniških baz. Transporti so trajali po več dni. Od divizijskega previjališča sta evakuirali v bolnišnice dve divizijski sanitetni četi, v katerih so bili vedno eni in isti ljudje, da se je s tem čimbolj varovala konspiracija bolnišnice.

Če so bile večje akcije, so postavili divizijsko previjališče, triažo pa je opravljala kirurška ekipa; če so bile brigade v akcijah oddaljene, je poskrbel za triažo sanitetni referent; ta je pošiljal laže ranjene v divizijsko gibljivo bolnišnico, huje ranjene pa neposredno v zakonspirirane bolnišnice. Prvi zavoj so dobili ranjenci že na četnem previjališču, večje težave pa so bile z imobilizacijo, ki je bila šele na brigadnem previjališču. Tu so dobili ranjenci tudi injekcijo proti tetanusu in pri hujših poškodbah (trebušni streli) tudi morfij, ali pa so ga dobili na transportu, če je trajal po nekaj dni.

Ponavadi je bilo zelo težko vojaško zavarovati kirurško ekipo, divizijsko sprejemališče, da bi lahko nemoteno opravljala svoje delo. Zato so bile kirurške skupine včasih oddaljene od bojne črte od 10 ur do nekaj dni. Prek kirurške ekipe 15. divizije je šlo septembra 133 ranjencev, prek 18. divizije pa 43 ranjencev. V prvih šestih urah je prišlo do kirurga 18 ranjencev, v prvih dvanajstih urah 30, vsi drugi pa kasneje.

Septembra je bilo 1335 obolenj, od teh je bilo veliko kožnih, mnogo prehladov in raznih bolezni prebavil. Šefi sanitetnih odsekov divizij in obeh kirurških ekip so bili zdravniki, vsi brigadni in sanitetni referenti pa medicinci, sanitetno osebje je bilo izšolano v tečajih.

Higiena se ni izboljšala. Enote so se stalno premikale, bile so neugodne vremenske razmere, ki so onemogočale čiščenje na prostem, borci se niso mogli preoblačiti, ker so bili brez perila, zaradi pomanjkanja živine pa enote niso mogle prenašati s seboj kotlov

za razuševanje. Popolnoma bosih je bilo v 7. korpusu 343, z raztrganimi čevlji 1420, potrebnih novih čevljev 1585, brez perila 2554, brez suknjiča 2105, brez hlač 2068, brez plaščev in odej 2700 in brez šotorskega krila 2793. V divizijskih gibljivih bolnišnicah se je v tem času zdravilo 163 ranjencev in 181 bolnikov.[219]

Oglejmo si na kratko, kako je bilo z zdravstveno službo v enotah v dveh skoraj hkratnih velikih akcijah, v napadu na litijski most 20. septembra in na Štampetov most 26. septembra 1944. Na prvo akcijo so hodile brigade od svojih baz 24 ur, in to prek zaminirane nemško-italijanske demarkacijske črte. Ves teren, kjer se je premikala naša vojska, je bil posut s sovražnimi postojankami in kontroliran, kirurško delo brez močne zaščite je bilo nemogoče, zato je ostala kirurška ekipa 26 ur hoda daleč od mesta napada.

Enote so pred akcijo dobile dovolj sanitetnega materiala, brigadno previjališče je bilo uro stran od mesta napada. Pri napadu je imela 15. divizija 30 ranjencev, od teh 15 negibljivih. Evakuacija do brigadnih previjališč je potekala v redu, nato pa so morali ranjenci čakati na spremstvo, potem so odšli pod zaščito brigade proti demarkacijski črti. Med potjo je sovražnik obmetaval kolono z minami, trije iz spremstva so bili ubiti. Po 26 urah so prišli ranjenci do kirurške ekipe.[220]

Pri napadu na Štampetov most so ranjenci prihajali do kirurške ekipe šele po 28 urah. Bataljonska previjališča so bila odrejena 150 do 200 m od bojne črte, brigadno previjališče pa je bilo na cesti četrt ure stran od bojev. Delo na previjališču je bilo zelo težavno, ker je primanjkovalo vode in razsvetljave in ker so bila previjališča na prostem. Na brigadnem previjališču so dobili ranjenci potrebno pomoč (imobilizacija, serum proti tetanusu, morfij), nato pa so jih napotili dalje, toda transport se je po enournem mar-

šu ustavil in zaradi preutrujenosti moštva prenočil v gozdu. Vseh ranjencev je bilo 40, od teh 25 negibljivih, 12 od teh so nosili, 18 jih je jezdilo, drugi pa so hodili.

Dne 27. septembra se je kolona premaknila do Stražišča; tja je prišla ob dveh popoldne. Tu je 10. brigada izročila ranjence 9. brigadi. Ranjenci so dobili le grenak čaj, ker druge hrane ni bilo mogoče dobiti. Transport je nameraval priti k Sv. Vidu, kjer je bila kirurška ekipa, čez Gornje Otave, a ker je medtem sovražnik napadel Sv. Vid — tedaj je padel znani slovenski okulist dr. Slavko Prevc, ki je pravkar prišel iz Ljubljane v partizane — se je kolona ustavila v Gornjih Otavah, kjer so ranjenci večerjali. Ker je na Gornje Otave medtem prišla tudi kirurška ekipa, je mogla ta šele po 28 urah opraviti potrebno amputacijo. Zaradi nejasnega položaja se je kolona ob treh zjutraj 28. septembra vrnila proti Stražišču, od tam so potem ranjence nekaj časa vozili, nato pa zopet nosili proti Strmici nad Borovnico, kamor so prišli ob enajstih dopoldne in se ustavili. Popoldne je začelo deževati in vsi ranjenci so bili popolnoma premočeni. Tu je dobil vsak ranjenec pol hlebčka kruha; ob šestih zvečer se je kolona premaknila proti Pikovniku in Beču. Mobilizirali so štiri vozove, nanje naložili ranjence in prišli ob devetih zvečer k Sv. Vidu; tu so mobilizirali še štiri vozove.

Dne 29. septembra so že ob pol enih zjutraj odšli s Sv. Vida proti Novi vasi na Blokah z zaščito 40 mož s štirimi puškomitraljezi, s kirurško ekipo in divizijsko sanitetno četo, a je transport pri Sv. Trojici padel v zasedo; vendar se je brez izgub vrnil k Sv. Vidu. Od tu je potem znova odšel ob šestih zjutraj v spremstvu treh bataljonov čez Gornje Sleme in Ulako na Bloško polico, kamor je prišel ob dveh popoldne. To pot so ranjence nosili, nekateri pa so jezdili. Na Blo-

ški polici so mobilizirali vozove in odpeljali ranjence na bolnišnično javko.

Bolničarji so storili svojo dolžnost, delo kirurške ekipe pa je bilo — razen ene intervencije na Gornjih Otavah — ves čas nemogoče. Transport je trajal štiri dni.[221]

Oktobra je imel 7. korpus 162 padlih, 249 ranjencev in 1639 obolenj, med sanitetnim osebjem pa 3 padle, 6 ranjencev in 12 dezerterjev. Ustanovljena je bila divizijska sanitetna četa; ta je štela 109 ljudi, kirurško ekipo za gibljivo bolnišnico, higienski oddelek v 1. vodu, v 2. vodu pa evakuacijski vod in 4 glave tovorne živine. Higiena v enotah se je poslabšala zaradi neprestanih bojev, slabega vremena, bivanja v gozdu, slabe obleke in obutve in ker ni bilo mogoče, da bi bile enote nosile s seboj razuševalne kotle. Suhih komor na osvobojenem ozemlju še niso imeli; 3 so bile sicer zgrajene, a pri tleh niso mogli doseči temperature 80 stopinj.

Konec meseca pa se je znatno zboljšalo glede obleke in obutve, ki so jo poslali zavezniki. Vendar je bilo v 7. korpusu še vedno 147 bosih, 1270 z raztrganimi čevlji in 1242 takih, ki so potrebovali čevlje. Perila nista imela 2902, oblek ni imelo 1642 in plaščev 2243. Hrana je bila zadostna, a nezabeljena in neslana. Od bolezni je bilo največ kožnih (772), nalezljivih bolezni pa praktično ni bilo.

Evakuacija pri operacijah je največ trpela zaradi izgub v sanitetnih vodih, v divizijski sanitetni četi in ker je sovražnik napadal največ v hrbet ter stalno ogrožal evakuacijska pota in zaledje. Triažo so izvršile v glavnem kirurške ekipe. Pri Glavnem štabu so imenovali glavnega kirurga za organizacijo kirurgije po enotah. Ta je imenoval 2 korpusna kirurga in kirurga v 4. operativni coni, katerih delo je bilo v kirurški skupini ter kontrola ranjencev od brigadnega previjališča do korpusne bolnišnice. Kirurško sku-

pino so sestavljali operater, instrumentarka, asistentka, narkotizer, bolničarka, imobilizator, pomožni bolničarji, intendant in mula z mulovodcem. Prek kirurške ekipe 18. divizije je šlo oktobra 98 ranjencev (39 kirurških intervencij), prek 15. divizije pa 198 ranjencev (83 kirurških intervencij). Vpeljali so tudi terapijo šoka.

Po bojih za Višnjo goro (15. do 21. oktobra 1944) je bilo središče korpusne sanitetne službe v Jami pri Dvoru pri Žužemberku. Tu je bila kirurška ekipa 15. divizije, medtem ko kirurška ekipa 18. divizije ni mogla priti zaradi napada na štab 18. divizije na Hinjah.[222]

Novembra je imel 7. korpus 113 padlih in 289 ranjenih. Ustanovili so korpusno kirurško ekipo, ki naj bi delovala na divizijskih previjališčih in korpusnih bolnišnicah. V obeh divizijah so ustanovili gibljivi higienski ekipi, pri vseh brigadah pa so bili brigadni sanitetni vodi. Oktobra je bilo v operativnih enotah 7. korpusa 9 zdravnikov, 16 medicincev in 2 zobotehnika.

Obolenj je bilo ta mesec 1473, od teh 797 kožnih, ostala pa predvsem ozebline in revmatizem. Higiena se je zboljšala, čeprav so bile enote stalno v ofenzivi. Enkrat na mesec so se razušili, dobili so tudi nekaj obutve in perila. Hrana je bila zadostna, a preveč enolična in neslana. Pri obrambi Bele krajine spričo sovražnega vdora od 13. do 14. novembra iz Kočevja prek Koprivnika je imela 15. divizija 5 mrtvih in 33 ranjencev, 18. divizija pa 10 mrtvih in 23 ranjencev. Evakuacija z bojišč je potekala v redu v korpusne bolnišnice. Največ težav je ta nenadni sovražnikov vdor povzročil evakuaciji rekonvalescentskega oddelka SCVPB na Planini in bolniškemu bloku SVPB-B.

Pri napadu na Kočevje (18.—22. novembra) je imel 7. korpus 20 mrtvih in 81 ranjencev. Divizijsko previjališče 18. divizije s kirurško ekipo je bilo 15 km

daleč od Kočevja, v Koprivniku, previjališče 8. brigade v Cvišlerjih, 9. brigade v Željnah in 10. v Dolgi vasi, divizijsko previjališče 15. divizije pa je bilo na Smuki. Evakuacija do brigadnega previjališča je bila z nosili, od tod do kirurške ekipe 18. divizije z vozovi, od tam pa deloma z vozovi in kamioni na rekonvalescentski oddelek na Planini, kjer je bila triaža in sortiranje ranjencev za gibljive in korpusne bolnišnice. Prva triaža je bila že v kirurški ekipi 15. in 18. divizije. Vsi ranjenci so dobili prvi zavoj na četnem previjališču, imobilizacijo pa na brigadnem previjališču. Prek kirurške ekipe je šlo 81 ranjencev, kirurških intervencij pa je bilo 32.

Dne 4. novembra ob 7.15 uri je sovražnik v Jami pri Žužemberku nenadoma napadel obe kirurški ekipi. Pod hudim ognjem sta rešili sanitetni material, ranjenih je bilo 9.[223]

Decembra je bilo v 7. korpusu 84 padlih in 149 ranjenih, ker ni bilo ta čas večjih akcij. Novega v organizaciji ni bilo. Obolenj je bilo 1694, od teh 1018 kožnih. Najhujši problem je bila ušivost, ker ni bilo možno nemoteno pariti perila, kajti brigade so bile stalno na položajih. Hrana je bila zadostna, a neslana. Bosih je bilo 154, z raztrganimi čevlji 2182, potrebnih novih čevljev 1778, potrebnih perila 2845, hlač 2123 itd.

Od sanitetnega osebja sta padla 2, ranjenih je bilo 7, obolelih 8, pogrešani 3, dezertirali pa so 4. V bojih pri Občinah sredi decembra so ranjence evakuirali prek bataljonskih in brigadnih previjališč na divizijsko previjališče, od tod pa v korpusno bolnišnico. V bojih pri Št. Janžu (15. decembra) pa je bila evakuacija mnogo težja, ker je bilo treba prepeljati ranjence prek ceste Novo mesto—Št. Vid. Cesto je močno kontroliral sovražnik, divizija pa je bila zelo daleč od korpusnih bolnišnic.[224]

Omeniti moramo tudi nadvse težavno evakuacijo ranjencev na Hrvaško. Evakuacijski transport z 203 ranjenci je odšel (25. decembra 1944) z Oštrca in Kostanjevca v Žumberku. Bila je velika poledica, vprežna živina pa povsem izčrpana. Naslednjega dne je naredil transport dolgo pot: Sv. Jana—Pliješevica—čez cesto in železnico Zagreb—Karlovac do Kupinca, a se je moral zvečer vrniti na Purgarijo, ker so Nemci blokirali nadaljnjo pot. Večina ranjencev je morala hoditi ves dan, bili so popolnoma izčrpani in eden je med potjo umrl. Dne 27. decembra je transport počival in se umaknil še dalje na Oštrc. Ranjeni so bili popolnoma izčrpani in premraženi, pri dveh je bila nujno potrebna operacija. Zato se je prvotno število 7 negibljivih ranjencev 29. decembra povečalo na 51. Transport ni mogel dobiti zveze s 34. hrvaško divizijo in 4. korpusom. Ker je vodstvo transporta dobilo depešo slovenskega Glavnega štaba, naj takoj odidejo naprej, so poslali 42 negibljivih v SHVPB in so 30. decembra srečno prišli v Kupinec od koder je bila potem pot prosta.[225]

Januarja 1945 je imel 7. korpus 151 padlih in 309 ranjenih. V vseh brigadah so bili brigadni sanitetni vodi, v divizijah pa divizijske sanitetne čete. V enotah je bilo 11 zdravnikov in 17 medicincev. Higiena ni bila dobra (stalni boji, vreme in ušivost), pač pa so bile ta mesec enote 7. korpusa po zaslugi zavezniških pošiljk prvič dobro obute in oblečene. Toda hrana je še vedno ostala nezabeljena in nesoljena.

Januarja je bilo 1529 obolenj. Velike izgube so imeli tudi v sanitetnem kadru: 7 padlih, 7 ranjenih, 8 pogrešanih, 3 oboleli in 2 dezerterja.[226] Zdravniški kader 7. korpusa je bil za novo leto 1945 naslednji: v sanitetnem odseku 7. korpusa šef dr. Marjan Južnič, apotekarski referent magister farmacije Boris Andrijanič in pomočnik Babšek, sanitetni referent enot 7. korpusa Nada Hajek, higienik štaba 7. korpu-

sa Lovro Hafner, prva četna bolničarka zaščitnega bataljona Amalija Razgoršek, druga Cveta Šumah, šef kirurške ekipe 7. korpusa dr. Martin Benedik, instrumentarka Marjanca Oberstar in imobilizator Karel Ribič. V 15. diviziji je bil šef sanitetnega odseka dr. Jože Tivadar, šef zobozdravniške ekipe Armenec Gasanzada Istandijiz (zdravnik rdeče armade, ujeli so ga Nemci, a je kasneje prebegnil k partizanom). Apotekarski referent Milan Bračika, šef kirurške ekipe dr. Stanislav Lajevec, upravnik divizijske gibljive bolnišnice dr. Ludvik Žnidaršič, sanitetni referent 4. brigade Peter Žiža, 5. brigade Vojko Mlinar, 12. brigade Dušan Grom in 15. Ciril Brajer. V 18. diviziji je bil šef sanitetnega odseka dr. Karel Milavec (Tine), šef zobozdravniške ekipe Vinko Horvat, apotekarski referent Milan Troha, upravnik divizijske gibljive bolnišnice dr. Mirko Gerbec, sanitetni referent 8. brigade Janez Jenšterle, 9. brigade dr. Zlatko Mavrin, 10. brigade Stanko Plevnik, Belokranjskega odreda Mihael Komar, Dolenjskega odreda Jože Verlič, Notranjskega odreda dr. Lojze Mihelčič in Metod Rus. V tankovskem odredu je bila odredna bolničarka Marija Radešček, sanitetni referent v artileriji Radivoj Jelenič, sanitetni referent v podoficirski šoli Stanislav Jurko in v dopolnilnem bataljonu 7. korpusa dr. Marjan Žilič. Če prištejemo sem še osebje partizanskih lekarn Gorjanci, Planjava in Nanos (magister Anton Priveršek, Branko Grahek in Miodrag Nikolić) in drugo osebje, je bilo vseh skupaj 196.[227]

Največja korpusna akcija je bila od 1. do 5. januarja 1945 napad na Občine, ki naj bi prinesla 7. korpusu znova nadzor nad komunikacijo Št. Vid—Novo mesto. Akcija ni uspela in korpus je imel 34 mrtvih in 135 ranjencev, število pogrešanih pa 12. januarja 1945 — ko je bilo to poročilo pisano — še ni bilo znano. Brigadna previjališča so imele: Cankarjeva brigada v Vavpčji vasi, 12. brigada v Selcih,

15. brigada v Preski, 8. brigada na Rebri, 9. brigada na Vrhu in 10. v Jordan Kalu (seveda so se ta brigadna previjališča menjavala, kot je zahtevala situacija). Divizijsko previjališče 15. divizije in korpusne kirurške ekipe je bilo na Jami, 18. divizije pa v Podgozdu. Bila je prava sreča, da se ta niso bolj približala položajem, kajti sovražniku se je 4. januarja posrečilo celo za nekaj časa vpasti v Žužemberk.

Ker še vedno ni bilo dovolj izvežbanega evakuacijskega aparata, so nosili ranjence s položajev do bataljonskih previjališč borci sami, od tod do brigadnih previjališč sanitetni vodi, od tam pa so ranjence evakuirali z vozovi (huje ranjene tudi z majhnim avtomobilom) po cesti Občine—Železno—Zagorica—Dobrava—Žužemberk—Jama. Ker sta se 4. januarja morali Cankarjeva in 12. brigada umakniti za vas Kozjak, je sovražnik zasedel vas in tam ubil negibljivega ranjenca iz Cankarjeve brigade. Istega dne ob šestih zjutraj so izgubili še šest ranjencev, ker je avtomobil z ranjenci naletel v Žužemberku na sovražnika in ker tank, ki je naš avtomobil spremljal, ni mogel intervenirati zaradi zamrznjenih mitraljezov.[228]

Februarja je imel 7. korpus 97 padlih in 213 ranjencev. V korpusnih operativnih enotah je bilo 10 zdravnikov in 18 medicincev, vsega osebja, zaposlenega kakor koli že v korpusni saniteti, pa je bilo 334 (130 strokovnega osebja, 134 v brigadnih vodih in divizijski sanitetni četi, 70 pomožnega osebja v divizijskih gibljivih bolnišnicah, 2 zobotehnika in 3 lekarnarji). Od 170 ranjencev, ki so šli prek korpusne kirurške ekipe, jih je prišlo do kirurške skupine v prvih šestih urah 44, v prvih dvanajstih urah 81, in to zaradi pomanjkanja dobre vprežne živine in motorizacije na etapi brigada—divizija.

V februarju je bilo 1776 obolenj; več zato, ker so tu všteti tudi bolniki italijanske brigade, ki je prišla na Dolenjsko (301 bolnik!). Higiena se je znatno iz-

boljšala, borci so bili dobro oblečeni in obuti, manjkalo je le še perila in mila.

Kazati so se začeli dobri uspehi oficirske sanitetne šole, višjega sanitetnega tečaja v sanitetni šoli 7. korpusa in nižjih sanitetnih tečajev v divizijskih sanitetnih šolah ter kurzov za divizijske čete in vode. Februarja ni padel noben bolničar, kar se je zgodilo »prvič v zgodovini sanitete 7. korpusa«, ranjenih je bilo 8, oboleli so 4, pogrešali so 2, dezertiral je 1. V divizijskih gibljivih bolnišnicah se je zdravilo 123 ranjencev in 226 bolnikov; divizijska gibljiva bolnišnica 15. divizije je bila v Podhosti, 18. divizije pa v Občicah.[229]

Marca je imel 7. korpus 98 padlih in 208 ranjenih. Vsega sanitetnega osebja je bilo 368, od teh 9 zdravnikov in 18 medicincev. Delovali sta korpusna kirurška ekipa in zobozdravniška ekipa, kirurški ekipi divizij in 2 gibljivi bolnišnici. Bolnikov (v glavnem kožne bolezni) je bilo 1255. Higiena se je zelo izboljšala, borci so bili dobro obuti in oblečeni, prihajala pa je tudi pomlad. Zavezniki so poslali precej hrane, zato se je začela izboljševati tudi telesna kondicija borcev.[230]

Močno so narastle izgube aprila 1945 (napad na Struge, sovražna ofenziva v Suho krajino in nato prehod 7. korpusa v zadnjo ofenzivo). Aprila je imel korpus 125 padlih in 349 ranjenih. V operativnih enotah je bilo 7 zdravnikov in 15 medicincev, v obeh divizijskih bolnišnicah pa 187 pacientov in 87 osebja.[231] Do 1. maja 1945 se je posrečila evakuacija ranjencev iz obeh divizijskih bolnišnic. Ostal je en sam pacient, 2 zdravnika, 16 bolničarjev, 37 stražarjev in 32 drugih.[232]

O padlih in ranjenih ter o razvoju sanitete v maju do osvoboditve ohranjeni dokumenti ne govorijo, kar je tudi razumljivo. Statistike so vedno sestavljali za nazaj, le kateri sanitetni referent ali šef pa je po

osvoboditvi sploh še utegnil pisati statistiko za nazaj, ko ga je čakalo velikansko organizacijsko delo takoj po osvoboditvi!

Če se na kratko spomnimo, kako skromni so bili — v vsakem pogledu — začetki slovenske partizanske sanitete v prvem in drugem razdobju, in če vse to primerjamo z velikanskim razvojem v tretjem razdobju, moremo in moramo reči samo eno: veliki napori so bili kronani z velikimi uspehi!

Zdi se mi umestno prav na tem mestu na kratko omeniti organizacijo celotne sanitete v NOV in POS po poročilu sanitetnega odseka Glavnega štaba 16. januarja 1945, v času torej, ko se organizacija partizanskega zdravstva na Slovenskem v bistvu ni več veliko spreminjala.

1. Vseh pacientov je bilo takrat 2206 (od teh 350 negibljivih). V vseh stalnih bolnišnicah obeh korpusov in 4. operativne cone je bilo 30 zdravnikov, 105 bolničarjev, 155 stražarjev in 652 ostalega osebja, v divizijskih gibljivih bolnišnicah pa 34 zdravnikov, 21 bolničarjev, 45 stražarjev in 85 ostalega osebja.

2. Stalne bolnišnice obeh korpusov in 4. operativne cone so imele 44 oddelkov (postojank). Do srede januarja 1945 je okupator uničil ali je bilo zaradi suma izdaje opuščenih 57 oddelkov. Do srede januarja 1945 se je v oddelkih stalnih bolnišnic zdravilo okoli 10.000 pacientov, od teh je okupator odkril in pobil 0.75 %.

3. V zdravstveni službi v enotah je delovalo naslednje število zdravnikov: v sanitetnem odseku Glavnega štaba 4, v štabu 14. brigade (zaščitnica Glavnega štaba) 1, v 7. korpusu 29, v 9. korpusu 16, v 4. operativni coni 15, torej skupno 65 zdravnikov. Do srede januarja 1945 je padlo 19 zdravnikov. V sanitetnem odseku baze NOV in POJ v Bariju je bilo 12 slovenskih zdravnikov, v specialnih enotah v Slo-

Zasilna lekarna v železničarskih hišah v Črnomlju

veniji (KNOJ in OZNA) sta bila 2, v civilni saniteti pa je delalo 17 zdravnikov.

Od vseh inteligenčnih poklicev se je v Sloveniji najbolj častno izkazal zdravniški kader!

4. Lekarništvo: 4. operativna cona se je oskrbovala z zdravili skoraj sama po raznih kanalih iz mest. Zavezniki so ji poslali zdravila z avioni samo enkrat. 9. korpus je prejel zavezniško pomoč v zdravilih, to pa je bilo le 20 % vseh potreb. Največjo zavezniško pomoč v zdravilih je prejel 7. korpus; krila je do 60 odstotkov vseh potreb. Poudariti pa moramo, da je ta zavezniška pomoč začela prihajati v glavnem šele v drugi polovici leta 1944. 9. korpus je imel 3 vojne terenske lekarne, 7. korpus 5 in prav tako tudi 4. operativna cona. Pri vseh teh lekarnah so bile tudi ortopedske, mizarske in mehanične delavnice, laboratoriji in pletilna delavnica. Delovali so 4 magistri farmacije

in 8 študentov ter kurzisti partizanskih farmacevtskih tečajev.

5. Zobozdravstvo. Delovalo je 16 gibljivih in stalnih zobozdravniških ekip. 7. korpus je imel 4 skupine v enotah in 5 v zaledju. Te so opravljale v omejenem obsegu tudi tehnična zobna dela. 9. korpus je imel 4 ekipe za enote in zaledje, 4. operativna cona pa za oboje tri ekipe.

6. Evakuacija. Do srede januarja 1945 je bilo evakuiranih prek morja in delno na Hrvaško 1172 ranjencev in bolnikov.[233]

c) **Razvoj partizanskih bolnišnic.** Ko smo opisovali razvoj stalnih partizanskih bolnišnic v drugem razdobju, smo omenili, da so začeli v Ljubljanski pokrajini poleg bloka SCVPB na Rogu nastajati še drugi bloki. Za tretje razdobje je značilno to, da obdrži SCVPB nekako »prvenstvo« nad drugimi bloki do ustanovitve Glavne uprave SVPB 7. korpusa (23. julija 1944), pod katero je prišlo vseh pet takratnih blokov, to je SCVPB, SHVPB, SVPB-B, R in S; tem se je kasneje pridružil še istrski blok SVPB-Z in evakuacijski blok SVPB-E.

Glavna uprava SVPB 7. korpusa

Do ustanovitve Glavne uprave je vodil bolnišnice 7. korpusa referent za bolnišnice pri sanitetnem odseku Glavnega štaba. V začetku januarja 1944 so vse zakonspirirane bolnišnice smele znova uvesti tri dnevne obroke hrane.[234] 26. januarja je referent za bolnišnice natančno določil delo funkcionarjev v bolnišnicah. Delo političnega komisarja je bilo vodstvo vsega političnega dela, poznavanje moštva, sodelovanje pri reševanju uradnih aktov in preprečevanje panike, če je pretila nevarnost oziroma so razglasili višjo stopnjo pripravnega stanja. Delo vodje oddelka (zdravni-

ka) je bilo strokovno, to je nega bolnikov, vzgoja bolničarjev, skupaj s komisarjem sestavljanje delovnega načrta postojanke za vsak teden posebej, skupaj s komisarjem in šefom kuhinje določati za vsak teden posebej jedilni list, voditi skupaj s komisarjem politične ure za osebje in ranjence in poročati o njih upravi, evidenca in skrb za sanitetni material, odgovornost za higieno postojanke, bolnikov in osebja, pošiljati skupaj s komisarjem raporte in zahtevana poročila. Skupaj z intendantom je bil odgovoren za potrošnjo hrane in vsega materiala, skratka, vodja oddelka je moral biti »skupaj s komisarjem duša vsega dela in napredka na postojanki«.

Najvažnejše intendantovo delo je bila kontrola jedil in skrb za shrambe. Skupaj z vodstvom (komisarjem in vodjo) je kontroliral kuharja in kuhinjo, skrbel za red in snago pri kuhi in odmerjal količino hrane, ki jo je zahteval za vsak teden predloženi jedilni list. Poleg teh funkcionarjev je bil še vodja osebja, ki je po nalogu vodstva pravilno razporejal delo, straže, pošiljal patrole po nalogu vodstva, skrbel za čiščenje orožja in določal najspretnejšega za kamuflerja postojanke. Šef kuhinje je moral skrbeti za pravilno razdelitev hrane, ki je bila določena za teden dni naprej, posebej pa je moral paziti na sol in zabelo ter je moral kuhati po jedilnem listu.[235]

Večina postojank je bila pozimi zasnežena in je sprejemala samo najnujnejše primere, ki niso mogli ostati v divizijskih gibljivih bolnišnicah. Marca 1944 je bilo v vseh petih blokih in 23 oddelkih na področju 7. korpusa okoli 500 pacientov, vseh bolnišnic oz. blokov, vštevši torej tudi področje 9. korpusa in 4. operativne cone, pa je bilo 9 blokov s 33 objekti, v katerih se je zdravilo 696 ranjencev in bolnikov: 555 ranjencev, 90 bolnikov in 51 invalidov; 159 ranjencev je bilo povsem negibljivih, od 90 bolnikov pa je imelo 13 nalezljive bolezni (tuberkulozo in tifus).

V vseh bolnišnicah je bilo 21 zdravnikov in 73 izurjenih bolničarjev Pomanjkanje zdravnikov je bilo občutno in obe bolnišnici na področju 4. operativne cone v tem času zdravnika sploh nista imeli in ju je začasno obiskoval sanitetni referent 4. operativne cone. Mnogo postojank je bilo dva meseca zasneženih, a so bile založene z rezervno hrano za dva meseca. Vsaka postojanka je imela popoln instrumentarij tudi za bolj zapletene kirurške intervencije.[236]

Marca 1944 sta bila v Rogu dograjena dva oddelka, porodnišnica in oddelek za invalide. Večina postojank je imela tudi bunkerje za ranjence. Maja 1944 je število pacientov v bolnišnicah 7. korpusa narastlo na 624 (510 ranjencev, 76 bolnikov in 38 invalidov). Med nalezljivimi boleznimi je bil to pot tudi en primer pegavca (»prvi primer v naših bolnišnicah«), prenesen iz hrvaške bolnišnice na Bojancih. Maja so se začele prve velike težave s prehrano. Večina postojank je bila brez maščob, vse pa so še imele sladkor.[237]

V začetku junija je bilo v bolnišnicah 7. korpusa 652 pacientov (415 ranjencev, 99 bolnikov, 86 invalidov itd.). Število vseh z osebjem vred pa je narastlo na 1116. Hrane je bilo še za dva meseca, ker so jo zavezniki poslali nekaj meseca maja. »Lepo pošiljko hrane« je poslala tudi Gubčeva brigada, ki je napadla Radeče pri Zidanem mostu. Veliko so zavezniki ta čas poslali sanitetnega materiala. Zaradi nevarnosti sovražnega napada so morali izprazniti dve postojanki, dve so na novo postavili, štiri pa so še gradili. Trudili so se, da bi imela vsaka postojanka izolirnico, aseptični in septični oddelek.

Na podlagi naših izkušenj — pravi poročilo sanitetnega odseka Glavnega štaba sanitetnemu odseku Vrhovnega štaba z dne 21. julija 1944 — se nam zdi nemogoče bistveno spremeniti organizacijo naših bolnišnic. Poleg tega nam je statistično delo ene od naših bolnišnic, ki zajema dobo od junija 1942 do aprila

1944, pokazalo, da je zdravljenje izredno ugodno potekalo in je bil odstotek vrnjenih ranjencev v borbene enote večji kot v kateri koli redni armadi.[238]

V začetku julija 1944 je bilo v bolnišnicah 7. korpusa 612 pacientov (389 ranjencev, 121 bolnikov in 52 invalidov), vseh ljudi na postojankah pa 1045. Upali so, da bodo z rezervno hrano shajali do nove žetve. Z najnujnejšim sanitetnim materialom so bili dobro preskrbljeni in največ so ga dobili po svojih kanalih prav iz Italije. Takrat je bilo 21 zakonspiriranih oddelkov, a junija je sovražnik požgal 2 postojanki in 1 bolniški ekonomat.[239]

Konec avgusta je bilo 622 pacientov (373 ranjencev, 232 bolnikov in 17 invalidov). Od pacientov je bilo 80 popolnoma negibljivih, 111 srednje gibljivih in 431 gibljivih. Že julija so evakuirali v Italijo 123 pacientov in z njimi 3 zdravnike, na evakuacijo pa je čakalo še 430 ljudi.[240]

V začetku septembra je bilo 622 pacientov in 577 osebja, med temi 18 zdravnikov, 63 bolničarjev, 109 stražarjev in 385 ostalih, skupno torej 1197 ljudi.[241] Pacientov je umrlo 14, negibljivih je bilo 271.[242] Pod Glavno upravo SVPB 7. korpusa so pozno jeseni 1944 spadali tile upravniki:

a) Uprava SCVPB: upravnik dr. Ruža Germ-Šegedin (Meta),
postojanke: Jelendol, dr. Pavel Kanc,
Jelenbreg, Franc Senica-Andrej,
Stari log, dr. Breda Vudler,
Lašče, dr. Lojze Štrancar,
Zgornji Hrastnik, dr. Martin Benedik,
Spodnji Hrastnik (porodnišnica), dr. Boža Sernec,
(bolnišnica), dr. Cirila Maselj,
Vinica, ruski zdravnik major dr. Leonov, pomočnik dr. Ladislav Klinc,
Leseni kamen, dr. Janez Lovšin,

Ajdovec, dr. L. F. Rogers,
Planina, Martina Košak, med. sestra.

b) Uprava SHVPB: upravnik dr. Janez Milčinski, vodje postojank: dr. Ivan Marinčič, Zlata Vašte, Adolf Medveščak-Šumski, dr. Zadnik-Reja-Zvezda.

c) Uprava SVPB-B: upravnik dr. Amilcare Luigi Scalinci.

č) Uprava SVPB-R: upravnik dr. Ivan Pintarič, Franc Berce.

d) Uprava SVPB-S: upravnica Pavla Kavčič; na postojanki Hrib Vinko Kavčič; na postojanki Pudob dr. Vaclav Pišot.[243]

Na prvi konferenci upravnikov blokov SVPB 7. korpusa 8. septembra 1944 so bili navzoči v. d. glavni upravnik dr. Ivan Tavčar (glavni upravnik dr. Obračunč je bil na bolezenskem dopustu), za SVPB-R dr. Šumski, za SHVPB dr. Kanoni, za SVPB-B dr. Scalinci, zastopnik glavnega sanitetnega ekonomata, gradbeni vodja in šef sanitetnega odseka pri Glavnem štabu dr. Novak. Ugotovili so, da je odlika slovenske sanitete resnična razbremenitev operativne vojske. Sklenili so, da je treba odpraviti pri hrani nesmiselno uravnilovko in naj dobi »vsak po potrebi z ozirom na njegovo prispevanje k celoti«. Sklenili so tudi, da bodo pisali kronike postojank in osebni dnevnik dela.[244]

V uvodu poročila za Vrhovni štab je oktobra sanitetni odsek Glavnega štaba zapisal: Popolnoma uvidevamo nujnost enotne administracije za vso Jugoslavijo ... akoravno bo ta uredba za nekatere korpuse korak nazaj, ako ne bodo zadržali poleg od vas zahtevane še svoje stare formularje.«[245] To je bil povsem upravičen in dosleden odpor našega sanitetnega odseka zoper uvajanje administracije zaradi administracije!

Na koncu oktobra je bilo doseženo rekordno število vseh pacientov — 1071,[264] v vsej Sloveniji pa je bilo v tem času v bolnišnicah 1233 pacientov! Še vedno so bile vse bolnišnice — razen SHVPB — strogo zakonspirirane in prepolne. Sovražnik je bil vedno bolj aktiven. In ker je iz bolnišnic včasih le dezertiral kak rekonvalescent ali kak član osebja, so morali zaradi tega vedno bolj pogosto opuščati lepo urejene bolniške oddelke ali celo cele bloke![247] Ko je sovražnik oktobra požgal dve bolniški postojanki, so morali zaradi varnosti izprazniti kar 9 oddelkov. Oktobra niso v Italijo evakuirali nikogar, za evakuacijo pa je bilo stalno pripravljenih 100 ranjencev.

V začetku decembra je bilo v bolnišnicah 7. korpusa enako število ranjencev kot oktobra, to je 1071 (616 ranjencev in 455 bolnikov). Odkar so vodili točno evidenco, je bilo do začetka decembra 1944 v bolnišnicah 7. korpusa 6616 pacientov. Ker so morali skoraj popolnoma izprazniti bloke SVPB-B, S in Z, sta bila bloka SCVPB in SHVPB absolutno preobremenjena. Tudi novembra ni bil nihče evakuiran v Italijo.[248]

Na konferenci politkomisarjev bolnišnic SVPB 7. korpusa so 24. novembra sklenili, da morajo poživiti politično in vzgojno delo s političnimi urami, z urami vzgojne narave in da morajo po vseh oddelkih vpeljati tako imenovane stenske časopise. Sklenili so, da je treba poživiti kulturno in prosvetno delo (petje, gledališke predstave in mitingi), povečati konspiracijo in urediti intendanco.[249]

Iz raporta gradbenega vodstva Glavne uprave SVPB 7. korpusa z dne 4. decembra izvemo, da je imel blok SCVPB 10 konspirativnih postojank in z rekonvalescentnim oddelkom 574 ležišč. SHVPB je imela po žumberških vaseh 201 ležišče, v zakonspirirani postojanki pa 84 ležišč. SVPB-B je imela 2 konspirativni postojanki in z rekonvalescentnim oddelkom 96 ležišč.

SVPB-R s tremi konspirativnimi postojankami in 2 rekonvalescentnima oddelkoma 200 ležišč in SVPB-S s 6 konspirativnimi postojankami 108 ležišč. Skupaj so torej mogle bolnišnice 7. korpusa sprejeti 1964 ranjencev. Na novo so postavili blok SVPB-E v Beli krajini, ki je imel 260 ležišč. Skoraj vse postojanke so imele lončene peči; velike težave so bile z gradbenim materialom.[250]

Novi blok SVPB-E je nastal tako, da sta se dve postojanki SHVPB v Beli krajini odcepili in sta prišli neposredno pod Glavno upravo; upravnica novega bloka je postala dr. Zvezda.[251]

Na konferenci upravnikov SVPB 7. korpusa 4. decembra so sklenili poostriti konspiracijo, po bolnišnicah pa poživiti vzgojo bolničarskega kadra.[252]

Zanimiv je odlomek pisma, ki ga je pisal šef sanitetnega odseka Glavnega štaba dr. Novak glavnemu upravniku SVPB 7. korpusa dr. Ravnikarjevi 7. decembra 1944, da »stalno, tako kot smo mi to delali pri Glavnem štabu, često po dvakrat na dan, razlagate težave naše sanitete, predvsem ožjemu štabu korpusa ... Dopovedati mu moraš, da so v 7. korpusu minili časi, ko je saniteta odvzela breme ranjencev enotam in da je sedaj ena glavnih nalog vojske, poleg ostalih, da skrbi za varnost, prehrano itd. svojih ranjencev in bolnikov«.[253] Na tretji konferenci upravnikov SVPB 7. korpusa 10. decembra so bili prisotni: šef sekcije za bolnišnice pri sanitetnem odseku Glavnega štaba dr. Lunaček, šef sanitetnega odseka vojne oblasti 7. korpusa dr. Morelj, glavni upravnik SVPB. 7. korpusa dr. Ravniharjeva in komisar Janez Nedog, upravnik SHVPB dr. Janez Milčinski, upravnica SCVPB dr. Šegedinova, upravnik SVPB-R dr. Pintarič, upravnik SVPB-B dr. Scalinci, upravnica SVPB-S Pavla Kavčič, upravnica SVPB-E dr. Zvezda Reja, referent za gradnje ing. Wudler in apotekarski referent Vera Morelj.

Na tej konferenci so ugotovili, da je padla prehrana bolnišnic od kapitulacije Italije za 50 %. Glavni vzrok temu je bil novi, tako imenovani skladiščni sistem (intendanti niso smeli več sami črpati hrane na terenu, temveč so jo dobivali iz skladišč okrajnih gospodarskih komisij oziroma odsekov za prehrano pri okrajnih NOO. Sklenili so, naj bi glavni sanitetni ekonomat še ostal, toda »ekonomi sanitetnih blokov so bili doslej vojvode, komisarji pa le neke vrste administratorji«. Dalje so poudarili, da je nujna gradnja novih postojank, kajti evakuacija v Italijo je bila povsem ustavljena, potrebna je konspiracija ter vzgoja strokovnega osebja.[254]

Število ranjencev se je po blokih decembra 1943 gibalo takole:

Blok	10. decembra	20. decembra	31. decembra
SCVPB	421	439	305
SVPB-S	26	25	24
SVPB-R	89	85	25
SVPB-B	6	5	8
SHVPB	304	284	213
SVPB-Z	8	—	—
SVPB-E	176	185	200
Gibljiva bolniš. 18. divizije	21	51	54
Gibljiva bolniš. 15. divizije	65	61	65

Dne 21. decembra 1944 je bilo v vseh korpusnih bolnišnicah 779 pacientov in 824 osebja (22 zdravnikov, 88 bolničarjev, 172 stražarjev in 542 drugega osebja), skupaj 1603 ljudje. K temu prištejmo še 202 iz divizijskih gibljivih bolnišnic (118 pacientov in 84 osebja, to je 2 zdravnika, 10 bolničarjev, 39 stražarjev in 33 drugih).[255]

Januarja 1945 se je evakuacija v Italijo delno zopet odprla in možna je bila tudi evakuacija prek Hrvaške. Tako so v Italijo evakuirali 141, v Dalmacijo pa 228 pacientov. V začetku februarja je bilo v vseh korpusnih bolnišnicah 1032 pacientov. Od časa, ko so pričeli voditi točno evidenco nad ranjenci, je število pacientov narastlo na 11 321. Stanje v korpusnih bolnišnicah se je januarja 1944 gibalo takole:

Blok	10. januarja	20. januarja	31. januarja
SCVPB	349	410	486
SVPB-S	37	39	39
SVPB-R	6	7	6
SVPB-B	19	19	20
SHVPB	201	196	271
SVPB-Z	12	10	—
SVPB-E	160	174	69
Gibljiva bolniš. 15. divizije	91	57	84
Gibljiva bolniš. 18. divizije	82	75	57

Na koncu januarja 1945 prištejmo k temu še 848 osebja, kar znaša skupno 1418 ljudi.[256]

Oglejmo si še stanje vseh konspirativnih bolnišnic NOV in POS na dan 16. januarja 1945. Zopet bomo opazili, da je bila glavna teža na področju 7. korpusa.

	zgrajenih stavb	v gradnji	opuščenih
7. korpus	189	10	20
9. korpus	38	7	32
4. operat. cona	54	45	52
	281	62	80

Poleg teh je bilo še 8 nezakonspiriranih bolnišnic po vaseh: 4 na področju 7. korpusa, 2 na področju 9. korpusa in 2 na področju 4. operativne cone. Vseh ležišč je bilo 2262.[257]

Nekoliko bolj je zmanjšala stanje pacientov evakuacija februarja 1945, saj je znašalo v začetku marca

število vseh pacientov v korpusnih bolnišnicah 717, ko pa so začeli voditi statistiko, je doseglo število pacientov 1. marca 11 951. Do 1. marca so evakuirali v Italijo 1139, v Dalmacijo pa 536 pacientov.[258] Še bolj zanimivo sliko pokaže število pacientov v korpusnih bolnišnicah marca in aprila 1945:[259]

Blok	10. marca	20. marca	10. aprila	20. aprila
SCVPB	241	138	197	88
SVPB-S	40	—	—	—
SVPB-R	4	23	130	83
SVPB-B	5	—	—	—
SHVPB	242	203	96	112
SVPB-E	86	91	20	22

Konec marca je bilo 801 osebja (19 zdravnikov, 77 bolničarjev, 148 stražarjev in 557 ostalega osebja), kar je dalo še vedno veliko število: 1194 ljudi.[260]

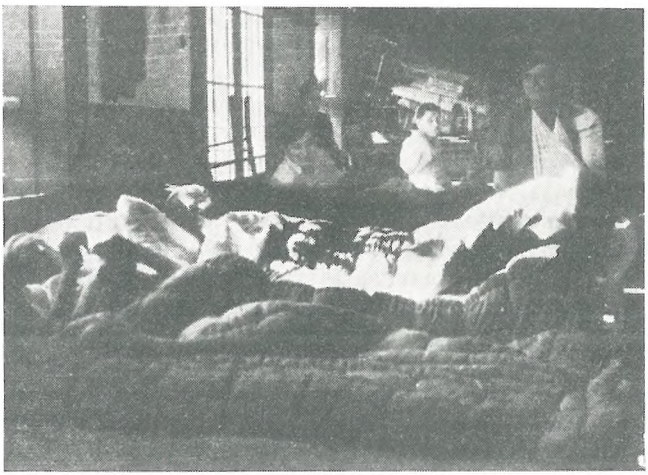
Oglejmo si še desetdnevno statistiko, kako se je gibalo število pacientov na področju 7. korpusa od januarja do 30. aprila 1945, torej praktično do osvoboditve.[261]

Datum	Gibljivi	Negibljivi	Umrli
Od 1. I. do 10. I. 1945	620	337	9
Od 11. I. do 20. I.	706	281	7
Od 21. I. do 31. I.	778	254	8
Od 1. II. do 10. II.	820	208	9
Od 11. II. do 20. II.	689	257	2
Od 20. II. do 28. II.	575	44	3
Od 1. III. do 10. III.	531	67	1
Od 11. III. do 20. III.	386	79	3
Od 21. III. do 31. III.	211	182	4
Od 1. IV. do 10. IV.	367	76	3
Od 11. IV. do 20. IV.	272	32	14
Od 21. IV. do 30. IV.	300	41	4

Dne 1. aprila je napisala upravnica SVPB 7. korpusa dr. Ravniharjeva zelo natančno poročilo o stanju bolnišnic na področju 7. korpusa za sanitetni odsek Generalnega štaba v Beogradu, iz katerega moremo

povzeti nekaj zelo dragocenih podatkov.[262] V prvem delu svojega poročila podaja na kratko opis vseh petih blokov, nato opisuje organizacijo itd. O bloku *SCVPB* piše, da je bil na Rogu. To je bil največji blok, saj je obsegal 11 konspirativnih in 2 nekonspirativni postojanki. Povprečna zmogljivost teh postojank je bila okoli 10. Poleg običajnih postojank za ranjence je bil še infekcijski oddelek, porodnišnica, 2 specialna kirurška oddelka s septično in aseptično operacijsko sobo, rekonvalescentski oddelek in sprejemno triažni oddelek, kombiniran s kirurškim. Zaposlenih je bilo 11 zdravnikov; ker je bilo malo pacientov, so tri odročne postojanke trenutno opustili.

Blok *SHVPB* je bil v Žumberku in ni bil zakonspirirana bolnišnica. Imel je 3 oddelke in mogel je sprejeti 306 pacientov. Imel je kirurški oddelek s

Slovenska in hrvaška bolnišnica v Žumberku

septično in aseptično operacijsko sobo in posebno ambulanto, oddelek za notranje in venerične bolezni in rekonvalescentski oddelek. Imel je 2 zdravnika.

Blok *SVPB-E* je bil evakuacijski blok v dveh vaseh v Beli krajini blizu letališča. Mogel je sprejeti 105 pacientov. Imel je kirurški oddelek z operacijsko sobo in rekonvalescentski oddelek. Tu so se zbirali pacienti iz vseh blokov, ki so čakali na evakuacijo z avioni. Imel je 2 zdravnika.

Blok *SVPB-R* je bil na Kočevskem. Imel je 3 zakonspirirane postojanke in 1 nezakonspirirano, ki ni bila v rabi. Mogel je sprejeti 198 pacientov. Ta blok je »od vseh še najbolj ohranil konspiracijo«. Ena postojanka je bila kirurška s septično in aseptično operacijsko sobo. Blok je imel 2 zdravnika.

Blok *SVPB-S* je bil na Notranjskem. Imel je 3 zakonspirirane in 1 nezakonspirirano postojanko. Mogel je sprejeti 105 pacientov. Zaradi stalne nevarnosti je delovala le ena postojanka, trenutno pa blok ni imel pacientov in ne zdravnika. Vsi bloki bi mogli sprejeti 1422 pacientov, in sicer zakonspirirani 772, nezakonspirirani pa 650.

Organizacija: Vsak blok je imel upravo (upravnik, komisar, komandant in pomočnik komisarja). Vse uprave so bile neposredno podrejene Glavni upravi 7. korpusa. Vsak blok je imel svoj ekonomat, ki je bil podrejen sanitetnemu ekonomatu 7. korpusa; v ekonomskem in v vseh ostalih pogledih pa upravi blokov. Sanitetni ekonomat 7. korpusa je bil ekonomsko podrejen ekonomatu sanitetnega odseka 7. korpusa.

Vsaka bolniška postojanka ali oddelek v bloku je imel svoje vodstvo (vodja oddelka — zdravnik ali medicinec, komisar in morda komandir). Pri upravi bloka je bil apotekarski referent, ta je naročal sanitetni material v korpusnih lekarnah. Vsak blok je imel svojega vojaškega komandanta, vsak oddelek pa komandirja. Ti so skrbeli za vse vojaške zadeve v bol-

nišnici. Vpeljali so redne konference vseh vodstev v blokih.

Strokovno stanje: Vseh zdravnikov je bilo 17. Na vsakem oddelku so bili najmanj 3 bolničarji, na kirurških postojankah še instrumentarke. Postojanke so imele stalne bolničarske tečaje. Higiena je bila na zadovoljivi višini. Na vseh postojankah so imeli parne kotle ali suhe komore. Sanitetnega materiala je bilo za najnujnejše potrebe dovolj, ponekod pa je primanjkovalo dobrega instrumentarija.

Ker je padalo število pacientov in so imeli precejšnje količine zavezniške hrane, ni bilo čutiti pomanjkanja hrane, pač pa pomanjkanje osnovnih živil (krompir, moka, fižol). Ni bilo še dovolj sladkorja in soli. Občutno je primanjkovalo vitaminske hrane, zato je bila hrana zelo enolična.

Disciplina je bila še vedno pomanjkljiva, zlasti v SCVPB, SVPB-E in na ekonomatih. »To je deloma razumljivo zaradi posebnega značaja naših bolnic, ki se ne ločijo dosti oziroma prav nič od prvotnih partizanskih. V njih, zlasti konspirativnih, vlada še star kolektiv.« Konspiracija je bila zadovoljiva le na blokih SVPB-S in SVPB-R, v SCVPB pa je bila slaba. Ta blok je imel stare postojanke, skozi katere je šlo veliko pacientov, dezertiralo pa je tudi nekaj osebja. Stezá ni bilo mogoče popolnoma zakonspirirati, okoli postojank je bilo posekanega veliko drevja. Zanesljiva skrivališča so ostali le bunkerji, ker niso bili dostikrat uporabljani.

Dne 7. aprila 1945 je sporočila Glavna uprava vsem svojim upravam, da bodo v kratkem dobile penicilin,[263] čudežno zdravilo, ki ga je prvi prinesel na Rog dr. Rogers. V manjših količinah so penicilin uporabljali na Zg. Hrastniku že 1944. leta. Dne 1. maja je Glavna uprava ustanovila iz osebja bolnišnic 2 gibljivi korpusni bolnišnici, vsako z okrog 120 osebja, poleg teh pa še bolnišnico za laže ranjene. Nekaj osebja je

moralo seveda ostati v Beli krajini in na Dolenjskem zaradi nadaljevanja evakuacije, ker so bolnišnice o evakuaciji zelo kasno obvestili (tu je mišljena nenadoma zapovedana evakuacija vseh ustanov konec aprila 1945 iz Bele krajine proti Gorskemu Kotarju). Zato so nekatere postojanke pustile veliko hrane, sanitetnega materiala in posteljnine. Vsega tega pa je začelo gibljivim korpusnim bolnišnicam primanjkovati in izkazalo se je, da so imele hrane samo še za dva dni. Poleg tega so se Glavni upravi priključile še civilna saniteta, okoli 40 civilistov, lekarne 7. korpusa itd.

Dne 1. maja so ustanovili korpusno gibljivo bolnišnico I, katere upravnik je postal dr. Ivan Pintarič. Ta bolnišnica je od 1. do 10. maja 1945 sprejela 86 gibljivih in 43 negibljivih ranjencev, od teh je umrlo 5. Glavna uprava se je 7. maja 1945 preselila v osvobojeno Kočevje.[264]

Blok SCVPB

Na novega leta dan 1944 je bilo v vseh postojankah bloka SCVPB 165 ranjencev, 38 bolnikov in 110 osebja, med temi 7 zdravnikov, 15 bolničarjev in 88 ostalih.[265] To stanje se je malo zmanjšalo do srede januarja, do začetka februarja pa je spet nekoliko narastlo (204 pacienti in 134 osebja).[266]

Ker je začelo primanjkovati hrane, je uprava SCVPB izvedla zelo strogo kontrolo in je 11. februarja sporočila postojankam: Jelendol je porabil v dveh mesecih 85 kg sladkorja preveč, Jelenbreg 83 kg preveč, Stari log 37 kg maščob preveč, Lašče 43 kg maščob in 80 kg sladkorja preveč, Zgornji Hrastnik 165 kg sladkorja preveč, Vinica 47 kg maščob in 128 kg sladkorja preveč, Leseni kamen 121 kg sladkorja, 5 kg medu in 33 kg marmelade preveč. Le Spodnji Hrastnik je imel čiste račune.[267] Pa poglejmo tedenski jedilni

list ene izmed postojank SCVPB, kaj so jedli od 21. do 28. februarja 1944:[268]

Dan	Zjutraj	Opoldne	Zvečer
Ponedeljek	žganci, prežganka	grah, krompir, makaroni	krompir, gobe
Torek (pustni)	močnik	juha, meso, pražen krompir	rižota, čaj, krofi
Sreda	žganci, prežganka	fižol, krompir	krompirjevi cmoki
Četrtek	močnik	fižol, makaroni	krompirjevi žganci, čebulna omaka
Petek	žganci, prežganka	grah, krompir, makaroni	krompir, gobe
Sobota	močnik	fižol, ješprenj	pire krompir, čebulna omaka
Nedelja	žganci, prežganka	makaronovo meso	krompirjev golaž

Konec februarja je bilo v vseh postojankah SCVPB 192 pacientov in 143 osebja (7 zdravnikov, 15 bolničarjev, 10 stražarjev in 111 drugih).[269] Marca in aprila se je številčno stanje na postojankah gibalo med 360 do 440.[270] V obeh mesecih je zelo oživelo politično in vzgojno delo. Povsod so februarja proslavili Prešerna, ponekod pa vpeljali tečaje za računstvo in slovenščino. Delavci na Narodni kmetiji, o kateri bomo še govorili, so pridno očistili sadno drevje na Planini. Zaradi velikega števila porodnic je uprava v začetku aprila sklenila postaviti porodnišnico; v načrtu so imeli graditi tudi invalidski dom. Na postojankah so naredili bunkerje za hrano in negibljive ranjence. Nad

hrano se niso pritoževali.[271] Na koncu aprila so postavili novo postojanko pod Komolcem, Ajdovec.[272]

Maja in junija 1944 se je stanje na postojankah gibalo od 443 do 519.[273] Dne 2. maja je bila prva seja na upravi SCVPB; te seje so se udeležili iz postojank naslednji: Meta (dr. Šegedinova) za Jelendol, Andrej (bolničar Senica) za Jelenbreg, Breda (dr. Vudlerjeva) za Stari log, Juga (medicinka Bregant-Polakova) za Lašče, Peter (dr. Milčinski) za Zgornji Hrastnik, Vida (dr. Grossmannova) za Spodnji Hrastnik, Lojze (dr. Štrancar) za Vinico, Jaklič (dr. Janez Lovšin) za Leseni kamen, bolničarka Zlata za Planino, Dušan za Ajdovec in predstavnik ekonomata.

Na konferenci so sklenili: na zahodnem sektorju je treba postaviti operacijsko zgradbo (pri tem gledati na varnost in na bližino vode), prizadevati se za čimprejšnjo zgraditev internega oddelka, takoj dograditi porodniški oddelek, ki je bil že pod streho, invalidski dom in izolirnico ter klasificirati bolničarje (prvi in pomožni bolničar), katerih šolanje je bilo doslej pomanjkljivo. Primarno vzgojo naj dobi bolničar na svojem oddelku, specializacijo pa na operacijskih postojankah. Na postojankah naj vpeljejo šolo po zgledu Jelendola s predavanji in spraševanjem. Za zahodni sektor naj bo javka na Podstenicah od 6. do 18. ure. Javko naj opravlja vsaka postojanka po en teden; takrat naj tudi sprejema ranjence.

Druga taka konferenca je bila 16. maja. Do 31. maja je sprejel vzhodni sektor sedem transportov s 27 ranjenci in 6 bolniki, zahodni pa 31 ranjencev in 2 bolnika.

Na tretji konferenci 1. junija so sklenili razdeliti mast vsem postojankam za tri mesece, preskrbeti postojankam češnje in solato. Odločili so se za cepljenje proti tifusu. Za dojenčke sta bila potrebna milo in organizirana dostava mleka z ekonomije na Planini.[274] Po seznamu 5. junija je bilo v sestavu SCVPB tole

sanitetno osebje: zdravniki Cedrik (od 14. nov. 1943 upravnik SCVPB), dr. Meta (od 2. maja 1944 nadzorni zdravnik SCVPB), dr. Peter (od 2. maja 1944 nadzorni zdravnik SCVPB), dr. Zvezda (od 6. maja 1944 zobozdravnica SCVPB), dr. Breda (od 19. julija 1943 vodja oddelka SCVPB), dr. Vida (od 15. septembra 1943 vodja oddelka SCVPB), dr. Lojze (od 23. julija 1943 vodja oddelka SCVPB), dr. Janez Lovšin (od 14. maja 1944 vodja oddelka SCVPB). Medicinci: Juga (Jugoslava Bregant- Polakova), Špela (Špela Lušin-Novakova), Marija Jeras, Daniela Micheli (Branka). Kvalificirani bolničarji: Martina Košak (medicinska sestra), Anton (Franc Dragin), Andrej (Franc Senica), Široki (Ivan Dolar) in babica Pepca.[275]

Številčno stanje na posameznih postojankah je bilo v začetku junija naslednje: Jelendol 40, Jelenbreg 37, Stari log 46, Lašče 19, Ajdovec 11, Zg. Hrastnik 51, Sp. Hrastnik 34, Leseni kamen 58, Vinica 63, Planina 112 (rekonvalescenti), ekonomat 29 in uprava SCVPB 19.[276]

Številčno stanje ranjencev in osebja je bilo na postojankah SCVPB 1. julija 1944 naslednje:[277]

Postojanka	Ranjenci	Osebje	Skupaj
Jelendol	25	13	38
Jelenbreg	33	9	42
Stari log	34	10	44
Lašče	9	10	19
Ajdovec	—	10	10
Zg. Hrastnik	31	15	46
Sp. Hrastnik	29	10	39
Vinica	27	13	40
Leseni kamen	33	17	50
Planina	66	23	89
Narodna ekonomija	—	34	34
Ekonomat	—	31	31
Uprava	—	20	20

Na četrti konferenci so na upravi razpravljali, kako rešiti pomanjkanje soli in povečati dovoz zelenjave. Prebrali so poročilo, da bo Slovensko narodno gledališče uprizorilo za SCVPB dve predstavi, na Planini in v Starih žagah.[278] Prvih štirinajst dni julija je vzhodni sektor sprejel 36 ranjencev, 5 bolnikov in 2 ponesrečenca (postojanke Sp. Hrastnik, Vinica, Planina in Leseni kamen), zahodni sektor pa 11 ranjencev, 11 bolnikov in 2 ponesrečenca (postojanke Jelenbreg, Stari log in Lašče). Na Planini je delovala zobozdravniška ordinacija, vpeljali so masaže, kopeli in telovadbo za rekonvalescente.[279]

Na konferenci 15. julija so sklenili, da bodo z Narodne kmetije razmestili krave mlekarice zaradi boljše dostave mleka, in sicer na vzhodni in zahodni sektor, da bo začela Narodna kmetija razvažati oglje po postojankah in da naj gradbena ekipa zgradi na zahodnem sektorju streho za 10 glav živine in 3 pastirje. Razdelili so tudi 100 odej.[280] Na šesti konferenci 1. avgusta so poudarili, da se razvija evakuacija v Italijo »počasneje, kot smo pričakovali«. Poudarili so, da prihajajo transporti SCVPB redno na letališče, kjer pa še vedno čaka 52 pacientov in mater z otroki. Zaradi evakuacije so ranjence koncentrirali le na nekatere postojanke, zato so začasno ukinili Lašče in Leseni kamen, kjer so ostali le trije zaradi vzdrževanja stavb. Na Ajdovcu se je naselil zavezniški kirurg dr. Rogers z dvema svojima bolničarjema.[281] V začetku avgusta je bilo na vseh postojankah 388 ljudi (168 pacientov in 220 osebja), 15. avgusta pa 426 ljudi (194 pacientov in 232 osebja).[282] Dne 5. avgusta je odletel v Italijo velik transport s 213 pacienti in 12 osebja. Meseca avgusta je sprejel vzhodni sektor 176 pacientov, 67 ranjencev, 89 bolnikov in 20 nosečnic), zahodni sektor pa 46 ranjencev in 21 bolnikov.[283]

Na konferenci so v začetku septembra ugotovili veliko utrujenost bolniškega osebja in političnega

kadra. Ker ni bilo denarja, so bili na tesnem s prehrano (samo za zelenjavo in jajca bi potrebovali 80 000 lir); pomanjkanje maščob so nekako krili z mesom in sladkorjem, ki pa so ga morali jemati že iz železne rezerve. (Železna rezerva je bila trimesečna rezerva za polovico mest na postojankah.) Riž so smeli rabiti le za hudo bolne in določili so, naj začne ekonomat izdelovati do 300 kg rezancev na mesec. Mleka so imeli na zahodnem sektorju dovolj; potrebovali so odeje in nogavice. Znova so poudarili potrebo, da je treba zgraditi bunkerje za ranjence, če bi sovražnik nenadoma vdrl.[284] V začetku septembra je bilo na postojankah 588 ljudi (312 in 276 osebja).[285]

Na osmi konferenci 1. oktobra so govorili, da je treba povečati konspiracijo postojank. Shojena pota in steze je treba opustiti in jih zakamuflirati s smrekovimi iglicami in suhim listjem ter izbrati nova pota. Zgraditi je treba zadosti bunkerjev, organizirati straže in na Štalah stražarsko mesto. Vsaka postojanka mora biti zastražena. Opazovalnica na Lesenem kamnu naj ostane. Na zahodnem sektorju naj zasnežijo Lašče, Stari log in Jelenbreg.[286]

Dne 21. oktobra je sporočilo vodstvo postojanke Jelendol nadzorni zdravnici zahodnega sektorja dr. Meti, da je vojaška situacija na zahodnem sektorju kritična, ker se je sovražnik dokopal na Sv. Peter, na Lašče in nad Jamo. (To je bil znani oktobrski sunek Nemcev in domobrancev v Suho krajino.) Poostrili so konspiracijo, zakonspirirali dohode in za nekaj časa prenehali graditi.[287]

Na deveti konferenci 1. novembra, ki so se je udeležili dr. Meta, dr. Peter, dr. Janez, dr. Breda, dr. Martelanc, dr. Benedik, Senica, Martina, dr. Leonov, dr. Lojze, dr. Kanc in dr. Sernečeva, so govorili o potrebi odej. Določili so, naj postojanke še kurijo z drvmi in hranijo oglje za kritične čase. Pokazala se je velika potreba po novem osebju. Sklenili so poslati

pred zasnežitvijo vsaki postojanki nekaj živine, ki naj jo zakoljejo in meso nasolijo za zimo. Na vzhodnem sektorju so oktobra sprejeli 191 pacientov (110 ranjencev, 75 bolnikov in 6 nosečnic), na zahodnem pa 93 ranjencev in 18 bolnikov.[288]

Na postojankah SCVPB so bili 1. decembra naslednji voditelji: Jelendol dr. Pavel Kanc in 3 bolničarji, Jelenbreg Andrej in 3 bolničarji, Stari log dr. Breda in 2 bolničarja, Lašče dr. Lojze Štrancar in 2 bolničarja, Zg. Hrastnik dr. Martin Benedik in 5 bolničarjev, Sp. Hrastnik (bolnišnica) dr. Drago Martelanc, (porodnišnica) dr. Božena Sernec in 7 bolničarjev, Vinica major dr. Leonov, pomočnik dr. Ladislav Klinc in 7 bolničarjev, Leseni kamen dr. Janez Lovšin in 4 bolničarji, Planina Martina Košak in 3 bolničarji, Ajdovec dr. Rogers (odsoten), 5 bolničarjev.[289]

Na deseti konferenci 1. decembra so sklenili, da bodo sklicevali konference zdravnikov vsakih 14 dni. Ugotovili so, da je SCVPB prenapolnjena: ranjencev je vedno več, evakuacija pa je zastala. »Treba bo braniti in skrivati ranjence...« Zato so sklenili še poostriti konspiracijo, vsaka postojanka pa naj dobi vojaško obrambo, toda pripomnili so, da je »glavna varnost dobro zakrita pot«. Novembra je sprejel zahodni sektor 26 ranjencev in 15 bolnikov, vzhodni pa 138 ranjencev in 142 bolnikov, 4 nosečnice in 3 novorojenčke.[290]

Na enajsti konferenci 2. januarja 1945 so sklenili uvesti na vseh postojankah tri tedne trajajoči tečaj za bolničarje. Kritizirali so slabo kamuflažo postojank. Pokazala sta se dva glavna problema: konspiracija in hrana, čeprav so ta mesec odpeljali na postojanke SCVPB 101 voz hrane. Vseh ljudi na postojankah je bilo 341 (284 ranjencev in 75 bolnikov). Zato so uvedli le dva dnevna obroka.[291]

Na dvanajsti konferenci 2. februarja so ugotovili, da so januarja sprejeli 232 ranjencev, 146 bolnikov in 14 nosečnic. Januarja je umrlo samo 15 pacientov. Na vseh postojankah so se začeli bolničarski tečaji po enotnem učnem načrtu. Nekatere postojanke so se dobro zakonspirirale. Toda hrane je bilo v glavnem le še za štirinajst dni, na nekaterih postojankah pa samo za nekaj dni; dobava hrane je bila namreč zaradi številnih novih sovražnikovih postojank v dolini Krke zelo otežena. Določili so, naj bo večerni obrok samo juha in meso, povečajo pa naj dnevno količino mesa. Izvzeti so bili le tifozni rekonvalescenti, tifozni bolniki in otročnice.[292]

V začetku marca je bilo na postojankah SCVPB takole število ljudi.[293]

Postojanka	Pacienti	Osebje
Jelenbreg	14	22
Jelendol	14	12
Stari log	12	11
Lašče	7	13
Ajdovec	3	30
Zg. Hrastnik	9	21
Sp. Hrastnik	33	24
Vinica	34	29
Leseni kamen	20	26
Planina	64	47
Srednja vas	13	12

Ob koncu marca je trdovratno sovražnikovo prodiranje prek Suhe krajine začelo resno ogrožati Kočevski Rog. Zato je uprava SCVPB 30. marca ukazala popolno kamuflažo postojank, na primernih krajih pa so postavili straže podnevi in ponoči. Do posebnega ukaza uprave še ni bilo treba ničesar pospravljati, priprave za evakuacijo v bunkerje morajo potekati v redu. Grobove, ki so jih pri postojankah okrasili v proslavo mladinskega tedna, so morali zopet zakamuflirati. Vsak odhod iz postojanke je bil strogo

prepovedan.[294] Zaradi stalne nevarnosti je začel blok SCVPB evakuirati ranjence v druge bloke. Na konferenci 5. aprila so povedali, da so v enem dnevu evakuirali prek Srednje vasi 215 ranjencev v druge bloke. Razumljivo je, da so na tej konferenci zahtevali čim večjo konspiracijo in kamuflažo, pripraviti so morali suho hrano in prepečenec, bunkerje za ranjence in določili bolničarje, ki bi odšli z ranjenci v bunkerje. Ukazali so, naj se vsaka postojanka organizira kot vojaška enota, ki bo zmožna nuditi odpor in zadrževati sovražnika tako dolgo, da se bo postojanka lahko v redu umaknila.[295]

Ko je sovražnik znova zavzel Sv. Peter nad dolino Krke, je uprava SCVPB 12 .aprila 1945 ukazala, naj spravijo postojanke v bunkerje vse, česar nujno ne potrebujejo, ranjencev pa naj še ne dajejo v bunkerje. Ko so v drugi polovici aprila enote 7. korpusa prešle na Rogu v protiofenzivo, je bila nevarnost za bolnišnice odstranjena, dotlej pa je uprava SCVPB ves čas spravljala ranjence na varnejša mesta, a je zaradi izredne trdovratnosti bojev na Rogu vsak dan dobivala nove. To so bili najbolj hudi in kritični časi za SCVPB.

Ko je bil Rog že povsem osvobojen in je 7. korpus prodiral od Kočevja proti Ribnici, je bilo na Rogu še vedno 177 ranjencev, 187 bolnikov in 353 osebja.[296] Vse to je bilo treba hraniti, tudi še vedno biti v stalni pripravljenosti.

Ekonomat in Narodna ekonomija

O ekonomatu bi morali pravzaprav govoriti že poprej. Vse pa je bilo z raznimi vezmi zelo tesno med seboj povezano in bi težko razumeli ekonomsko politako sanitete 7. korpusa in tudi sanitetne odseka Glavnega štaba, če bi o njej razpravljali prej.

Glavni sanitetni ekonomat in ekonomski oddelek Glavnega štaba sta si po sporazumu 27. januarja 1944 razdelila teren o črpanju hrane za bolnišnice. Uprava SCVPB oziroma njena intendanca je dobila pravico dobavljati hrano na področju Semič — zahod, Črnomelj in okolica, Dolenjske Toplice in vsa okolica do Novega mesta, Stična in okolica, Žužemberk in okolica, Ajdovec in okolica in vsa Suha krajina.

Teoretično bi torej intendanti vojaških enot oz. v tem času že gospodarske komisije okrajnih odborov OF na tem področju ne smeli črpati hrane. V praksi je bilo seveda precej drugače, to pa je vodilo do hudih kompetenčnih sporov.

Uprava SVPB (intendant Simon) je imela teren za črpanje prehrane okrog Starega trga ob Kolpi, okrog Vinice, Dragatuša in ves južni predel od Kočevja do Kolpe. Uprava SHVPB (in G 15 A, dokler se ta ni združila s SHVPB; intendant Nikica), naj bi črpala hrano Semič — vzhod, Metlika, Gradac, Suhor, Podgrad, Št. Jernej, od Novega mesta do Kostanjevice in po možnosti tudi čez Krko na področju Št. Peter in Kronovo. Uprava SVPB-R (intendant Cvar) naj bi črpala hrano na področju Kočevje, Ribnica, Velike Lašče, Dobrepolje in po ostali Kočevski, uprava SVPB-S (intendant Adam) pa po vsej Notranjski od Kolpe do Barja in po možnosti tudi na Primorskem.[297]

Dne 3. februarja 1944 je izdal Glavni sanitetni ekonomat, ali kot se je takrat nekaj časa imenoval, Centralni sanitetni ekonomat, navodila za organizacijo sanitetne službe, ki naj bi veljala tudi za 9. korpus in 4. operativno cono. Po teh navodilih naj bi ustanovili v vseh teh najvišjih vojaških enotah glavni sanitetni ekonomat, ki naj bi skupaj s korpusno in consko intendanco skrbel za bolnišnice in se tesno povezal z divizijskimi in odrednimi intendanti. Ti ekonomati naj bi skupaj s političnimi organi določili nakupovalne rajone, preskrbeli nakupovalce, posta-

vili ekonoma za vsako bolnišnico posebej, to pa naj bi postavil skladiščnika.[298]

V začetku februarja 1944 se je od glavnega sanitetnega ekonomata ločila intendanca SCVPB in se naselila v Starih žagah, glavni sanitetni ekonomat pa je bil na Sredgori.[299] Slednji je 24. marca izdelal natančen proračun, koliko bi bolnišnice 7. korpusa potrebovale hrane do žetve (torej v štirih mesecih): 137 000 kg kruha, 103 260 kg moke, raznih prikuh (krompir, fižol itd.) 916 994 kg, zelja, repe itd. 272 722 kilogramov, maščob 88 363 kg, sladkorja 8856 kg itd. in končno 1 968 000 cigaret.[300] To so bile velike, a povsem stvarne številke, seveda pa silno težko uresničljive, ker ni bilo dosti denarja. Konec marca je pisal glavni sanitetni ekonomat ekonomskemu oddelku Glavnega štaba: »Na potrdila na Notranjskem kmetje ne dajo nič in rajši dajejo brigadam, ki plačujejo z gotovino ali vsaj z boni.«[301] To je približno tako, kot odgovor Glavnega sanitetnega ekonomata 3. aprila upravi SCVPB: »Zelo nam je dobro znano, da se sol lahko dobi na črni borzi, a na žalost nismo prejeli že dva meseca denarja, predvsem gotovine.«[302]

Z reorganizacijo bolnišnic in ustanovitvijo glavne uprave SVPB 7. korpusa je glavno breme tudi v prehrani prevzel sanitetni ekonomat 7. korpusa. Po njegovih računih so potrebovale bolnišnice nad pol milijona lir mesečno,[303] proračun sanitetnega ekonomata 7. korpusa pa je bil za januar, februar, marec in april 1944 takle: 5000 kg maščob, 5400 kg soli, 5000 kilogramov sladkorja, 114 000 kg razne moke, 6000 kg bele moke, 50 652 kg riža, 300 000 kg krompirja, 50 000 kilogramov fižola, 25 000 kg ješprenja, 35 000 kg zelja ali kisle repe, 6000 kg čebule, 30 000 jajc, 200 glav klavne živine (glava = 200 kg neto mesa), 24 000 l vina, 400 000 cigaret ali 2400 kg tobaka.[304]

Januarja 1944 je imel glavni sanitetni ekonomat na voljo 51 977 lir in 42 350 lir v bonih. Za približno

stanje 1705 ljudi (po uradnem ceniku je bila norma za dnevno prehrano enega človeka preračunana v vrednosti za 15 lir) je potreboval za en mesec 787 250 lir. Seveda take vsote Glavni sanitetni ekonomat ni nikdar imel, lahko pa rečemo, da je imel mesečno na voljo približno pol milijona lir v gotoviti in bonih ter je pri posebnem varčevanju in naravnost skrupulozni natančnosti le nekako shajal.[305] Upoštevati je tudi treba, da so velike prehranjevalne akcije vojaških enot za prehrano bolnišnic mnogo prispevale, proti koncu pa so veliko odpomogle tudi zavezniške pošiljke.

Finance intendance SCVPB so bile v nekaterih mesecih takele:[306]

	Prejemki lir	Izdatki lir
April 1944	20 089	13 021
Maj	53 292	17 995
Junij	36 547	15 550
Julij	40 238	23 922
Avgust	177 899	146 622
September	238 208	66 985
Oktober	184 681	33 971

Posebnost uprave oz. intendance SCVPB je bila *Narodna kmetija ali ekonomija,* ki so jo nekaj časa imenovali celo sovhoz SCVPB. Dne 5. februarja 1944 je uprava SCVPB naročila intendanci SCVPB, naj za ta »sovhoz« pripravi različna semena in razno poljedelsko ter vrtnarsko orodje.[307] Pomladi 1944 je ta Narodna kmetija, ki je imela svoje središče v vasi Planina, res oživela in iz njenega poročila od junija je razvidno, da je deset ljudi delalo na njenem posestvu v Kačjem potoku, v Rajhenavu in Ponikvah. Navozili so gnoj, zorali so njive in sadili krompir in bob. Solata je bila vsajena že poprej in začetek junija so jo že oddajali postojankam. Ženske za pletev in druga dela je ekonomija dobivala iz kazenskega bataljona v Beli krajini, kjer so kaznjenke — v glavnem

zaradi političnih prekrškov — prestajale kazen prisilnega dela. Imeli so tudi poklicnega oglarja.[308]

Sredi junija je upravnik kmetije pisal upravi SCVPB, naj obvesti postojanke, da naj pridejo po solato, ki je je »toliko, da jo bom moral metati stran.«[309] V prvi polovici julija so na kmetiji pridno kosili in spravljali seno, vozili gnoj, orali in sejali proso ter ajdo. Posadili so tudi tobakove sadike, pleli so, okopavali in žgali oglje.[310]

Tobak je dobro uspeval in uprava SCVPB je že 20. avgusta naročila vodstvu ekonomije, znanemu partizanskemu bolničarju Širokemu, naj pošlje na vsak sektor vsaj 400 listov svežega tobaka. Ker so se na upravi SCVPB upravičeno bali, da bi s tem tobakom ne nastale kake nerednosti, je uprava imenovala 29. avgusta Širokega celo za »odgovornega funkcionarja pri trgatvi in spravljanju tobaka«. A s tem se skrb uprave SCVPB za tobak ni nehala. V začetku septembra je znova naročila, naj dobro presušene tobačne liste zlagajo enega na drugega in to dobro obtežijo ter sprešajo; 18. septembra je ukazala oddati suh tobak, na zahodni sektor 5 kg, na vzhodnega 6 kg, na Planino pa 2 kg. Ostali tobak »pa shranite in negujte do nadaljnjih odredb«. Dne 25. septembra je prišlo novo povelje, naj zapakirajo suh tobak v listih in pošljejo SVPB-R 5 kg, SVPB-S 8 kg, SVPB-B 6 kg, SHVPB 10 kg, glavnemu sanitetnemu ekonomatu 4 kg. Pet dni zatem je prišlo na ekonomijo ostro uradno pismo: »Do danes tobaka še nismo dobili in postojanke nas nadlegujejo vsak dan.«[311]

Oktobra je Široki sporočil, da so na ekonomiji zaposleni predvsem s spravljanjem tobaka, žetvijo ajde in prosa, s spravljanjem koruze in sena, s kuhanjem žganja in graditvijo novih gospodarskih in stanovanjskih prostorov. Oddali so 42 850 kg oglja postojankam, tehniki in kovačem, nekaj pa ga je ostalo za ogrevanje toplih gred. Na vsako postojanko so odpeljali

voz jabolk, ki so jih obrali v Rajhenavu. Imeli so težave s prevozom, dva konja sta šepala, mula je bila ožuljena, z voli pa je šlo vse zelo počasi. Sušilnica tobaka je porabila dnevno en voz drv.[312]

Dne 19. oktobra je ekonomijo zadela huda nesreča. Skupino, ki je obirala jabolka v Rajhenavu in je potem prenočevala v Koprivniku, so napadli domobranci; 6 jih je padlo, 6 pa so jih ujeli.[313]

V začetku novembra je Narodna kmetija napravila obračun, koliko je pridelala.[314] Omenimo samo najvažnejše pridelke:

Pridelek	Vsajeno kg	Pridelano kg
Krompir	2 150	8 500
Solata	5	6 520
Fižol	92	1 415
Bob	22	750
Čebulček	50	2 260
Tobak	15 000 sadik	532
Sadje	—	3 720
Žganje	—	272 l
Kis	—	710 l
Mošt	—	210 l
Sena nasušili	—	124 000
Oglja nažgali	—	64 250

V začetku decembra so ekonomijo razpustili; osebje in inventar je prevzel ekonomat SCVPB. Na Planini so ostali samo tisti, ki so kuhali žganje. Ostali pa sta živinorejska točka vzhodnega sektorja na Štalah in zahodnega sektorja na Pogorelcu.[315]

Postojanke SCVPB

O nekaterih je ohranjenih več, o drugih pa bore malo dokumentov, zato opisi ne bodo mogli biti enaki. Nekateri upravniki postojank so ubogali svojo upravo in napisali kronike postojank že prve mesece 1944, kasneje pa niso imeli več časa. Delno so ohranjene

razne kartoteke in formularji, ki pa za naš pregled ne morejo prihajati v poštev, mogel pa jih bo s pridom uporabljati zdravnik, ki bo nekoč pisal zgodovino partizanske medicine. Res pa je tudi, da o nekaterih postojankah v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani ni ohranjenega ničesar, za nekatere pa samo jedilni listi.

Rekli smo že, da so v tem tretjem razdobju delovale naslednje postojanke SCVPB: Jelendol, Jelenbreg, Stari trg, Lašče, Zg. in Sp. Hrastnik, Vinica, Leseni kamen, Ajdovec in rekonvalescentski dom na Planini. Čeprav bolnišnica na Mokrcu ni spadala v ta sklop, jo vendar štejem v sestav SCVPB.

Jelendol. Ohranjeni so raporti o številčnem stanju pacientov in osebja od 1. julija 1943 do 1. aprila 1945. v letih 1944/45 je imela postojanka tri voditelje-zdravnike, najprej dr. Meto, nato dr. Pavla Kanca, od 1. februarja 1945 do konca pa dr. Boženo Sernečevo.

Bolnišnica »Jelendol«

Največ pacientov je bilo 1. novembra 1944, in to 35, najmanj pa za novo leto 1945, in sicer 7. V začetku aprila 1945 je imela 8 pacientov in 23 osebja (2 zdravnika, 7 bolničarjev, 8 stražarjev in 8 ostalega osebja).

Od vseh bolniških postojank v Rogu so se najbolje ohranili jedilni listi prav te postojanke in reči moramo, da so bili najboljši. Oglejmo si nekaj »boljših« in »slabših« dni.[316] Najprej strnjeno za ves teden, nato pa samo za nekatere dni. Videli bomo, da so se nekaj časa že čutile blagodati ob kapitulaciji zaplenjenih italijanskih vojaških skladišč.

Dan	Zjutraj	Dopoldne	Zvečer
31. I. 1944	kava, žganci	krompir, makaroni, meso	kisla pljučka
1. II. 1944	močnik	goveji golaž s polento	rižota z grahom
2. II. 1944	kava, kruh	goveja juha z žličniki	kisla juha krompir
3. II. 1944	prežganka, krompir	pire krompir, omaka iz leče	makaroni, meso
4. II. 1944	kava, kruh	fižol v solati, meso	makaroni s parmezanom
5. II. 1944	močnik	juha z rižem	goveji golaž, žličniki
6. II. 1944	kava, kruh	goveja juha, meso, krompir	kisla juha, čaj z medom

Februarja 1944 so imeli med drugim na jedilnem listu tudi gobjo rižoto, krompir in gobjo omako, ričet s klobasami, krompirjevo juho in gobe, krompir z repo in s klobaso, krompirjeve cmoke z gobovo omako, žličnike z omako iz konzerve. Marca 1944: ričet z mesom, čebulovo omako, makarone, matevž z mesom in čebulo; aprila 1944: štruklje, praženec, ajdove žgance z regratom; maja 1944: golaž iz konzerv in krompir, makarone s parmezanom, gobjo juho in ajdove žgance; junija 1944: ajdove žgance s solato, polento s solato, fižol s solato; julija: 1944: fižol in berivko, sirove štruklje; avgusta 1944 pa včasih tudi srnjakovo pečenko.

Jelenbreg. Iz ostankov kronike, ki jo je napisal upravnik Andrej, je razvidno, da so imeli v začetku junija 1944 svoj zelnik; nanj so posadili 400 sadik. Kmalu pa so nabrali na svoji njivi tudi prvo solato. Zelo so se razveselili novice o zavezniški invaziji. 9. junija je bila taka slana, da je na njihovi njivi zmrznil fižol in kumare. Kmalu zatem je bila na postojanki četrta smrt, odkar je obstajala postojanka. Na kritični uri 16. junija zvečer je bila »glavna tarča naša kuharica Micka zaradi svojega jezika. Naredila sta se dva tabora in vsak je zagovarjal svoje«. Za 22. junij je kronist zapisal naslednje: »Prepir zaradi zajtrka. Tovariš I... je trdil, da kruh in kava ne gresta skupaj, pač pa kruh in prežganka. Vodstvo pa trdi nasprotno, da kruh, čeprav neslan, in sladka kava bolj pašeta skupaj kot kruh in prežganka.«

Problem res ni bil velik, pač pa značilen za tisto psihozo, ki je včasih izbruhnila na postojankah. Teže pa je bilo, ko se je postojanka tako napolnila (44 ljudi), da ni bilo mogoče sprejeti nobenega več.[317]

Na koncu septembra je imel Jelenbreg 23 pacientov in 11 osebja (3 bolničarji in 8 ostalih), konec februarja 1945 pa 14 pacientov in 15 osebja.[318]

Stari log. V začetku leta 1944 je imela postojanka okrog 14 pacientov in 15 osebja, leto dni zatem pa okoli 12 pacientov in 15 osebja. Dne 19. februarja 1945 je zapustila postojanko dr. Breda in zamenjal jo je dr. Martelanc. Takrat je stanje pacientov narastlo na 30, a se je do srede marca skrčilo na 5 pacientov in 11 osebja.[319]

Lašče. Ker so Nemci 28. oktobra 1943 zažgali Sp. Lašče, je ostala samo še postojanka na Zg. Laščah, ki so jo preimenovali v Lašče. Ko je konec decembra 1943 odšel dr. Peter na Zg. Hrastnik, je Lašče prevzela Juga. Na koncu decembra 1943 je bilo na Laščah 16 pacientov in 16 osebja (medicinka in 15 ostalih), potem se je zmanjšalo število pacientov na

14 in osebja na 11, isto število je ostalo še v začetku februarja 1944, ko so postojanko popolnoma zasnežili. Do 1. maja 1944 se je stanje znižalo na 6 pacientov in 8 osebja, sredi maja so postojanko zaprli in jo na novo odprli 1945, potem pa je postojanka delovala do osvoboditve.

Od vseh jedilnikov so jedilniki te postojanke najbolj ohranjeni. Tako bi lahko primerjali celo, ali se je hrana v enem letu zboljšala ali poslabšala.[320]

Dan	Zjutraj	Opoldne	Zvečer
7. II. 1944	močnik	pasiran grah, krompir	pražen krompir, meso, hren
13. V. 1944	močnik	fižol, riž	krompirjevi cmoki
7. II. 1945	kava, žganci	juha, krompir, meso	krompir, golaž

Zg. Hrastnik. Do avgusta 1944 je za to postojanko ohranjena zelo dobro in natančno pisana kronika. Na koncu januarja 1944 je postojanka začela izgubljati svojo prvotno obliko in gradbena skupina je krepko zagrabila za delo.

Prva velika operacija — amputacija v stegnu — je bila 8. januarja 1944 še v stari baraki za osebje na kuhinjski mizi, ki ji je manjkala noga. Instrumenti so bili razpostavljeni na šivalnem stroju, svetila je karbidovka, narkozo so napravili s kloroformom, ker bi eter pri odprti peči lahko eksplodiral. Za 21. januar 1944 je zapisal dr. Peter, da je bila prvič v slovenski partizanski medicini postavljena zahteva o diferenciaciji septičnih od aseptičnih bolnikov. Dne 25. januarja je bila že dograjena »aseptika«, čez mesec dni pa »septika«, baraka 10 × 6 m. Ena stena je bila vsa v oknih, druge stene pa znotraj obite s strešno lepenko. V baraki je bilo 19 ločenih ležišč. Ob koncu marca so postavili temelje prve centralne bakteriološke preiskovalnice.

V začetku aprila so imeli na postojanki prvi porod, proti koncu meseca še dva, nato pa je začel porodnice sprejemati Sp. Hrastnik. Na koncu aprila je umrl na postojanki sestreljeni ameriški letalec Palmer F. Lerum. Za 13. maj je dr. Peter zapisal: »Lakota po tobaku je napravila ljudi čemerne... Danes so rekonvalescenti in invalidi demonstrativno odklonili malico, ker sem jim zjutraj očital lenuharjenje.« Dne 3. avgusta je prišel na postojanko novi zdravnik, doktor Vekoslav Valentinčič.[321] Poleti 1944 je bil Zgornji Hrastnik kirurgična baza predvsem za huje ranjene.[322]

Sp. Hrastnik. Iz skrbno pisane kronike dr. Božene Grossmannove - Vide izvemo, da je februarja 1944 zapadel globok sneg. Postojanka je imela svoj radijski aparat, zato ni bila povsem odrezana od sveta. »Ko nam je pošel krompir, smo postavili na najvišjo smreko stražarje, ki so pazili, kdaj bo prišel po krožni poti prvi znanilec pomladi. Ko je bilo strganih že nekaj parov hlač, so prinesli trije partizani v vrečah krompir in meso, a prišli so tudi novi ranjenci.

S toplim soncem je oživelo delo. Na svoji njivi so vsejali solato in peteršilj; baraka ranjencev se je spremenila v delavnico čevljarjev, krojačev, piskrovezov, mizarjev, ključavničarjev in kovačev. Spreten pacient je iz ostankov aviona naredil skoraj vse potrebno orodje. V baraki je bila tudi šola, gledališka in koncertna dvorana. »Ob vsaki priliki smo peli in čeprav nismo imeli nobenega umetnika, nam je le ugajalo.«

Aprila 1944 je začela gradbena skupina postavljati novo barako za porodnišnico, porodno sobo, kopalnico in sobo za matere z dojenčki. To je bila že soba s posteljami in pri vsaki je bila tudi otroška posteljica. Povsod so bile bele rjuhe in blazine, na oknih zavese in vsak dojenček je imel še jasli za sončenje. Vse je bilo že nared, ko je delavec iz gradbene skupine nenadoma dezertiral k Nemcem. Nastal je upravičen poplah, ali ne bo kaj izdal. No, ničesar ni izdal in

Porodnišnica »Spodnji Hrastnik« v Kočevskem Rogu

po kratkem odmoru so delo nadaljevali in porodnišnica je bila v šestih tednih povsem končana. Nato so postavili še manjšo barako z dvema sobama za vodjo postojanke in komisarja. Imeli so celo zofo in radio, rož pa v prostorih ni nikdar manjkalo.

Prvi novorojenček je bil Iztok, rojen 8. maja 1944. Ko je prijokalo na svet že pet partizančkov, so naredili svečano pojedino, ki je trajala zelo dolgo. A to zato, ker so morali sproti prati posodo in pribor in celo šest prtičev. »No, vsi gosti so bili tako obzirni, da se ni nihče obrisal v prtiče, češ pere se težko in primanjkuje tudi mila.«

Za matere so imeli predavanje o negi dojenčkov; za dojenčke so delali oblekice, saj so imeli celo kolovrat in šivalni stroj. Na postojanki je postajalo vedno živahnejše. Črni maček »duce« je privabil iz doline celo nekaj mačk; iz doline so dobili dva zajca. Enega so ob nepričakovanem »visokem« obisku pojedli, drugi

pa jim je na srečo ušel. Prav blizu postojanke je nemoteno živel star medved. K postojanki se je zatekla tudi mlada srna Mikica. Napadla jo je lisica, a rane so ji »kirurško oskrbeli, tako je tudi ona ostala v partizanih«. Komisar jo je vzredil z mlekom iz stekleničke, cucelj pa je bil narejen iz prsta gumijaste rokavice.[323] Od prvega poroda na Rogu 26. junija 1943 do zadnjega 17. marca 1945 se je rodilo 53 otrok.[324] Vsi ti so danes stari že nad dvajset let, toda ali vsi vedo in poznajo svoj rojstni kraj?

Porodnica Cvetka je napisala o Sp. Hrastniku celo rimano kroniko. Posebno sta zanimivi četrta in peta kitica:

Ko nezadovoljstvo vedno bolj narašča (namreč
zaradi pomanjkanja hrane),
se tudi komisarja huda skrb polašča.
Kako naj on vse to pomiri?
Pač, tud' za to dobijo se še viri!

Porodnišnica »Spodnji Hrastnik«

»Ne debat o hrani! Brat' jim poročila!
Boste videli, da bodo mam'ce zamotila!«
Komisar si zadovoljno mane roke,
načrt že kuje, kako naj vzgajajo otroke![325]

Vinica. Januarja 1944 so imeli na Vinici dve rojstvi. Odkar je bila postojanka odprta (od 1. marca 1943), pa do 1. marca 1944, je sprejela 231 pacientov, od 16. novembra 1943 do 1. marca 1944 pa 90 pacientov, od teh jih je 7 umrlo. Postojanka je bila slabo založena z zdravili. Nekaj časa so redili dve kravi, ki sta dajali 10 do 15 l mleka na dan. Vodja postojanke dr. Lojze Štrancar je zelo pospeševal politično in kulturno delo (glasbo!) in imeli so tudi kulturni krožek.[326]

Na novega leta dan 1944 je imela postojanka 62 ljudi, 44 pacientov in 18 osebja, mesec dni kasneje skoraj enako število (s prirastkom 2 dojenčka); sredi aprila se je stanje zmanjšalo na 49, v začetku junija pa se je zopet zvišalo na 63. Sredi junija je vodstvo postojanke prevzel dr. Martelanc, 1. oktobra pa ruski vojaški zdravnik major dr. Leonov in pomočnik dr. Ladislav Klinc. Proti koncu novembra je številčno stanje narastlo na 80, h koncu januarja 1945 celo na 90, na koncu marca pa je padlo na 36.[327]

Leseni kamen. O tej postojanki, ki jo je za dr. Natašo januarja 1944 prevzel dr. Janez Lovšin, mi na žalost ni znan noben dokument. V glavnem so se tu zdravili laže ranjeni, katerih zdravljenje je bilo dolgotrajno. Ker je bila ta postojanka najbolj skrita, je v njej živelo tudi nekaj invalidov. Jeseni 1944 so na Leseni kamen iz Vinice preselili vse infektivne bolnike.[328]

Ajdovec. Iz poročila uprave SCVPB z dne 7. avgusta 1944 izvemo, da se je na tej postojanki naselil zavezniški zdravnik dr. Rogers s svojim osebjem.[329] Ta je življenje na postojanki opisal v zanimivi knjigi, ki je delno prevedena tudi v slovenščino. Bil je zanimiv človek, sem in tja pa so nastale razne nevšeč-

LJUBLJANA

nosti. Zato sta sklenila 22. januarja 1945 komisar Glavnega štaba NOV in POS Boris Kidrič in šef britanske vojaške misije pri Glavnem štabu NOV in POS podpolkovnik Moor poseben sporazum o zdravniških uslugah majorja Rogersa, po katerem je ta »vršil samo dolžnost oficirja za zdravniško kirurško službo.«[330]

Planina. Za to véliko rekonvalescentsko središče v kočevski vasi Planina so adaptirali precej hiš in postojanka je mogla sprejeti čez 100 rekonvalescentov, to pa je močno razbremenjevalo bolnišnice. Pozneje so v tej vasi postavili še barake. Postojanko je najprej vodila bolničarka Zlata, nato bolničarka Martina, za njo pa dr. Zvezda.[331]

Bolnišnica na Mokrcu ni spadala pod upravo SCVPB. Vodil jo je nam že znani bolničar Berce in je proti koncu decembra 1943 imela 8 pacientov. Upravnik je 21. januarja 1944 sporočil sanitetnemu oddelku Glavnega štaba žalostno novico, da je sovražnik 5. januarja 1944 ob 8,20 zjutraj bolnišnico napadel in ujel 7 bolnikov, od teh je 2 negibljiva ustrelil.[332]

Blok SHVPB — SŠ

Ta blok je bil poleg SCVPB največji bolniški blok na področju 7. korpusa. Poleg zakonspiriranih objektov je bil blok nastanjen v vaseh Gaj, Sekulići, Kuljaji, Doljani, Dučići in Pilatovci. Poznamo že, kako se je nekdanja bolnišnica iz Črmošnjic in sanitetna šola sredi novembra 1943 preselila iz Črmošnjic v Žumberk. Selitev je vodil šef dr. Ivan Pintarič. Po začetnih težavah za ureditev prostora in za hrano se je ustanova začasno v začetku decembra 1943 naselila v Bulićih, Sekulićih in okolici. Tedaj je odšel v kirurško skupino 15. divizije njen upravnik dr. Ivan in rekli smo, da je poslej glavna teža ostala na ramenih komisarja Anteja Novaka. Sredi decembra 1943 je

imel blok 305 ljudi. Adaptacije in gradnje so bile v polnem teku in začeli so s prvim higienskim tečajem.

Na novega leta 1944 je bilo v bloku že 355 ljudi (184 pacientov in 151 osebja ter stražarjev) Dne 4. januarja je upravniške posle prevzel dr. Igor Tavčar; do 11. januarja so opravili drugi higienski tečaj, ki se ga je udeležilo 15 tečajnikov, in že četrti bolničarski tečaj, ki se ga je udeležilo 29 tečajnikov. Iz poročila 20. januarja izvemo, da bodo v prvo dograjeno postojanko namestili samo hudo bolne, a za silo še gibljive ranjence, druga postojanka pa bo namenjena samo za tifozne bolnike.[333]

V začetku februarja je imel blok 457 ljudi (215 pacientov, 193 osebja, od teh 4 zdravniki, 17 bolničarjev, 41 stražarjev, 131 ostalega osebja in 49 tečajnikov bolničarskega in higienskega tečaja.[334] Sredi februarja je imel blok 383 ljudi.

Tako velik obrat v Žumberku seveda ni mogel dolgo časa ostati konspirativen in konec marca 1944 je SHVPB-SŠ doživela prvo bombardiranje, vendar pa na srečo ni povzročilo prevelike škode.[335] Komisar Ante Novak se je močno trudil tudi s političnim in kulturnim delom. Težak problem je bil, doseči dobre odnose s hrvaškimi osvobodilnimi organizacijami, vendar so bili v glavnem ti odnosi kar v redu. Do 1. aprila 1944 so na bloku izdali tudi 2 številki svojega mesečnika Odmevi mladih src.[336] Sredi aprila je imel blok 423 ljudi, konec meseca pa 344.[337] Konec aprila so blok zavarovali z dvema stražnima črtama, ki sta ju sestavljale patrole in mrtve straže, vendar so morali ves blok spričo grozeče ofenzive 27. aprila premakniti v Belo krajino: slovenski del bloka v okolico Dragomlje vasi, hrvaški del pa v okolico Jugorja.[338]

Sredi maja je imel blok 320 ljudi.[339] V začetku junija je imel 3 zdravnike, dr. Igorja Tavčarja, doktorja Janeza Kanonija in dr. Stanka Lajevca. Sredi junija so zgradili prepotrebni zakonspirirani bunker

— postojanko Stojdrago, ki je mogla sprejeti 86 pacientov in 20 osebja. Postojanka je bila v globoki grapi, obdani z gostim bukovjem. Gradbena skupina je ob njej skopala tudi studenec.[340]

Ob veliki sovražni ofenzivi v začetku julija 1944 proti Beli krajini se je moral ves blok znova umakniti iz Žumberka, vendar se je 17. julija že vrnil. Teden dni zatem je zapustil upravo dr. Igor in njegovo mesto je prevzel dr. Kanoni.[341]

Znano nam je že, da SHVPB ni bil blok roškega tipa, temveč bolnišnica z oddelki po vaseh in z večjo zakonspirirano postojanko. Velike težave so imeli s prehrano, ki jo je blok dobival od gospodarske komisije v Beli krajini, v šentjernejskem in stopiškem okraju, precej pa mu je pomagal tudi glavni sanitetni ekonomat. Zaradi raztresenosti postojank je imel blok več kuhinj, v Bulićih, v Doljanih, na oddelku VPB-K, o katerem bomo še govorili, za delavsko ekipo, za stražo v Gaju in Popovićih in kuhinjo v Pilatovcih. Kljub temu so avgusta vse kuhinje koncentrirali v eno samo.[342]

Septembra je izšla nova številka Odmeva mladih src. Prišel je tudi nov upravnik dr. Vekoslav Valentinčič, vendar pa ni ostal dolgo.[343] Sredi novembra je bil blok kantoniran v Dučićih, Pilatovcih, Doljanih in Kuljajih. Imel je 4 oddelke, zaščitno četo in gradbeno ekipo. Prvi oddelek (kirurški) je imel barako z 48 ležišči in prostor v hiši z 10 ležišči, drugi oddelek (pljuča, venerične bolezni in revmatizem) je imel šest sob v hišah s 55 ležišči, tretji oddelek (interni) je imel dva pododdelka, dermatološkega in nevro-psihiatričnega, in je imel tri sobe v šestih hišah ter barako z 72 ležišči in četrti oddelek (rekonvalescentni) je imel osem sob po hišah s skupno 70 ležišči.[344] Trenutno je bilo 254 pacientov. Osebja je bilo na upravi 97, na prvem oddelku 3 bolničarji in 2 higienika, na drugem oddelku 7 osebja, na tretjem 4, na četrtem

6, gradbena ekipa je imela 20 mož, zaščitna četa pa 51. Zelo je primanjkovalo sanitetnega materiala, hrane in odej.[345]

Dne 15. novembra je postal upravnik dr. Peter (Milčinski), ki je obenem prevzel še vodstvo Topolovca, enega od oddelkov evakuacijskega bloka v Beli krajini. Iz poročila novega upravnika z dne 3. decembra je razvidno, da je bil blok SHVPB prenapolnjen, da so bile slabe higienske razmere, strokovni nivo precej nizek, ranjenci izročeni zgolj bolničarjem, ti pa prepuščeni samim sebi. Še slabše je bilo na obeh evakuacijskih postojankah v Topolovcu (Črešnjevcu) in v Gradcu.[346]

Iz poročila upravnika v začetku januarja 1945 je razvidna nova organizacija SHVPB. Prvi oddelek, ki ga je vodila medicinka Marija Jeras, je bil kirurški in naseljen v Dučićih. Drugi oddelek (interni, dermatološko-venerološki in dietična kuhinja) je bil v Pilatovcih in vodila ga je bolničarka Zlata, tretji oddelek (rekonvalescentski) je bil v Doljanih in vodil ga je Šumski. Urejen je bil laboratorij, dajali so transfuzije, dela za novo zakonspirirano postojanko pa so bila tik pred koncem.[347] Februarja 1945 je bilo na postojanki 286 pacientov, osebja pa 127, med temi le 2 zdravnika. Imeli so višji bolničarski tečaj na Oficirski sanitetni šoli pri GŠS. Hrana je bila slaba, obleka in obutev pa še slabša.[348] Proti koncu februarja je odšel dr. Peter v Dalmacijo in upravo je prevzel dr. Žiga Červinka. Konec marca je bilo 25 ranjencev in 53 bolnikov, osebja pa 125. Hrana je bila dobra, le da je je bilo včasih premalo.[349]

V začetku aprila 1945 je bila bolnišnica razmeščena v Pilatovcih, Doljanih, Kuljajih in Popovićih. Prvi oddelek (kirurški) je imel 76 ležišč. Imel je operacijski trakt, lekarno, ambulanto, centralno kuhinjo, delavnico in predavalnico sanitetne šole z 42 ležišči za tečajnike. Drugi oddelek (interni in venerični) je

imel 92 ležišč, tretji oddelek (dermatološki) pa je imel 152 ležišč. Ena zaščitna četa je bila v Kuljajih, ena v Popovićih, na zakonspirirani postojanki je bilo 60 ležišč.[350]

G 15 A ali SVPB-K. Njen nastanek in začetni razvoj že poznamo. Na novo so jo začeli graditi in preurejati 10. novembra 1943. Prostor je bil dober, dobra pitna voda, skrajno težaven dohod in primerno zamaskiran. Prvih 8 ranjencev so sprejeli že 18. novembra 1943 iz bojev za Novo mesto. V začetku decembra je imela postojanka 16 samih hudih ranjencev.[351] Na koncu decembra je postal upravnik dr. Janez Lovšin. Število ranjencev se je znižalo za enega (umrl); osebja je bilo 15.[352]

Dne 24. jauarja 1944 je sanitetni odsek Glavnega štaba preimenoval G 15 A v SVPB-K.[353] V začetku februarja je imela postojanka 9 pacientov in 15 osebja, 7. februarja pa je izdal sanitetni odsek Glavnega štaba odlok o vključitvi SVPB-K v oddelek SHVPB v Pilatovcih.[354] To se zaradi debelega snega ni takoj zgodilo, pač pa sredi marca 1944, takoj zatem, ko je na Javorovici zadela enega od bataljonov Cankarjeve brigade strašna nesreča, ko je bil skoraj ves bataljon uničen.

Blok SVPB-B

Blok, ki ga je ves čas vzorno vodil italijanski zdravnik dr. Scalinci, ni bil velik. Ohranjenih je tudi zelo malo dokumentov. Sredi februarja 1944 je imel blokov oddelek Bobovec le 4 paciente in 14 osebja, od teh zdravnika, 2 bolničarja in 11 stražarjev, isto stanje je bilo tudi mesec dni kasneje, medtem ko je 1. aprila imela postojanka kar 34 pacientov in 13 osebja, sredi aprila pa 37 pacientov in 19 osebja. Še bolj se je število povečalo maja. V začetku maja je bilo 63 pacientov in 30 osebja (in 1 novorojenček),

15. maja je stanje pacientov padlo na 59 in tako ostalo do 1. julija, ko je imel blok nekaj manj kot 100 ljudi.[355]

Dne 1. julija so na postojanki izdali prvo številko revije Kri je živa; 23. julija je upravnik dr. Scalinci prosil upravo SVPB 7. korpusa, naj ga še pustijo v Sloveniji. Poročil se je s slovensko partizanko, imel je otroka, postal je kapetan NOV in POJ in že v začetku mu je bilo obljubljeno, da bo ostal pri nas. Seveda je ostal, saj je bil dober zdravnik! Druga številka revije Kri je živa je izšla 1. avgusta.[356]

Ohranjen je tudi skromen vpogled v finance bloka. Avgusta so imeli 10 822 lir salda iz julija, dobili pa so od glavne uprave še 29 000 lir. Izdali so 23 060 lir in ostalo je še 16 762 lir. Septembra so imeli 46 760 lir dohodkov in 11 644 lir izdatkov.[357]

Dne 1. septembra je izšla tretja številka njihove revije.[358] Septembra je imel blok odprte vse tri postojanke: *Barje* pri vasi Hrib nad Koprivnikom, *Bobovec* pri Jezusovi cerkvi nad Starim Brezjem in *Kremen* blizu Kumrove vasi. Trenutno je bilo le 16 pacientov. Na Barju je bilo 18 osebja, na Bobovcu 5, na Kremenu 18 in na ekonomatu 15.[359]

Proti koncu septembra je intendant SVPB-B naračunal, da bodo nabrali 5 000 kg jabolk za prešanje, 1000 kg za sušenje in še 1000 kg svežega sadja. Toda strogi šef sanitetnega ekonomata 7. korpusa je 27. septembra hudo prijel intendanta, naj nemudoma obrazloži, zakaj so avgusta porabili 78 kg soli preveč, dalje 15 kg masti preveč, 18,5 kg sladkorja in 41 kg medu. Intendant je šefu Ivanovu takole odgovoril: »Pri selitvi se je nekaj medu polilo, ker se je na slabi cesti prevrnil voz, sol smo porabili za soljenje mesa, nekaj pa se je je stopilo, za sladkor in mast pa smo krivi sami, ker nismo vodili dovolj kontrole po postojankah.«[360] No, strogi Ivanov stvari ni gnal naprej, čeprav je dobro vedel, kaj vse se je še moglo dobiti

v »obljubljeni deželi« Beli krajini prav za sol, ki je bila takrat več vredna kot suho zlato.

V začetku oktobra je imel blok še vedno le 14 pacientov, na vseh treh postojankah pa 53 osebja (zdravnika, 5 bolničarjev, 12 stražarjev in 35 drugih)[361] Že 15. oktobra pa so se postojanke napolnile; vseh pacientov je bilo 42, od teh 24 ranjencev.[362]

V začetku novembra je bilo na bloku 61 pacientov in 54 osebja. Postojanko Kremen so spremenili v rekonvalescentski oddelek; tega so Nemci in domobranci 14. novembra ob vdoru v Belo krajino iz Kočevja prek Koprivnika napadli. Padel je intendantov nakupovalec. Sovražnik je pobral 4 glave goveje živine, 2 konja, 64 odej, 130 kg konservirane hrane in 25 l žganja.[363] Čudno pa je, da postojanke ni požgal.

V začetku decembra je število pacientov padlo na 12, ostalo pa je še 52 osebja. Kmalu zatem je blok zapustil upravnik dr. Scalinci. Najprej je odšel za nekaj časa za kirurga v SVPB-E, nato v oficirsko sanitetno šolo, proti koncu januarja 1945 pa se je vrnil na Bobovec. V začetku januarja 1945 je bilo na bloku le 8 pacientov in 46 osebja, v začetku februarja pa 20 pacientov in 48 osebja.[364] Proti koncu februarja je bilo na Bobovcu 80 praznih mest, ker so medtem blok povečali. Toda rezervne hrane je bilo le še za en teden. Zelo je primanjkovalo obleke in posteljnine.[365]

Glavna uprava SVPB 7. korpusa je 20. marca 1945 ukinila SVPB-B kot samostojni blok in ga priključila z vsem osebjem in materialom bloku SCVPB. Popolnoma so opustili postojanko Barje in v njej pustili le nekaj zanesljivih partizanov, da ne bi postojanka popolnoma razpadla.[366] Vsi so se iz Bobovca preselili na Kremen, ki je prišel 26. marca 1945 v sklop bloka SCVPB.[367]

Zaradi velike oddaljenosti so blokove postojanke živele precej samostojno življenje zlasti v začetku in tudi samostojno pošiljale svoje raporte ter poročila nadrejenim. Na novega leta dan 1944 je bilo na postojanki *Suhi vrh* (vodja dr. Tone Hočevar) 58 pacientov, 53 ranjencev in 5 bolnikov, 2 zdravnika, 9 bolničarjev in 32 drugega osebja. Druga postojanka *Smrekovec* je bila tik pred dograditvijo, imela pa je že 13 ranjencev, ki jih ni mogla sprejeti gibljiva bolnišnica 18. divizije. Upravnik Smrekovca je bil takrat dr. Šumski.[368]

Sredi januarja 1944 je bil na Suhem vrhu vodja dr. Šumski, zdravnik dr. Cizelj in 7 osebja, na Smrekovcu pa vodja dr. Hočevar, zdravnik dr. Mirko Černič in 4 osebja.[369] Na Suhem vrhu je bilo 48 pacientov, na Smrekovcu, ki je bil začel samostojno delovati, pa 18.[370] V začetku februarja je bilo na Suhem vrhu 33 pacientov in 23 osebja (2 zdravnika, 2 bolničarja, 6 stražarjev in 14 drugih),[371] na Suhem vrhu je vodjo postojanke dr. Šumskega zamenjal dr. Mike (Župančič); na vsem bloku SVPB-R pa je bilo 41 pacientov in 61 osebja (3 zdravniki, 4 bolničarji, 13 stražarjev in 41 drugih). Dnevno povelje postojanke Suhi vrh med drugim za 6. februar pravi tudi tole: »Tovariši, ki si spravljajo krompir za pečenje, naj s to obrtjo prenehajo, sicer jih bo uprava radikalno kaznovala!« Dnevno povelje za 9. februar je ukazalo, da naj v kuhinji pomaga tov. Majda, da jutri perejo zavoje tov. Gizela in Zora, vodo pomaga nositi tov. Lado. Vodo za kuhinjo bosta nosila tov. France in Vesel, drva bosta sekala tov. Jože in Dušan, druge tovariše pa bo razporedil tov. vodnik Ivan, delo v ekipi pa tov. Uršič. Tov. Daca bo pomagala šivati tov. Olgi.[372]

Sredi februarja je imel torej blok 2 postojanki, ki sta bili poleti oddaljeni peš hoje štiri ure druga od

druge, do skupne intendance v Inlaufu pa ena štiri ure, druga pa tri. H koncu februarja je sanitetni odsek Glavnega štaba imenoval dr. Mikeja za upravnika bloka, dr. Hočevar pa je bil preveden v civilno saniteto.[373] Na Smrekovcu je bilo sredi februarja 14 pacientov in 21 osebja, na Suhem vrhu pa 25 pacientov in 24 osebja. V obeh postojankah so imeli kritične, politične in kulturne ure. Vsebina kritične ure 11. februarja na Smrekovcu je na primer bila, naj prenehajo kletvine in izražena je bila »želja, da bi bilo več tobaka in hrana boljše zabeljena«.[374]

V začetku marca je bilo na vsem bloku 43 pacientov in 62 osebja (zdravniki Župančič, Šumski in Černič, 4 bolničarji, 13 stražarjev in 42 drugih).[375] V začetku marca so začeli urejati tudi rekonvalescentski oddelek, ki naj bi bil v kratkem dokončan.[376] Sredi aprila je bilo na bloku 48 pacientov in 65 osebja.[377] 28. aprila je sanitetni odsek Glavnega štaba na željo postojanke preimenoval Suhi vrh v *Stanetov dom* (po komandantu Glavnega štaba Francu Rozmanu-Stanetu.[378]

Medtem so zgradili rekonvalescentski oddelek *Mašun* nad Doljnjo Brigo; ta je za 1. maj izdal prvo številko svoje revije Naša žetev, 16. maja pa že drugo številko.[379] Na vsem bloku so imeli v drugi polovici aprila 31 političnih ur in 5 mitingov. Na Stanetovem domu so imeli 1. maja takole proslavo: razvitje zastave, govor, internacionala (živa slika), deklamacija Soči, skeč Sestanek intendantov, pesem V dolini tihi, burka Stava, zborna deklamacija Iz partizanske bolnišnice in živa slika Kovači smo![380] Vseh na bloku je bilo 1. maja 154, in to 83 pacientov in 71 osebja (3 zdravniki, 6 bolničarjev, 13 stražarjev in 49 drugih).[381]

Tudi ta blok je prijemal strogi intendant Ivanov, ko je pisal 7. maja, da je našel pri pregledu računov strošek za pranje perila 50 lir (»ali nimate peric?«),

2 ženska glavnika po 40 lir (ne razmetavajte denarja!), za miting OF 150 lir in nečitljiv podpis. Ivanovu so 11. maja odgovorili, da sta perilo dala prati dva zdravnika, ko še niso imeli perice. Plačati sicer niso hoteli, a je račun za pranje in za oba glavnika poravnal komisar sam iz svojega. Denar 150 lir pa je »porabil Fonzi, ko je bil na intendantskem kurzu. Na vprašanje, zakaj se ni podpisal bolj čitljivo, je odgovoril, da se ne zna«.[382]

Oglejmo si na kratko, kaj so v tem času jedli na Suhem vrhu.[383]

Datum	Zjutraj	Opoldne	Zvečer
1. I. 1944	močnik	rižota	čaj
4. I. 1944	samo enkrat:	močnik z rižem	
31. I. 1944	gobova juha, žganci	goveja juha, krompir	meso
22. II. 1944	gobova juha, žganci	rižota	flancati in žganje (pustni torek!)
9. IV. 1944	kaša s krhlji	golaž, krompir	mrzel fižol

Za velikonočni priboljšek je postojanka razdelila 40 l vina, 20 kg suhega mesa in 41 kg kruha. Zelo veliko so na tej postojanki pojedli gob. Zato je nastala naslednja pesem:

Gobe so res dobra hrana,
teh si Metka zaželi.
Ivan pa ji ugovarja,
pa pojej jih sama ti!

V začetku junija je bilo na vseh treh postojankah 64 pacientov in 47 osebja (2 zdravnika, 6 bolničarjev, 13 stražarjev in 26 drugih).[384] Dne 25. junija je izšla prva številka revije Utrinek (glasilo kolektiva Urh & Comp.

Izhaja po večjem deževju). V uvodniku med drugim pravi: »... da naj bi naš list razgibal enolično življenje v bolnišnici, prinesel nekaj svežega vetra v naše ozračje.«[385]

V okviru splošnega tekmovanja, ki ga je razpisal IOOF, so postojanke bloka SVPB-R dosegle naslednje uspehe: Stanetov dom je adaptiral za bunker za ranjence 2 nepoznani podzemski jami, Smrekovec je pregradil za bunker kraško vrtačo, rekonvalescentski oddelek Mašun pa je ob nenadnem napadu uspešno izvedel evakuacijo in sovražnik ni dobil ničesar.[386] V začetku julija je bilo na bloku 93 ljudi.[387] Na konferenci vodij postojank 4. julija so sklenili, da bodo vsi trije oddelki še gradili, da je treba računati na prehrano za 300 ljudi in da naj zavlada na postojankah več vojaškega duha.[388] Iz intendantskih knjig moremo razbrati, da je imel blok v tem času poleg treh starih postojank še tri nove, Urhovino, Ljubno in Laze.[389]

Dne 18. septembra 1944 je nastopil službo novi upravnik dr. Ivan Pintarič.[390] V začetku oktobra je imel Mašun 1 pacienta in 4 osebja, Stanetov dom, kjer je bil sedež uprave, 9 pacientov in 15 osebja in Smrekovec, kjer je bil vodja nam že znani Berce, 3 paciente in 11 osebja.[391] Na konferenci vodij postojank 2. in 3. oktobra so sklenili, da bodo pekli kruh za vse oddelke s primesjo krompirja, prepovedali so streljanje vsake divjačine, določili so zimske steze in dohode na postojanke ter sklenili adaptirati vas Dragarje za nov rekonvalescentni oddelek, Stanetov dom spremeniti v močan interno-kirurški oddelek, Smrekovec in Urhovino pa v interni oddelek.[392] Na konferenci 15. oktobra so sporočili, da je blok sprejel od 1. septembra dalje 37 ranjencev in 14 bolnikov, da pa so v dneh 1., 7., 19. septembra in 6. oktobra evakuirali 101 pacienta, tako da je bilo na bloku samo 8 ranjencev in 2 bolnika. S transporti so imeli zelo velike težave.

Tako so bile nekatere postojanke prazne, druge pa skoraj prazne. Osebja je bilo na vseh štirih postojankah 38, kar pa je bilo še vedno »z ozirom na ogromno višinsko razliko občutno premalo«. Postojanko Smrekovec je vodil Berce z 2 bolničarjema, 4 stražarji in 5 drugega osebja, Stanetov dom je vodil upravnik dr. Ivan z zaščitno sestro, 1 administrativno močjo, 3 stražarji in 6 drugimi, Mašun je vodil bolničar s 3 stražarji, Urhovina je bila povsem prazna, ekonomat pa je bil še vedno v Inlaufu. S prehrano so bile težave. V Inlaufu so imeli sušilnico; nabrali so veliko sadja, 6000 kg so ga sprešali, 6000 kg so ga namočili za kuho žganja, 6000 kg so ga posušili, 3500 kg pa je ostalo svežega. Na ekonomatu so imeli čevljarsko, krojaško in mizarsko delavnico.[393] Na konferenci voditeljev postojank 15. novembra so povedali, da je blok sprejel od 1. novembra dalje 31 ranjencev in 30 bolnikov, odpustili pa so 21 ranjencev in 25 bolnikov. Tako je ostalo v Stanetovem domu 17, na Smrekovcu pa 9 pacientov. Smrekovec je lahko takrat sprejel 56 pacientov, Stanetov dom 82, Urhovina 40, Mašun 20; slednji je imel še 30 zasilnih ležišč. Osebja je bilo le 33 in je imelo veliko dela, kajti vse je bilo treba znesti na hrbtu. S prehrano je bilo vedno več težav in ustanovili so posebno rekvizicijsko ekipo za bolnišnico. Od ribniške gospodarske komisije so dobili oktobra le 7500 kg krompirja, 300 kg zelja in nekaj kolerabe, sami pa so nakopali na svojih njivah 2000 kg krompirja in pobrali 3500 kg zelja.[394]

V političnem poročilu za december je komisar zapisal, da so bili iz raznih bolnišnic zbrani bolniki spočetka zelo zagrenjeni, sedaj pa so postale politične ure vedno bolj živahne. Kulturni večeri so bili »na zelo nizki stopnji«. Za božič so imeli miting: Naprej zastava Slave, recitacija Dobljeno pismo s fronte, pesem, igra: Tri zaostale ure in Kronika bloka v verzih.[395]

Na novega leta dan 1945 je bilo v SVPB-R le 25 pacientov. Zato sta delovala le dva oddelka, Stanetov dom in *Bogdanov dom* (novo ime za stari Smrekovec po kirurgu dr. Bogdanu Breclju, ki je gradil Smrekovec). Urhovino so na novo preuredili, rekonvalescentski oddelek Mašun pa zaradi pogostih napadov iz Kočevja ni deloval. Proti koncu decembra 1944 so poslali transport 46 ranjencev v SVPB-E s petimi vozovi. Transport je vodil major Berce; do Knežje lipe so ga varovali s 27 partizani, potem pa do Starega trga ob Kolpi ni bilo več težav. Končali so tudi adaptacijo Ljubnega v Dragarjih.[396]

Januarja 1945 so sprejeli le 1 ranjenca in 1 bolnika, odpustili pa so jih 17, tako da je ostalo vseh pacientov le 6, v Stanetovem domu le 4, v Bogdanovem pa 2. Čez hrano se ta mesec niso pritoževali, vsem pa je manjkalo čevljev in obleke.[397] Na koncu februarja 1945 je imel blok na voljo 170 prostih ležišč, vendar niso februarja sprejeli nobenega pacienta. Stanje je bilo: 4 pacienti in 83 osebja (od teh 27 na ekonomatu). Upravnik dr. Ivan je začasno odšel v SVPB-S.[398]

Sredi marca 1945 se je ekonomat preselil v Dragarje. Marca so imeli 23 pacientov in 81 osebja, a prostih ležišč je bilo kar 175. Blok je imel enega samega zdravnika, upravnika dr. Ivana. Hrane je bilo dovolj, pa tudi obleke in obutve.[399]

Sredi aprila 1945 je zajela blok nevarna nemško-domobransko-četniška ofenziva, ki je skušala očistiti Kočevsko in Belo krajino. Dne 15. aprila je sovražnik prehajkal Medvedjek, pri tem odkril tehniko Triglav in jo požgal, toda vsi so se rešili. Malo je manjkalo, da ni ista usoda doletela tudi Bogdanov dom; 16. aprila je sovražnik prodiral po stezi iz Plešc prek Bezgovice, zažgal rekonvalescentni oddelek Ljubno ter prodrl v Inlauf in obe Brigi. Desna sovražnikova pobočnica je šla mimo Urhovine le 20 minut stran,

zato se je tudi Stanetov dom premaknil na sosednji greben. 17. aprila je sovražnik zapustil Inlauf in obe Brigi ter se pomaknil na črto Banja loka—Nova sela—Ajbelj—Morava—Kočevska Reka in se tam vkopal. Tako je ostal blok SVPB-R za sovražnikovim hrbtom in upravnik dr. Ivan je pravilno zapisal, da »smo po našem mnenju prebili zadnjo hajko«. Hrane je imel blok dovolj za en mesec.[400]

Upravnik dr. Ivan je 24. aprila 1945 znova sporočil Glavni upravi SVPB 7. korpusa, da so ofenzivo srečno prebili in da jih je rešila 4. jugoslovanska armada. (Tu misli dr. Ivan pobočnico 4. armade, ki je varovala velike operacije glavnine pred Reko in se je potem okrepljena prebila prek Mašuna proti Trstu). Ta dan so poslali iz bloka SVPB-R zadnjih 36 pacientov v SVPB-E, 45 pa so jih med ofenzivo odpustili v enote. Ves blok se je umaknil v dolino Čabranke, v Stanetovem domu so pustili le 3 stražarje; ves material in hrano, čez 6 ton, so spravili v bunkerje. Potem so se ustavili v Zamostu blizu Osilnice.[401] Takrat je bil upravnik dr. Ivan imenovan za upravnika SVPB-E.[402] Ker niso imeli več ranjencev, so ustanovili vojaško enoto: 1. četo (sanitetno) iz vsega sanitetnega osebja, 2. četo iz osebja Stanetovega doma, Bogdanovega doma, Urhovine in Ljubnega in 3. četo iz osebja ekonomata.[403]

Dne 5. maja 1945 je bila ta vojaška enota še vedno v Zamostu, sporočila pa je, da se bo premaknila v Babno polje, za njo pa bo prišla tudi ekipa iz Stanetovega doma, ko bo tam vse pospravila. To se je povsem ujemalo z ukazom Glavne uprave SVPB 7. korpusa, ki je zahtevala, naj se SVPB-R premakne na upravo SVPB-S do 9. maja.[404] Takrat pa je bil že konec vojne.

Na novega leta dan 1944 je sporočil upravnik SVPB-S dr. Janez Kanoni, da ima blok tri postojanke: *Podgoro* z 19 ranjenci, 9 bolniki, 11 osebja, *Pudob* s 24 ranjenci, 5 bolniki in 14 osebja in *Stari trg* s 6 ranjenci, 12 bolniki in 17 osebja, 2 na upravi in 6 na intendanci.[405] Ekipa sanitetnega odseka Glavnega štaba (dr. Bogdan Brecelj, dr. Marjan Ahčin in zobotehnik Zupet), ki je mimo postojanke potovala na Primorsko, je 2. januarja 1944 precej natančno opisala sanitetnemu odseku blok SVPB-S. Poročala je, da so bile blokove postojanke med seboj oddaljene poldrugo do dve uri, da je bila javka za vse tri postojanke v Babnem polju, kjer sta bili takrat tudi uprava in intendanca. Gradbeno skupino je vodil inž. Tine. Postojanka Podgora je bila že zgrajena; imela je dva objekta in kuhinjo in od vseh je bila ta največja. Imela je 26 ranjencev in 11 osebja. Pudob je bil oddaljen uro in pol od Podgore. Postojanka je imela glavno barako, 12 m stran pa kuhinjo; 29 ozdravljenih pacientov je čakalo na odhod v enote, a niso imeli ne obleke ne obutve. Pudobu je bila podobna postojanka Stari trg, ki je bila dve uri in pol oddaljena od Podgore. Imela je 18 pacientov. Najbližji studenec je imel blok uro daleč, kjer pa je imel sovražnik večkrat rad zasede. Zato so si pomagali s topljenjem snega. Zaloga hrane je bila zelo pičla in niti za mesec dni. Blok je imel sicer tri zdravnike, nihče pa ni bil kirurško izvežban. Na vsaki postojanki so bili dva do trije bolničarji.[406]

Dr. Kanoni je 13. januarja 1944 poročal, da so se po Loški dolini in po Čabranskem zelo razpasle garje, a ni bilo civilnih zdravnikov. Grozil je tudi pegavec, ki je bil na hrvaški strani, od koder so hodili ljudje v Loško dolino po živež.[407] Sredi januarja je poročala uprava bloka (dr. Kanoni in komisar Sime), da je

Podgora imela 25 pacientov, Pudob 35 in prav toliko Stari trg, osebja pa je bilo 42 (od tega dva zdravnika, 7 bolničarjev, 18 stražarjev in 15 ostalih). Kmalu za tem sta upravo prevzela dr. Nataša (Ravniharjeva) in komisar Janez Nedog.[408] Na postojankah so imeli zvečer kulturne in politične ure, brali so in debatirali, tudi prepevali in si pripovedovali doživljaje iz partizanskih bojev. Vsaka postojanka je imela svojo stražo, v bolniških sobah pa so bili dežurni. Osebje vseh treh postojank je bilo zelo delavno. Hrana je bila dobra. Vstajali so ob pol osmih zjutraj, nato so merili temperaturo, od 9. do 10. ure je bila zdravniška vizita, opoldne kosilo in tako naprej. Ob osmih (zimski čas!) je bil že počitek.[409]

V začetku februarja je bilo na bloku 71 pacientov in 44 osebja (2 zdravnika, 8 bolničarjev, 12 stražarjev in 16 ostalih). To stanje se do konca meseca bistveno ni spremenilo.[410] Na koncu februarja se je pokazala nujna potreba po kirurgu. Upravnica dr. Nataša je na koncu poročila napisala, da je na postojanki »vse še precej začetniško in bo treba še dosti truda, da se bomo dvignili na standard SCVPB.«[411] V začetku marca je imel blok 60 pacientov in 45 osebja, 3. marca pa so — zaradi večje konspiracije — preimenovali Babno polje, kjer je bila javka, v Drago, mogočni Snežnik pa, v katerega območju so bile vse tri postojanke, v Medvedjek. Osebju na vseh postojankah so ukazali, naj čim manj hodi v dolino, novi naslov za bolnišnico pa je bil TV-18-Vojko.[412]

V začetku aprila se je hrana poslabšala in pisali so Ivanovu: »Mesa že dolgo nismo videli. Glavna hrana je fižol in zagatna zmesna moka ... Na eni postojanki že jedo nezabeljeno, dve pa bo kmalu doletela ista usoda ... Istočasno pa se v skladiščih našega ekonomata kvarijo živila (marmelada, moka, jajca, prepečenec), ki ste jih dobili s Primorske, a jih še niste razdelili.«[413] V začetku aprila je imel blok 41

pacientov in 49 osebja.[414] Že marca so na postojankah vpeljali zelo koristno delo, pouk slovenščine za Primorce, aprila pa so si postavili pravo lutkovno gledališče.[415] Sredi aprila so imeli 60 pacientov in 50 osebja (3 zdravniki, 8 bolničarjev, 18 stražarjev in 21 drugih), konec aprila pa se je število pacientov povzpelo skoraj na 100 in število vseh prebivalcev skoraj na 150.[416]

Iz poročila konference, ki so jo imeli voditelji postojank 28. maja, izvemo, da je zrastla nova, četrta postojanka *Podob*. Na konferenci so močno poudarjali, da je treba poostriti budnost in konspiracijo. Straže morajo biti na mestu že od druge ure zjutraj, vsaka postojanka mora imeti kamuflerja za steze, v postojankah mora zavladati več vojaškega duha, izboljšati je treba politično in kulturno delo s tečaji ter higieno.[417]

V začetku junija je bilo 77 pacientov in 52 osebja.[418] Iz poročila uprave od 12. junija izvemo, da so Nemci napadli in zažgali ekonomat in rekonvalescentni oddelek ter ujeli 4 ljudi. Verjetno so bili izdani in ves blok je bil 6 dni zunaj postojank, ranjenci pa spravljeni po bunkerjih.[419] H koncu junija so na seji določili, naj začne ekonomat čimprej peči kruh. Stari trg naj dobiva kruh v ponedeljek, Podgora v torek, Pudob v sredo, Podob v četrtek, ekonomat v petek. Mleko iz Babnega polja naj dobivajo oddelki izmenoma in ekonomat naj skrbi za svežo zelenjavo. Tudi so sklenili postaviti novo postojanko za rekonvalescente, z imenom *Predgora,* in še eno z imenom *Hrib*.[420]

V začetku julija se je povzpelo število pacientov na 109 in na bloku je bilo skoraj 170 ljudi.[421] Ta čas je blok dobival hrano v glavnem s Primorske s pomočjo svojih nakupovalcev, nekaj tudi od okrožne gospodarske komisije za Notranjsko in nekaj od čete, ki je sprejemala zavezniške pošiljke na bližnjem letališču. Blok je imel krojaško, šiviljsko in čevljarsko delavnico ter 5 kuhinj.[422]

Na konferenci 3. avgusta so sklenili, naj dobivajo postojanke kruh vsak drugi dan po dva hlebčka na osebo, to je štiri obroke. Na postojanke, ki nimajo kisa, naj pošlje ekonomat borovnice in drugo sadje. Konzerve naj spravijo v bunkerje in največ konzerv dobi Podob. Vse postojanke naj se začno že pripravljati na zimo (strehe, peči!), veliko skrb je treba posvetiti razuševanju in garjam.[423] Na konferenci 1. septembra so močno poudarili večjo skrb za pridobivanje sadja, zelenjave in mleka. Ker je zmanjkalo kvasa, naj pečejo prepečenec. Varčevati je treba z mastjo in soljo ter napravljati zaloge. Vsaka postojanka mora imeti zaloge vsaj za dva meseca. Ekonomat naj poskrbi za lastne perice. Postojanko Podob so začasno ukinili, zato je odšla dr. Mica (Cirila Masljeva) na postojanko Predgora. Ker je bila trenutno najvažnejša evakuacija z avioni, je bilo treba spraviti ranjence v niže ležeče postojanke.[424] Na konferenci 2. oktobra so govorili, da je treba čim večjo skrb posvetiti dietični hrani. Bolje je treba organizirati pranje perila; ekonomat naj ostane v Babnem polju.[425]

Kmalu zatem je sovražnik vdrl v Loško dolino, to pa ni ostalo brez posledic za SVPB-S. Blokova obveščevalna služba je 8. oktobra sporočila, da je sovražnik vdrl od Rakeka in Ribnice. V vseh oddelkih je bil takoj alarm, hudo ranjene so spravili na nosila, hrano in ves material pa v bunkerje. Dopoldne 9. oktobra je povedala patrola, ki je odšla proti Mašunu še pred zoro, da je bilo slišati močno streljanje. Zato so odredili popolno evakuacijo, a popoldne je bil sovražnik že pri Županovem lazu, to je 100 m stran od uprave, in oddelkov ni bilo več moč obvestiti. Zato se je uprava sama v redu umaknila. Takoj zatem se je spopadel zaščitni bataljon 7. korpusa z Nemci pri Županovem lazu. Ko so začeli Nemci bataljon obkoljevati, so zadeli na postojanko uprave in jo v naglici zažgali, požar pa je patrola postojanke takoj za njimi

hitro pogasila. Naslednjega dne se je sovražnik umaknil iz Prezida in Babnega polja, tedaj pa je začela prodirati nova sovražnikova kolona proti Mašunu s primorske strani.

Tako je šla 11. oktobra zopet močna sovražna kolona mimo bolniških postojank in del sovražne pobočnice je zopet naletel na upravo, a jo je pustil pri miru. Pač pa je sovražnik naslednjega dne le požgal upravo in rekonvalescentski oddelek ob cesti proti Milanovemu vrhu nad Prezidom; pet minut stran od uprave pa je odkril dva bunkerja, v enem posteljnino in povojni material, v drugem pa administrativni material uprave, arhiv in nekaj hrane; 15. oktobra je zavladal zopet mir pod Snežnikom.[426]

Na konferenci 18. oktobra so kritično pretresli dogodke in ugotovili krivdo vodstva ekonomata, ki je pokazalo nebudnost in podcenjevalo nevarnost. Nedisciplinirani so bili tudi na rekonvalescentskem oddelku Podob; komisarja je popadla panika, bilo je preveč komand, ki so samo begale ljudi. Še slabše je bilo na postojanki Stari trg, kjer si je komisar baje celo odtrgal komisarske značke. Ekonomat so iz Babnega polja preselili v Prezid.[427]

Proti koncu oktobra je začel blok peči kruh v svoji pekarni v Prezidu. Tamkaj so imeli tudi svojo klavnico.[428] Na konferenci 6. novembra so zahtevali zboljšanje hrane in skrajno varčevanje s sanitetnim materialom. Zdravniku dr. Pišotu so določili, da mora redno enkrat na teden zdraviti zobe na postojanki Hrib. Objavili so tudi spremembo v vodstvu bloka. Upravnik dr. Nataša in komisar Nedog sta odšla na Glavno upravo SVPB 7. korpusa, v. d. upravnika je postala Pavla Kavčič, v. d. komisarja pa Hinko Lotrič.[429]

V začetku decembra je imel blok naslednje postojanke: Hrib, Stari trg, Pudob, Planjavo in Predgoro.[430] Dne 2. decembra je sovražnik nenadoma izpadel iz

Loške doline proti Babnemu polju in Bukovici ter napadel Notranjski odred. Zato se je uprava SVPB-S 3. decembra umaknila v globokem snegu četrt ure od oddelka, a ker je sovražnik zasedel tudi Prezid in Kozji vrt, se je umaknila prek Milanovske ceste in se za tri dni utaborila v snegu na prostem. Ko so člani uprave 4. decembra obiskali postojanki Stari trg in Pudob, je bilo tam vse v redu, dohodi so bili izvrstno zakamuflirani. Uprava se je nato umaknila v hrvaško bolnišnico št. 7, 7. decembra pa se je zopet vrnila, ko je sovražnik zapustil Babno polje. Sovražnik ni našel ničesar, tudi ne postojanke Hrib, čeprav je bil pet dni v njeni neposredni bližini.[431] Blok SVPB-S je bil torej leta 1944 trikrat napaden: 16. junija, 10. oktobra in 2. decembra. Decembra je bilo številčno stanje naslednje:[432]

Postojanka	19. decembra		26. decembra	
	ranjencev	osebja	ranjencev	osebja
Pudob	20	15	27	15
Stari trg	6	14	7	14
Hrib	—	25	—	26

Na novega leta dan 1945 sta bila odprta le dva oddelka, Stari trg in Pudob. Na prvem je bil zdravnik s hudo ranjenimi, na drugem pa bolničar z rekonvalescenti.[433] Isto stanje je bilo tudi v začetku februarja; zelo pa je primanjkovalo hrane. Februarja so sprejeli 12 ranjencev in 3 bolnike, v Belo krajino so evakuirali 10 ranjencev in 5 bolnikov, osebja pa je bilo 90. Tudi na koncu februarja sta bila odprta le dva oddelka. Na enem so uspešno končali prvi sanitetni tečaj in začeli drugega. Hrana se je precej izboljšala in osebje je bilo dostojno oblečeno; 26. februarja je sovražnik napadel ekonomat, a so skoraj ves material rešili.[434] Ta dan sta odšla v oficirsko sanitetno šolo zdravnika dr. Pišot in dr. Miša, prišel pa je dr. Ivan Pintarič.[435]

Številčno stanje:[436]

Postojanka	4. feb. 1945		19. februarja		5. marca	
	ranjen.	oseb.	ranjen.	oseb.	ranjen.	oseb.
Pudob	30	14	13	18	19	21
Stari trg	20	14	18	12	25	19
Hrib	—	32	—	26	—	28

Kot SVPB-R je tudi SVPB-S zajel zadnji sovražnikov ofenzivni sunek. 12. aprila so četniki prodrli na Parg in Čabar, zato se je uprava SVPB-S umaknila v gozd, kjer je ostala nekaj časa;[437] 28. aprila je postala v. d. upravnik Martina Košak, ki je bila doslej vodja enega izmed oddelkov SCVPB.[438]

Dne 4. maja je imel blok 40 pacientov. To so bili ranjenci iz Hercegovske divizije, ki so bili ranjeni ob nenadnem sovražnikovem ponovnem vdoru od 30. aprila na 1. maj v Prezid.[439] Po ukazu Glavne uprave SVPB 7. korpusa sta se 8. maja SVPB-S in SVPB-R združili in se 11. maja premaknili v Stari trg pri Ložu.[440]

Blok SVPB-Z

Blok se je razvil iz bolnišnice istrskega odreda, ki je obstajala že novembra 1943[441] in jo je postavil neki italijanski zdravnik z nekaj bolničarji. O tej bolnišnici je 6. januarja 1944 poročala tudi skupina sanitetnega odseka Glavnega štaba, ki je prek Brkinov potovala na Primorsko. Poročilo pravi, da je bilo na tej postojanki prostora za 8 ljudi, da jo je vodil italijanski zdravnik in da so mu naročili zgraditi še eno postojanko.[442] Tabela Slovenske vojne partizanske bolnišnice 1941 do 1945 lokalizira blok Zalesje na področje Vatovlje, Padež in Misleče v Brkinih. Jože Verlič[443] piše, da je v to bolnišnico, ki je bila v zasilni baraki in za katero so kuhali hrano v bližnji hiši, prišel januarja 1944 ruski zdravnik dr. Miša, ki je

zbežal od Nemcev. Ta je preselil barako na drug teren, na pobočje neke kotanje. Stene te nove postojanke so bile iz plasti slame, streha iz desak, oken ni bilo, ležišč je bilo do 20, hrana je bila dobra, pač pa je bil v baraki hud mraz. Ob prvem pomladanskem dežju je bila vsa postojanka v vodi.

Prva odredba, ki jo je izdal štab Istrskega odreda o tej bolnišnici 15. marca 1944, je prepovedovala vstop v bolnišnico nepoklicanim in določila, naj izročajo ljudje ves material za bolnišnico terencu na Ostrožnem brdu, za hrano pa naj skrbi intendant Istrskega odreda. Ko je prišel Jože Verlič proti koncu marca za sanitetnega referenta v Istrski odred, je našel tole stanje: »Ljudje (civili) sploh niso bili vajeni hoditi k civilnim zdravnikom ali v Trst. Vsak član naše sanitete je bil bolj poznan kot komandanti.« Zato je novi šef sanitetnega odseka 6. aprila izdal posebno okrožnico sanitetnemu osebju in bolnikom bolnišnice Istrskega odreda. Najprej je opozoril na nesnažnost in nato na glasno govorjenje, ki »se sliši prav do mlina«. Dalje pravi v okrožnici, da ne uvidi nobene potrebe, da bi pri previjanju bolniki kričali ali preklinjali. V bolnišnici mora vladati kolektiv. Zato je treba pobrati bolnikom vse zaloge cigaret, alkohola in hrane in vse to razdeliti. Takoj morajo zakonspirirati pot, ki vodi proti bolnišnici, tako da ne bo mogel po njej noben voz. Prepovedani so bili vsi obiski, pripeljati jih ni smel niti zdravnik in nadaljevati je bilo treba graditev bunkerja.[444]

Na koncu maja je bilo v Zalesju 9 pacientov. Že za veliko noč je bolnišnica dobila iz Trsta popoln amputacijski instrumentarij. Nato so začeli graditi novo barako 500 m stran od prejšnje. Velike težave so bile z lesom. Nova postojanka-bunker je imela 10 dvignjenih ležišč in prostor za operacijsko mizo, vhod v bunker pa je bil podoben jazbečevi luknji. »Ranjence smo porivali noter kot pek hlebec v peč!« Na strehi

je bilo grmovje, vse je bilo dobro zakrito in bunker bi odkril le tisti, ki bi stopil nanj, 200 m stran je bila kuhinja, podobna drvarski koči, a z dobro ilovnato pečico. Dimnik je bil speljan 5 m pod zemljo, k zunanji odprtini pa so nanesli dračja, zato se je dim valil vselej po tleh. Javka je bila kilometer stran v nekem mlinu. Zgradili so tudi novo barako, ki je bila »prava hiša« z 8 velikimi okni. Prostora je bilo za 22 ljudi. Okrog barake je bil majhen vrtič z mizami in klopmi, vse pa je bilo dobro zakonspirirano.[445]

O Zalesju moremo za čas, ko je bil šef sanitete Istrskega odreda Jože Verlič, podati tole sliko od januarja do avgusta 1944:[446]

	I. 1944	II. 1944	III. 1944	IV. 1944
Barake	1	1	1	2
Hrana	dobra	izvrstna	izvrstna	izvrstna
Sanitetni material	malo	malo	za sproti	
Osebje	zdravnik	2 bolničarja 2 stražarja	—	zdravnik
Ranjenci	14	12	21	12
Umrli	—	—	1	—

	V. 1944	VI. 1944	VII. 1944	VIII. 1944
B.	2	3	3	3
H.	dobra	izvrstna	dobra	
S. m.		za sproti		
O.		zdravnik, 2 bolničarja, 2 stražarja		
R.	4	8	18	16
U.	—	—	—	—

Sredi septembra 1944 je bilo Zalesje upravno in organizacijsko sicer priključeno sanitetnemu ekonomatu 7. korpusa, za zavarovanje in prehrano pa je še vedno skrbela vojaška enota v Brkinih.[447] Nemci so 18. novembra odkrili kuhinjo v Zalesju in jo požgali,

barako so pustili, ujeli so enega ranjenca in ga ustrelili. Zalesje se je preselilo pod Tatre. Teden dni poprej je upravnik dr. Miša pisal Glavni upravi, da je teren za bolnišnico slab, da je malo gozda in veliko vasi. V bolnišnici je malo prostora, zdravnik zdravi tudi civilno prebivalstvo v Brkinih, kjer je pač edini zdravnik. Nato sprašuje Glavno upravo, ali naj gradijo kje drugje in kdo naj zanje skrbi, kajti od Južno-primorskega okrožja dobivajo premalo.[448]

Proti koncu decembra je sporočil dr. Miša, da so 25. decembra 1944 hajkali četniki in ranili ekonoma. Premaknili so se pod šotore drugam, čez nekaj dni pa bo izdelan novi bunker. Takrat so imeli 3 hudo ranjene.[449] V začetku leta 1945 je imelo Zalesje 18 ljudi, 10 pacientov in 8 osebja.[450] Ker v Brkinih ni bilo mogoče več obstati, so Zalesje 18. januarja 1945 preselili k SVPB-S, kjer je dobil dr. Miša 5. februarja svoj oddelek.[451]

Blok SVPB-E

Odvoz ranjencev s partizanskega aerodroma v Beli krajini je terjal koncentracijo ranjencev v bližini letališča. Zato sta nastali v Beli krajini dve postojanki, Topolovec (v vasi Črešnjevec) in v vasi Gradac. Ti dve postojanki sta bili sredi novembra 1944 še pod upravo SHVPB-SŠ, 4. decembra pa sta se odcepili od tega bloka in ustanovili so blok SVPB-E s samostojno upravo; upravnica je postala dr. Zvezda Reja.[452]

Kmalu se je izkazalo, da novi blok ni bil le nekaka prehodna baza, temveč prava bolnišnica, ki je morala sprejemati tudi najhuje ranjene. Topolovec je sprejel decembra kar 131 pacientov, Gradac pa 94.[453] Zato so v začetku 1945 začeli graditi še na Krvavčjem vrhu.[454] Topolovec je postal januarja 1945 tudi baza za praktični pouk oficirske sanitetne šole pri Glavnem štabu za vzgojo divizijskih sanitetnih referentov in vodij divizijskih kirurških ekip ter gibljivih bolnišnic.

Marca 1945 je blok sprejel 162 ranjencev in 380 bolnikov. V Italijo so evakuirali 750 pacientov in konec meseca so ostali na postojankah še 103 pacienti in 65 osebja. Hrane je bilo dovolj, bila pa je zelo enolična; dovolj je bilo tudi obleke in obutve, manjkalo je le odej.[455] 24. aprila 1945 je zamenjal novo upravnico Jasno Župančič-Dunjo upravnik dr. Ivan Pintarič,[456] ki je moral izpeljati hitro evakuacijo vseh ranjencev iz Bele krajine proti Hrvaški zaradi nevarnega sovražnikovega pritiska od Roga in Črmošnjiške doline. Zato se je prvi oddelek (Topolovec, vodja dr. Kanc) naselil v vasi Dolnji Vučkovići, drugi oddelek (Planjava, bivši Gradac, vodja dr. Masljeva) v vasi Petrovići selo.[457]

Dne 3. maja je imel blok 203 paciente, osebja pa 130,[458] naslednjega dne pa se je število pacientov zvišalo celo na 214. Dne 8. maja je uprava poslala 82 pacientov v zaledje, 30 pa v operativne enote.[459] Toda takrat je bilo že konec vojne.

Baza Glavnega štaba NOV in POS v Dalmaciji

Dne 5. januarja 1945 je sporočil nam že znani bolničar Andrej Senica, ki je bil poslan, naj pripravi teren, sanitetnemu odseku Glavnega štaba Slovenije da je bila v soglasju s sanitetnim odsekom Glavnega štaba Hrvaške ustanovljena v Novigradu pri Zadru bolnišnica Glavnega štaba Slovenije. Začasni upravnik je bil Andrej, kirurški in interni oddelek je prevzela dr. Sabina Praprotnik, na dečjem oddelku pa je bilo 12 mater z dojenčki. Imeli so 200 postelj, številčno stanje tega dne je bilo 193 pacientov, vodstva 2, osebja 18. Začetki niso bili brez velikih težav. Že ime bolnišnice je delalo probleme: ali naj bo to slovenska bolnišnica Glavnega štaba NOV in POS, ali slovenska vojna bolnica kod 8. korpusa.[460] Nekaj časa je skoraj moralo obveljati drugo ime!

Ustanovni dan bolnišnice v Novigradu — 5. januarja 1945 — računamo od tedaj, ko je prišel v Novigrad tisti transport ranjencev, o katerem smo že govorili in ki je odšel iz Slovenije za božič 1944. NOO Novigrad je dal na voljo občinski in sokolski dom in kasneje še šolsko poslopje. Iz prvega dnevnega povelja začasnega upravnika Andreja od 12. januarja 1945 izvemo, da so iz osebja takoj ustanovili tri čete s komandirji in komisarji; interni oddelek so postavili v poslopje ljudske šole, matere z otroki so namestili v občinsko poslopje; sokolski dom pa so določili za ljudsko šolo, ki je bila za otroke dopoldne in popoldne. Za hrano je skrbelo zadarsko vojno področje. Na koncu januarja 1945 je imela bolnišnica že 239 pacientov in 18 osebja in kmalu zatem je za nekaj časa prevzela upravo dr. Meta (Šegedinova).[461]

Februarja 1945 se je bolnišnica uspešno razvijala. 7. februarja je dala komanda zadarskega vojnega področja na voljo dve štirinadstropni hiši v Zadru, ki sta bili v neposredni bližini: Hotel Bristol in ruševine bolnišnice San Demetrio. Ker je bila bolnišnica v Novigradu že premajhna, so 10. februarja preselili ranjence v Zadar. Tu so bolnišnico razdelili takole: interni oddelek, ki ga je vodila dr. Sabina Praprotnik, prvi kirurški oddelek, ki ga je vodil dr. Alfred Šerko, drugi kirurški oddelek, ki ga je vodila dr. Zlata Hribar, šef obeh kirurških oddelkov je bil dr. Milan Premrov, in rekonvalescentski ter dečji oddelek v Novigradu, ki ga je vodila zaščitna sestra Lojzka Cimprič. Začeli so organizirati tudi svojo lekarno. Higienske razmere so bile slabe, vodovod še ni deloval in so morali vodo nositi. Ni bilo še pralnice, pojavljale so se uši, tudi hrane ni bilo dovolj. Pacientov je bilo že 486 (310 ranjencev in 176 bolnikov), osebja pa 74. Primanjkovalo je sanitetnega materiala.[462]

Jasno je, da je moral sanitetni odsek Glavnega štaba NOV in POS oziroma Glavna uprava SVPB

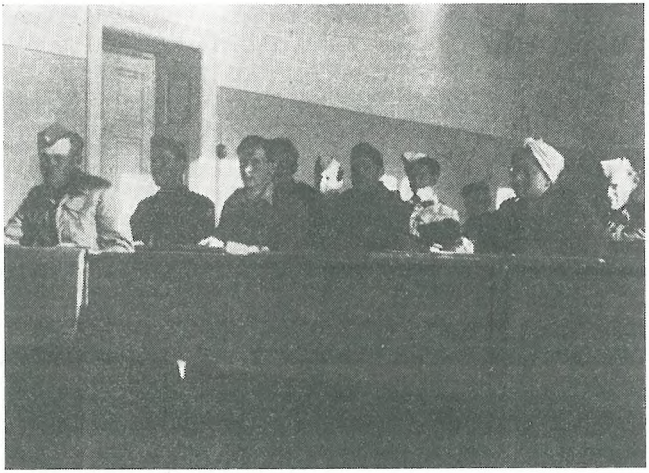
Bolnišnica v Zadru

7. korpusa poslati v Zadar še sposobnejšega organizatorja. Izbrali so dr. Petra (Milčinskega). Temu je 21. februarja 1945 sporočila glavna upravnica dr. Nataša, da ustanavljajo veliko bazo za naše ranjence v Zadru z zmogljivostjo do 1500, da je tam že tudi slovenski zdravniški kader in da je dr. Peter določen za upravnika. Njegovo delo bo organizacija, strokovno izboljšanje dela, vzgoja kadra itd. Zato naj pride jutri, 22. februarja iz Žumberka v Metliko.[463]

Tako se je v Čurilah pri Metliki do 25. februarja zbrala kolona 800 ljudi za odhod v Dalmacijo. Kolono so sestavljali v glavnem gibljivi ranjenci, bolniki, invalidi, izčrpanci itd. Vodil jih je polkovnik Lazar (Potočar). Naslednjega dne je kolona odšla; pred njo je šla 9. brigada s 30 ranjenci na mulah. Brigada naj bi nazaj grede prinesla orožje. Potovali so čez Sv. Jano v Pisarovino; od tu so se peljali s kamioni do Topuskega, kjer je bila že nekaj tednov slovenska bolniška baza. To je vodila dr. Zvezda, ki je prišla tja z novoletnim transportom ranjencev. Od tu so potem odpotovali v Dalmacijo.[464]

Nastajati so začele razne težave. O teh je poročal dr. Peter dr. Luki ter 13. marca 1945 poudaril »... da se niti z daleka ne zavedate, da je naš delokrog s formiranjem armij pravzaprav silno omejen in da se baza nahaja tako rekoč v likvidaciji«. Dalje je dr. Peter poročal, da se je dr. Zvezda kot upravnica bloka Zadar—Novigrad lotila dela z vso resnostjo. Higienske razmere so se zboljšale, čeprav je bila bolnišnica še brez postelj. Magister Andrijanič je vzorno uredil lekarniško skladišče v Zadru. Sanitetna šola dobro napreduje in 11. marca so odprli kar tri sanitetne tečaje, višjega in nižjega bolničarskega in enotnega higienskega. Tečajnikov je bilo čez 90, v glavnem iz 5. prekmorske brigade.[465]

Težava, ki jo je omenjal dr. Peter, je bila v tem, da bi z ustanovitvijo armad ta slovenska bolnišnica

Sanitetna šola Baze NOV in POS v Zadru marca 1945

morala preiti v sestav neke, na novo ustanovljene bolnišnice 4. armade ali pa se preseliti nekam proti Splitu ali Dubrovniku.[466] Zadevo je potem kategorično rešil takratni komandant zaledja general Jaka Avšič, ko je v posebnem dekretu določil, da je baza, ki ima svoje bolnišnice v Zadru in Novigradu, baza Glavnega štaba Slovenije in izključno pod neposredno komando Glavnega štaba.[467]

Iz poročila komande baze za marec izvemo, da je bilo v zadarski bolnišnici 340 pacientov, v Novigradu (rekonvalescenti, invalidi, matere z otroki) pa 68 ljudi. Bolnišnica je imela 4 oddelke, internega, dva kirurška in rekonvalescentskega v Novigradu. Na čelu oddelka so bili šef, komisar in ekonom. Imeli so svojo tehniko, delovne čete, sanitetno šolo, mnogo političnih sestankov in dosti kulturnoprosvetnega dela.

Na omenjeno pismo je dr. Luka odgovoril dr. Petru in med drugim zapisal: »In če so pri nas pod smreko

in v grmovju začeli graditi državo, bo morda tudi doli nastalo več kot zaenkrat kaže.«[468]

Iz poročila 17. aprila 1945 moremo ugotoviti velik napredek kljub vsem težavam. Referent za bolnišnico dr. Zvezda je poročala, da sta bolnišnici v Zadru in Novigradu deloma urejeni. Manjkalo je še sanitetnega materiala, možnost za nabavo iz Dalmacije in Italije je bila majhna. Trenutno je bilo 488 pacientov in 110 osebja. Referent za lekarništvo (magister Andrijanič) je sporočil, da je bilo sanitetno skladišče baze Glavnega štaba urejeno po sistemu veledrogerij, poleg tega pa je bilo še etapno sanitetno skladišče v Splitu in Topuskem, ortopedska delavnica v Zadru in vojna lekarna. Referent za vzgojo kadrov (dr. Šerko) je poročal, da je bila sanitetna šola ustanovljena 11. marca in da je odšlo iz prvega tečaja 68 gojencev v enote.

V dneh okoli 25. marca je baza sprejela čez 2000 beguncev, povečini iz Bele krajine in jih v glavnem namestila v bolnišnici.[469] Sredi aprila je baza sprejela več šiptarskih partizanov. Uvedli so strogo karanteno zaradi pegavca in so do 30. aprila ugotovili med 547 šiptarskimi partizani 22 obolelih, kot je poročala sanitetna referentka te enote dr. Damjana Beblerjeva.[470]

V začetku maja so bili na bazi naslednji zdravniki: dr. Janez Jenšterle, dr. Sabina Praprotnik, dr. Ivan Marinčič, dr. Zlata Hribar, dr. Alfred Šerko in dr. Damjana Bebler. Zadnje dnevno povelje baze, izdano še v Zadru, je bilo 15. maja, prvo v Valdoltri pa 20. maja.[471] Oglejmo si še številčno stanje:[472]

	Pacientov	Osebja	Skupaj
21. II. 1945	339	64 (3 zdravniki)	403
1. III. 1945	479	90 (4 zdravniki)	569
15. III. 1945	506	122 (4 zdravniki)	628
31. III. 1945	408	168 (4 zdravniki)	576
15. IV. 1945	462	171 (5 zdravnikov)	633
1. V. 1945	637	180 (6 zdravnikov)	817
13. V. 1945	583	188 (4 zdravniki)	771

Dejavnost drugih sekcij sanitetnega odseka Glavnega štaba

Doslej smo si pravzaprav ogledali le dejavnost dveh sekcij sanitetnega odseka, sekcije za operativno vojsko in sekcije za bolnišnice v tako imenovani Ljubljanski pokrajini. Ostane nam še oris dejavnosti sekcije za propagando, sekcije za epidemiologijo, za zobozdravstvo, za apotekarstvo in tehnične sekcije.

Sekcija za propagando je bila ena od mlajših sekcij in je po splošni reorganizaciji propagande kmalu prenehala delovati. Že aprila 1944 moremo o njej zapisati, da je poživila kulturno-politično delo v bolnišnicah. Izdala je za sanitetne šole tri pomembne učne knjige, anatomijo, epidemiologijo in prvo pomoč. Skrbela je tudi za redno izhajanje strokovne revije Zdravstveni vestnik. Na pomlad 1944 je sestavila programe za mitinge po bolnišnicah in je sodelovala pri ponovni ustanovitvi Invalidskega pevskega zbora, ki je po nekaj mesecev trajajočih pripravah nastopil turnejo po osvobojenem ozemlju.[473]

Sekcija za epidemiologijo. Njena skrb je bil neposreden in posreden boj z nalezljivimi boleznimi v vojski in med civilnim prebivalstvom, dokler te zadnje naloge niso prevzele prvenstveno zdravstvene organizacije civilne partizanske sanitete. Na področju 7. korpusa pomladi 1944 nalezljivih bolezni sicer ni bilo, pač pa so imeli težave s higieno zaradi neprestanih vojaških akcij in premikov vojaških enot ter zaradi pomanjkanja izšolanih higienikov. Že zgodaj pomladi 1944 se je začel pri 7. korpusu višji higienski tečaj, vse enote in zaledje pa so cepili proti trebušnemu tifusu. Veliko je bilo pomanjkanje mila in perila, obleke in obutve. Hrana je bila sicer zadostna, a brez soli. Pojavila sta se skorbut in scabies, z dotokom novomobilizirancev pa dotlej v slovenski partizanski vojski nepoznani prvi primer veneričnih bo-

lezni. Kot stalno delo in naloga je ostalo razuševanje enot in civilov ter odpravljanje garij.[474]

V visokem poletju 1944 so zdravili v bolnišnicah nekaj primerov tifusa in difterije. Cepljenje proti tifusu je bilo v glavnem končano. Zaradi velikega pomanjkanja perila je ušivost naraščala. Šele pozno jeseni 1944 se je stanje obleke, obutve in perila v enotah zboljšalo s pomočjo zavezniških pošiljk. Število obolenj se je pozno jeseni nekoliko povečalo, a v glavnem so bile to kožne bolezni, ostalo pa ozebline in revmatizem. Splošna fizična kondicija borcev je bila dobra. Nalezljivih bolezni ni bilo, razen nekaj gripe. Isto bi mogli reči za ostale mesece.[475]

Sekcija za zobozdravstvo. Zgodaj pomladi 1944 je bila zobozdravstvena služba še zelo slaba. Ni bilo ne dentistov ne materiala. Pozneje so se začele razmere zboljševati in v 7. korpusu je dobila vsaka divizija zobozdravnika oziroma dentista. Še vedno pa je manjkalo materiala, zlasti vrtalnih strojev. Poleti in jeseni 1944 je bilo na ozemlju 7. korpusa 10 zobozdravniških ekip, še vedno pa so imeli težave s sanitetnim materialom. Delovala je tudi zobna ambulanta v Črnomlju.[476]

Sekcija za apotekarstvo. Dejavnost sekcije se je v tem razdobju močno razgibala, saj so bile enote 7. korpusa stalno v operacijah, o številu ranjencev pa smo govorili na drugem mestu. Po kapitulaciji Italije je pustila italijanska vojska na ozemlju 7. korpusa v svojih bolnišnicah in ambulantah sanitetnega materiala za 5 do 6 mesecev; tega pa smo skoraj vsega izgubili v nemški ofenzivi, ker je sovražnik odkril več ali manj površno zakrita skladišča in jih požgal.

Že decembra 1943 je sanitetni odsek Glavnega štaba predložil zavezniški misiji pri Glavnem štabu več nujnih naročilnic, toda prva zavezniška pošiljka sanitetnega materiala je prišla šele proti koncu marca 1944. Zato je sanitetni odsek ustanovil tako imenovane

terenske apoteke, ki so začele zbirati — in kolikor je bilo denarja — tudi nakupovati zdravila predvsem v Italiji, poleg tega pa so organizirali veliko tkalnico za povoje; ta je v petih mesecih naredila 20 000 navadnih in 10 000 prvih povojev in prav toliko gaz in trikotnih rut.

Na treh področjih 7. korpusa so ustanovili terenske lekarne s kvalificiranimi močmi, ki so organizirano zbirale sanitetni material, postavile svojo izdelovalnico povojev in sanitetnih potrebščin ter vzpostavile kanale z večjimi mestnimi središči. Težave so bile spočetka pravzaprav samo zaradi občutnega pomanjkanja denarja. V vsaki diviziji so postavili sanitetnega referenta, ki je skrbel za to, da so bile vojaške enote založene s sanitetnim materialom, da se material ni izgubljal itd.[477]

Marca 1944 so na področju 7. korpusa delovale že tri terenske lekarne, *Bober* z ortopedsko, mizarsko in pletilsko delavnico, *Plaz* z izdelovalnico mila in *Planjava* z mizarsko delavnico. Bober je bil v zidanici na Stražnem vrhu nad Črnomljem in ga je vodil magister Janez Varl. Nastal je konec marca 1944 in je bil »sicer skromna, a prava apoteka«.[478] Poskušal je vzpostaviti kanale z Zagrebom in Karlovcem, a se niso obnesli.[479] Na koncu marca 1944 so zavezniki poslali prvi sanitetni material, sekcija za apotekarstvo pa ga je razdelila med apoteke in bolnišnice. Pletilnica je začela delati že 10. februarja povoje in gaze iz italijanske umetne svile, ki je je še nekaj ostalo od italijanske kapitulacije. Konec aprila 1945 se je končal na tej bazi apotekarski tečaj, udeležilo pa se ga je 8 tečajnikov.[480]

Terenska lekarna Plaz je bila ustanovljena že decembra 1943 na Debencu nad Mirno z javko Grič nad Zabrdjem pri mirnskem gradu. Lekarna je bila povezana z lekarno v Mokronogu in v Trebnjem, imela je tudi kanale proti Litiji, Zagorju in Trbov-

ljam. V njej so delali ing. kemije Anči Ivančič in 10 osebja, med temi tudi Franjo Bulc. Ta je 31. marca poročal, da vojaške enote ne oddajajo loja, da bi lahko lekarna izdelovala nekatere tinkture iz zdravilnih zelišč; sanitetni oddelek naj bi izdal okrožnico, da bi mladina nabirala zdravilna zelišča. Tudi je prosil za denar, da bi plačali nabiralce smole, ki jo bodo potrebovali pri kuhanju mila. Poročal je, da so po kanalu z Gorenjske prejeli pošiljko zabojev, da so imeli kmetje še precej neotrtega lanu, iz katerega bi lahko napravili prejo, ki bi prišla prav za pletenje nogavic. Če bi dobila lekarna vosek, bi v enem tednu lahko poslala 300 škatlic masti za čevlje. Aprila 1944 so zgradili zakonspirirani bunker.[481]

Decembra 1943 so postavili apoteko Planjavo v vrtači blizu Babnega polja. Vodil jo je magister Andrej (Boris Andrijanič), ki je imel vzpostavljene uspešne kanale z Ljubljano in Rakekom, pa tudi s kraji onkraj Snežnika, tja do Istre, Trsta in celo do Milana. Malo kasneje so lekarno reorganizirali tako, da je ostala Planjava strogo zakonspirirana, »apotekarska četa« pa se je premaknila v Kozaršče, da je bila bliže kanalom. Blago iz Trsta in Milana je prihajalo kar v redu.[482]

Na pomlad 1944 so blizu Tater postavili še pomožno terensko lekarno *Nanos*. Njena glavna naloga je bila vzdrževati zvezo s Trstom, blago pravilno skladiščiti in organizirati transport do Planjave, ki je bila »ena od osnovnih enot za preskrbo partizanske vojske in bolnic«.[483]

Proti koncu marca 1944 so torej na ozemlju 7. korpusa delovale 3 terenske lekarne; njih zaloga sanitetnega materiala je bila »v splošnem zadovoljiva«.[484] Vodja Bobra Vrankovič je 9. maja poročal, da je že dvakrat prevzel zavezniški sanitetni material in ga razdelil. Od obeh pošiljk je Bobru ostala le petina, s katero je moral zalagati SCVPB, SHVPB, SVPB-R,

B in S, 4. operativno cono, 7. korpus, oficirsko šolo, Notranjski odred, Belokranjski odred, Dolenjski odred, 15. in 18. divizijo itd.[485] Na koncu aprila 1944 je poročala voditeljica Plaza Ivančičeva, da je zaradi nastalega položaja (Nemci in domobranci so okupirali Trebanjsko dolino in stalno vpadali proti Mirni) delo v lekarni skoraj popolnoma zastalo. V načrtu imajo izdelavo zobne paste in nabiranje zdravilnih zelišč; 28. aprila so Nemci in domobranci ujeli Plazovo gradbeno ekipo, ta pa je izdala kraj, kjer je stala baraka apoteke (Bačje pri Debencu). Ivančičeva je poročala 16. maja o novi hajki in poudarila, da je teren, kjer stoji apoteka, preveč ogrožen zaradi nove nemške postojanke v Tržišču. Maja je milarna pri Plazu izdelala nekaj mila, v začetku junija pa je prišla milarna pod upravo 7. korpusa. Sredi maja 1944 je bil vodja Planjave še vedno magister Andrej, pomočnik pa ing. Tatjana Sernec in 3 osebja. Javka je bila v Kozarščah, v pomožni lekarni Nanos pa je bilo 6 osebja.[486]

Maja 1944 so bile vojaške enote v glavnem založene s sanitetnim materialom. Pletilske delavnice so izdelale 7179 kosov svilenih povojev, 2825 kosov platnenih povojev, 2046 prvih povojev iz svile, 3112 prvih povojev iz platna in 12 776 kosov sterilne gaze raznih velikosti. Mizarske delavnice so izdelale 100 podkolenskih opornic in 10 garnitur nosil za ranjence.[487]

Iz poročila terenske lekarne Planjava izvemo, da je nabavil magister Andrej v petih mesecih (od 15. januarja 1944 dalje) s pomočjo kanalov v Istri, Brkinih, na Pivki, na Krasu, okoli Gorice in iz Ljubljane za okrog milijon lir sanitetnega materiala. Sporočil je, da ima zaupnike v Trstu, Milanu, Bologni, Ilirski Bistrici, na Reki in v Ljubljani, od katerih dobiva sanitetni material. Maja je dobil za 200 000 lir instrumentarija in za čez 200 000 lir sanitetnega materiala, to je 13 večjih transportov.[488]

Milarna, ki je bila do začetka junija priključena lekarni Plaz, je v tem času izdelala 1697 kosov mila (kos okoli 1/2 kg), 289 škatel masti za čevlje, 35 kosov toaletnega mila in 80 kosov mila za britje. Izračunali so, da da 10 kg črev 4 kg mila ali 1 kg loja 3 kg mila. Dodajo mu terpentin, lužni kamen in nekaj gline.[489]

Junija 1944 so bile enote 7. korpusa dobro založene z zdravili in instrumentarijem. Enote je v glavnem oskrboval Bober, medtem ko je Planjava skrbela za bolniške bloke in zaledne komande. Manj posla je imel Nanos, Plaz pa je predvsem skrbel za enote 4. operativne cone, a je moral avgusta 1944 opustiti delo.[490] Proti koncu junija je sporočila lekarna Bober, da je pred kratkim zopet založila svoje odjemalce. Ker zavezniki že dolgo niso nič poslali, je lekarna zopet oživila kanal s Hrvaško in se povezala z največjo lekarno v Zagrebu (Bartulić); ta ji je poslala blaga za 20.000 kun. Tu bi lahko še dobili veliko materiala, vprašanje pa je bilo, kdo bi ga lahko dvignil v Zagrebu. V pletilski delavnici je teklo delo v redu, v bližini Bobra pa so izkopali dva bunkerja in vložili material.[491]

Septembra 1944 so ustanovili nad Semičem novo lekarno Gorjanci. Ta je postala centralno sanitetno skladišče 7. korpusa, Bober pa Glavnega štaba. Na prelomu 1944/45 je začelo zmanjkovati sanitetnega materiala. Zavezniki niso poslali ničesar že od oktobra, zaprli pa so se tudi kanali. Januarja 1945 je bilo nekoliko bolje, ker je začel material pritekati iz Dalmacije. V začetku januarja 1945 je bila pri glavnem sanitetnem skladišču ustanovljena prva farmacevtska šola za farmacevtske pomočnike, ta prvi tečaj pa je bil končan že v Ljubljani. Januarja 1945 je bila izpeljana apotekarska služba v 7. korpusu do popolnosti, manjkalo je le kadra.

Sanitetni odsek 7. korpusa je imel apotekarskega referenta (magister Andrijanič), referenta je imela

vsaka divizija, v brigadah pa je bil referent brigadni bolničar in prav tako v odredih. Tudi vsak bolniški blok je imel apotekarskega referenta, ki je skrbel za pravilno varstvo sanitetnega materiala in instrumentarija, kontrolo nad njim pa je imel apotekarski referent pri glavni upravi SVPB 7. korpusa. Ker je bila opuščena lekarna Plaz, so delovale le tri lekarne, poleg tega pa še glavno sanitetno skladišče s centralno apoteko Bober. Skupaj s kemično farmacevtskim laboratorijem sta bila podrejena neposredno sanitetnemu odseku Glavnega štaba.[492]

Tehnična sekcija. Do pomladi 1944 je gradbena ekipa 49 mož postavila na področju 7. korpusa 11 bolniških stavb (med temi nekaj skladišč) s skupno kapaciteto 170 ležišč. Maja je zgradila novo zakonspirirano postojanko s 86 ležišči in vsemi predpisanimi bunkerji ter zaklonišči pred zračnimi napadi. Stanje 1. novembra na področju 7. korpusa je bilo: postavljenih je bilo 145 bolniških objektov, 16 jih je bilo v gradnji, 12 pa opuščenih. Poleg tega je imela vojna oblast 7. korpusa še štiri nezakonspirirane bolnišnice v vaseh. Nekateri objekti, ki jih je delala gradbena ekipa tehnične sekcije, so bili majhni, le 6 do 8 ležišč, nekateri pa so imeli tudi prek 100 ležišč. Na ozemlju 7. korpusa je bilo že toliko bolnišnic, da ni bilo več prostora. Velike težave so imeli tudi z dobavo izolacijskega materiala, žebljev in stekla.[493]

Civilna saniteta na področju 7. korpusa

Naslov sicer ni dober, hoče pa povedati, da gre za tisti del partizanske sanitete, ki se je razvijala v zaledju operativnih enot in zunaj zakonspiriranih in premičnih partizanskih vojnih bolnišnic, pa naj je potem to saniteto vodila vojna oblast, področja ali odsek za zdravstvo pri Predsedstvu SNOS. Vsekakor pa je za to »civilno saniteto« značilno to, da so mogle

njene ustanove obstajati uspešno le na osvobojenem ozemlju. Morda je bila nekaj časa edina izjema »civilna« bolnišnica v trebanjskem gradu. Njo so vzdrževale partizanske oblasti za zdravljenje civilnih bolnikov in je obstajala skoraj vse leto 1944 kljub temu, da so že od pomladi 1944 imeli Trebnje zasedeno Nemci in domobranci.

Oglejmo si na kratko razvoj te sanitete najprej po dveh poročilih zdravstvenega odseka pri upravni komisiji od 19. januarja 1944 in odseka za zdravstvo pri Predsedstvu SNOS od 8. aprila 1944. Pri upravni komisiji, ki je bila ustanovljena takoj po kapitulaciji Italije za veliko osvobojeno ozemlje, so osnovali tudi odsek za zdravstvo z nalogo organizirati civilno zdravstvo na osvobojenem ozemlju. Odsek je razdelil civilne zdravnike, kolikor jih je pač bilo na voljo, pa tudi pomožno osebje in babice po terenu. Pri okrožnih odborih OF je postavil sanitetne referente zdravnike in odredil brezplačno zdravljenje po vseh večjih krajih.

Po nemški ofenzivi so se razmere spremenile. Odpadle so civilne bolnišnice, ki so bile po večjih krajih, in zmanjšalo se je število zdravnikov. Zato je bilo nujno sodelovanje z vojaško sanitetо in pridobivanje novih pomožnih zdravstvenih moči. Ustanovili so tri civilne bolnišnice za nujne potrebe civilnega prebivalstva, postavili so vojaške razuševalne postaje, ki so razuševale tudi civile in vojaški zdravniki so dobili nalogo zdraviti tudi civilno prebivalstvo, kjer ni bilo civilnih zdravnikov.

V začetku aprila 1944 se je odsek za zdravstvo pri nekdanji upravni komisiji preosnoval v odsek za zdravstvo pri Predsedstvu SNOS pod vodstvom dr. Lada Milavca; ta je umrl po nesreči v začetku avgusta 1944, za njim pa je prevzel vodstvo dr. Marjan Ahčin. V začetku aprila 1944 sta obstajali dve civilni bolnišnici. Bolnišnica v Kanižarici pri Črnom-

lju (upravnik-zdravnik in 2 bolničarki) je imela 20 postelj, dalje bolnišnica v gradu v Trebnjem (zdravnik in 6 bolničark), ki je imela 25 postelj. Pred kratkim je odpadla civilna bolnišnica v Ribnici, ker so Ribnico znova okupirali Nemci. V petih okrožjih osvobojenega ozemlja v Ljubljanski pokrajini sta bila v belokranjskem okrožju 2 zdravnika (na Vinici in v Črnomlju), v novomeškem 2 (v Mokronogu in v Trebnjem), v obširnem kočevsko-ribniško-velikolaškem okrožju ni bilo nobenega, v notranjskem okrožju je bil zdravnik v Starem trgu pri Ložu, v grosupeljsko-stiškem okrožju pa zdravnik v Stični.

Na zdravniški konferenci 24. marca 1944 so sklenili ustanoviti zdravstveni svet kot posvetovalni organ odseka za zdravstvo. Tudi so sklenili, da se bo sredi aprila začela civilna šola za higienike in bolničarje v Kanižarici, da bodo pri okrožnih odborih OF ustanovili zdravstvene sekcije, da bodo poslali na teren higienske ekipe za razuševanje, odpravo garij in preventivno cepljenje in da bodo tam, kjer ni zdravnika, postavili ambulanto s stalno bolničarko ali babico, zdravnik pa bo prihajal ob določenih dnevih.[494]

Na Dolenjskem je imela v tem času civilno saniteto v rokah komanda novomeškega vojnega področja. Ta je poročala 11. januarja 1944, da bo postavila bolnišnico v trebanjskem gradu že do 22. januarja in da uspešno delujejo tri razuševalne postaje v Trebnjem, Žužemberku in pri komandi mesta Novo mesto. Iz poročila komande novomeškega vojnega področja od 28. januarja izvemo, da je bolnišnica v Trebnjem res začela delovati. Imela je 20 postelj, zdravnik je bil dr. Mrgole iz Trebnjega.[495] Bolnišnica je imela 4 bolniške sobe, operacijsko sobo, pisarno, kuhinjo in shrambo in je lahko sprejela 25 bolnikov. Hrano so spočetka dajali Trebanjci, prav tako tudi posodo, za zdravila sta skrbela zdravnik in trebanjska lekarna pa tudi sanitetni odsek novomeškega vojnega po-

dročja. Prvega bolnika so sprejeli 25. januarja; 14. februarja je bilo v bolnišnici 10 bolnikov, zapustili pa so jo že 4. Novomeško področje je dalo bolnišnici 2000 lir, novomeško okrožje pa 5000 lir. Zdravljenje je bilo brezplačno, imovitejši bolniki so plačevali zdravila po nabavni ceni.[496]

Sredi marca 1944 je poročala komanda novomeškega vojnega področja, da dobro delujejo razuševalne postaje pri vseh komandah mest (Novo mesto, Žužemberk, Trebnje in Grosuplje) ter v Dolenjskih Toplicah. Bile so tudi razuševalne ekipe v Stični, Žužemberku in Podturnu. Dokončali so prvo barako svoje vojne bolnišnice področja nad Podhosto in začeli postavljati drugo. Kopališče v Toplicah so oddali rajonskemu odboru OF Toplice, civilno bolnišnico v Trebnjem pa bodo dali okrožnemu odboru OF Novo mesto. Nabirajo velikonočna darila za ranjence, s kurza so se vrnili 4 bolničarji in 2 bolničarki, za zdaj pa so preskrbljeni s sanitetnim materialom. V začetku aprila je poročalo področje, da bo v kratkem dograjena tudi bolniška postojanka, za katero bo javka v Podturnu, in da bolničarji komand mest dobro kontrolirajo vse področje. Dobro delujejo tudi razuševalne postaje.[497] Komanda ribniškega vojnega področja je 19. januarja 1944 poročala, da so sanitetni referenti pri komandah mest Stari trg, Velike Lašče in Ribnica in da opravljajo hkrati tudi bolničarsko službo pri partizanskih stražah teh komand, zbirajo sanitetni material s pomočjo odborov AFŽ in iščejo primerne ljudi za sanitetno službo. Organizirali bodo tudi tečaj za prvo pomoč. Pri komandi mesta Velike Lašče je razuševalna postaja in prav tako pri komandi mesta Stari trg ter antiskabična postaja pri komandi mesta Ribnica. Komanda mesta Kočevje ima razuševalno postajo v Ajblu, drugo pa v Potoku pri Fari ob Kolpi, kjer bo tudi ambulanta in pralnica. Ribniško vojno področje je imelo tudi majhno gibljivo bolnišnico za zaledje

v Mrzlem studencu; v tej je bilo nekaj bolnikov, osebje pa so rekrutirali iz Notranjskega odreda in iz odpuščenih bolnikov. Ta bolnišnica je rabila tudi kot sprejemališče konspirativnih bolnišnic bloka SVP-R, zdravnik pa jo je obiskoval iz Loškega potoka.[498]

H koncu januarja 1944 je začela delovati v Kanižarici v Beli krajini bolnišnica za civilno prebivalstvo (upravnik dr. Cizelj). Ta bolnišnica je marca 1944 sprejela 37 pacientov, odpustila 32, eden je umrl, izvršila je 19 operacij, 55 ambulantnih pregledov in 12 rentgenskih pregledov. Bolnišnica je bila stalno polna.[499] Glavno delo zdravstvenega odseka belokranjskega vojnega področja pa je bilo v prvi polovici aprila pregledovanje naborni kov.[500] Po združitvi kočevskega in ribniško-velikolaškega vojnega področja v notranjsko vojno področje so na Notranjskem 20. februarja 1944 obstajale naslednje razuševalne postaje: Potok ob Kolpi, Dane in Kozaršče v Loški dolini, pri komandi mesta Velike Lašče in Ribnica in v Lazcu pri Loškem potoku. Del osebja te zadnje postojanke je sestavljal tudi gibljivo razuševalno ekipo s kotli, ki je uspešno obiskovala Čabar, Prezid, Tršce in Babno polje. Bolnišnica pri Mrzlem studencu je še obstajala. Imela je 6 pacientov, komisarja, ekonoma, bolničarko, kuharico in 2 stražarja, oskrboval pa jo je ekonomat področja. Marca 1944 je potujoča razuševalna skupina razušila vse vasi na Bloški planoti, sanitetni referenti pri komandah mest pa so pregledali zdravstveno in higiensko stanje po vaseh, ki je bilo kar dobro. Bolnišnica v Mrzlem studencu je dobila veliko darov za 8. marec. V začetku aprila se je ta bolnišnica, ki je imela le 3 bolnike, preselila na Lepi vrh z javko pri terencu Alojziju Hitiju na Ravniku pri Novi vasi na Blokah.[501]

Zdravstveni svet se je prvič sestal 13. aprila 1944. Navzoči so bili dr. Lado Milavec, dr. Frane Novak, dr. Rudolf Obračunč, dr. Bogdan Brecelj in dr. Milan

Perušek. Razpravljali so o bolnišnicah v Kanižarici in Trebnjem, o tečaju za medicinske sestre (higieničarke in bolničarke) in o ustanovitvi okrajnih ambulant in higienskih ekip.

Odsek za zdravstvo pri Predsedstvu SNOS je imel že tri oddelke: za preventivno medicino (dr. Perušek), za kurativno medicino (dr. Tone Ravnihar) in za socialno skrbstvo (Janez Eržen). Za člane zdravstvenega sveta so bili imenovani: dr. Pavel Lunaček, dr. Bogdan Brecelj, dr. Frane Novak, dr. Rudolf Obračunč, dr. Marjan Ahčin, dr. Marjan Morelj, dr. Milan Perušek, dr. Tone Ravnihar, dr. Štefan Šober, dr. Tone Cizelj, Avgust Zupet in Jože Jurančič, takratni šef odseka za socialno skrbstvo pri Predsedstvu SNOS.

Na ponovnem sestanku zdravstvenega sveta so sklenili, da je treba razširiti civilno bolnišnico v Kanižarici na zmogljivost 200 postelj. Dodeliti je treba še eno babico in nove bolničarke s tečaji. Sklenili so, da je zdravljenje brezplačno, če izda nakaznico za brezplačno zdravljenje politični odbor OF. Ostali plačajo oskrbnino, ki naj jo določijo na sestanku gospodarske komisije za Belo krajino, okrožnega odbora OF za Belo krajino, dr. Cizlja in dr. Milavca. Precej so razpravljali tudi o honoriranju zdravnikov. Ker je v debati predstavnik predsedstva SNOS dr. Marjan Brecelj poudaril, da bo finančno vprašanje za vse nameščence v kratkem rešeno, so za takrat sklenili, da je treba vse zdravnike, ki so v civilni službi, nastaviti z dekreti in jim dati primerne mesečne nagrade, obveljati pa mora načelo, da mora biti zdravnik dostopen slehernemu, revnemu ali bogatemu. Maksimalni cenik zdravniškim storitvam in honorar naj določijo na posebnem sestanku civilnih zdravnikov. Cenik in honorar naj bi veljala za vse, ki so zmožni plačila po ugotovitvi političnih odborov OF.[502]

Veliko je o civilnih bolnišnicah razpravljal zdravstveni svet 2. julija 1944. O bolnišnici v Trebnjem so povedali, da je bilo tam do nemškega vdora vse v redu. Nemci so odpeljali upravnico, medtem ko so hoteli domobranci iz Grosuplja in Novega mesta bolnišnico ukiniti, a tega niso dovolili Nemci. Sredi maja je začela delovati nova bolnišnica v Starem trgu v Loški dolini. Tu je bilo zdravljenje brezplačno, zato pa so pobirali mesečno od vsakega prebivalca po eno liro za bolniški fond. Največ dela je bilo pri izpopolnitvi bolnišnice v Kanižarici, kjer so dogradili izolirnico. Belokranjci pa se še vedno niso povsem zavedali pomena te bolnišnice. V Lokah pri Črnomlju so končali prvi bolničarski tečaj; trajal je štiri tedne in se je začel drugi. V nekaterih okrožjih so bile že postavljene ambulante. V belokranjskem v Semiču, Gradcu, Adlešičih (za Hrvate onkraj Kolpe) in v Starem trgu ob Kolpi. V novomeškem okrožju je bila ambulanta v Toplicah, ustanavljali pa so jih še na Dvoru, v Žužemberku, Mali vasi in v Dobrniču. V belokranjsko okrožje sta na novo prišla dva zdravnika, v ribniškem je bil eden in eden v topliškem okraju.[503]

Dne 7. julija 1944 je izdal odsek obširno okrožnico proti odpravi človeškega plodu. Na sestanku civilnih zdravnikov za Belo krajino so 19. junija ugotovili, da so babice v glavnem brez posla in se nekatere ukvarjajo z odpravljanjem. Odsek je zavzel načelno stališče, da je dovoljena le medicinska, ne pa socialna indikacija in poudaril: »Bodoča država bo zaščitila otroke, pa naj bodo zakonski ali nezakonski.« Kaže, da vse to ni dosti pomagalo, ker je moral prav isto odsek ponoviti tudi jeseni, hkrati pa je predlagal obširno anketo, pri kateri naj bi sodelovale vse najvišje vodstvene ustanove.[504] Toda te ankete ni nikdar bilo.

Na Dolenjskem je sanitetni odsek novomeškega vojnega področja organiziral veliko nabiralno akcijo

velikonočnih darov za ranjence, zbiral je material za lekarno Plaz, skrbel za razuševalne postaje pri komandah mest, etapnih kuhinjah in v Toplicah. Ohranjena je natančna statistika, koliko ljudi je bilo razušenih in kolikim odpravljene garje in srbečica. Maja so zdravniki na tem področju pregledali vse partizane v zaledni vojski in jih 115 poslali v operativno vojsko, 95 pa obdržali za zaledne straže. Z dotokom novincev pa je higiena znatno popustila. »Umivanje, pranje in razuševanje je na dnevnem redu med novinci, ki se nikakor ne morejo navaditi tega.« Kopališče v Toplicah je bilo stalno na voljo vojski in civilnemu prebivalstvu in bazen so redno čistili.[505]

Po poročilu bolnišnice v Trebnjem 31. maja je do tedaj sprejela 49 bolnikov, odpustila 47, 2 pa sta še ostala. Nemci in domobranci so stalno preiskovali na upravi in pri bolnikih ter so stalno grozili, to pa na bolnike ni dobro vplivalo.[506]

Junija je prevzel skrb za civilno saniteto v novomeškem okrožju odsek za zdravstvo pri okrožnem odboru OF Novo mesto. Imel je težave, ker se nekateri ljudje v žužemberškem okraju niso hoteli cepiti proti tifusu. Dobro sta delovali ambulanti v Toplicah in v Žužemberku.[507] Na koncu junija je prevzel bolnišnico v Trebnjem v upravo okrajni odbor OF Trebnje. Bolnikov je bilo 6, upravnik in 6 bolničark. Za prehrano je skrbel okrajni odbor, pritoževal pa se je, da ničesar ne prispeva novomeško vojno okrožje.[508] Bolnišnica v Trebnjem je torej kljub sovražni postojanki delovala dalje.

Na koncu junija je poročal sanitetni odsek dolenjskega vojnega področja, da poteka velika akcija cepljenja proti trebušnemu tifusu v Suhi krajini. Na sektorju I (Lašče, Podgozd, Jama, Stavča vas, Žužemberk, Bogdanja vas, Dešeča vas in Šmihel) so bili ljudje cepljeni že trikrat, na sektorju II (Veliko in Malo Lipje, Vrhe, Sela, Gradenec, Visejec, Ratje, Lo-

pata, Hinje in Prevale) so bili cepljeni dvakrat, na sektorju III pa cepljenja še ni bilo. Povsod se je higiena znatno izboljšala, ostala je še srbečica. Razuševalnih postaj je bilo 15, od teh nove v Gornjih Sušicah, na Uršnih selih in v Temenici.[509]

Na Notranjskem je bilo po poročilu okrožnega odbora OF za Notranjsko od 22. aprila zdravstveno stanje »precej zadovoljivo«, med mladino je bilo precej poškodb zaradi igranja z orožjem in municijo. Manjkalo je zdravnikov, kajti v vseh štirih osvobojenih okrajih je bil zdravnik le v Starem trgu, sicer pa 1 zobozdravnik, 6 babic in 1 bolničarka. Vztrajno in pridno so izpopoljevali svoj zdravstveni dom (bolnišnico) v Starem trgu.[510] Približno isto poročilo je poslalo tudi notranjsko vojno področje in poudarilo, da je v njihovi gibljivi bolnišnici 6 bolnikov, razuševalne postaje pa so razušile 485 ljudi.[511] Gibljiva bolnišnica se je v začetku maja premaknila v Knežjo njivo (javka Matija Strle, Markovec 5 pri Starem trgu). Takrat je imela 22 ranjencev, od teh jih je 16 poslala gibljiva bolnišnica 18. divizije.[512] Iz poročila komande notranjskega vojnega področja za prvo polovico maja izvemo, da so obstajale razuševalne postaje poleg že znanih še v vasi Centa pri Robu ter gibljiva higienska ekipa. Ušivost je pri vojski in civilih padla na minimum, gibljiva bolnišnica pa se je s 24 bolniki preselila v Podpresko.[513]

Za Stari trg v Loški dolini je bil pomemben dogodek, ko so 15. maja 1944 odprli bolnišnico. Imela je moški in ženski oddelek ter izolirnico. V začetku junija je imela zdravnika, 30 bolnikov, ekonomat, medicinsko sestro, 2 babici, kuharico in drugo osebje. Do tega časa je imela dohodkov 1413 kg v živežu in 7632 lir v denarju, izdatkov pa 7173 lir.[514] Na terenu je bilo zdravstveno stanje zadovoljivo, nalezljivih bolezni ni bilo. 20. maja so začeli cepiti proti trebušnemu tifusu in cepili so okrog 500 ljudi. Gibljiva bolnišnica

je bila prenapolnjena, saj se je v njej zdravilo 37 pacientov. Preselila se je znova daleč iz Podpreske v zakonspirirano barako nad Prezid. Tu je bilo prostora v dveh sobah za 50 ljudi, za osebje in kuhinjo pa je bila posebna baraka. Ta bolnišnica je bila potem 27. junija vključena v blok SVPB-S.[515]

V Beli krajini se je uspešno razvijala bolnišnica v Kanižarici, ki je aprila 1944 sprejela 47 in odpustila 3 bolnike, 4 so umrli, operacij je bilo 25, ambulantnih pregledov 82 in rentgenskih 81.[516] Aprila so v Beli krajini delovale 4 razuševalne postaje, na Snečjem vrhu, na Selih pri Jugorju in v Učakovcih. Šef sanitetnega odseka vojnega področja je pregledal 635 bolnikov (v glavnem gripa). Maja sta bila dva pregleda novomobilizirancev, v ordinacijo pa je prišlo 1331 ljudi. Maja je sprejela bolnišnica v Kanižarici 39 bolnikov, odpustila jih je 38, eden je umrl.[517] Junija jih je sprejela 37, odpustila 34, eden je umrl, julija pa sprejela 76, odpustila 60, eden je umrl.[518] V vseh teh mesecih je bilo zelo veliko ambulantnih zdravljenj (želodčna in črevesna obolenja). Julija so v ambulanti v Črnomlju montirali rentgen.[519]

Poglejmo si še istrsko vojno področje! Nekaj smo o zdravstvu slišali že pri opisu bloka SVPB-Z. Istrsko vojno področje je aprila 1944 sklenilo postaviti poleg Zalesja še eno zakonspirirano bolnišnico.[520] V prvi polovici aprila je delovala ambulanta za potrebe partizanskih straž, v teku je bila organizacija razuševalnih postaj, civilno saniteto pa so poskušali organizirati tako, da bi imelo vsako okrožje (Pivka, Brkini in Slovenska Istra) sanitetnega referenta, okraj pa svojega bolničarja.[521] V drugi polovici aprila so ambulanto izpopolnili, v lekarno Planjavo pa so poslali tri transporte sanitetnega materiala (56 zavitkov po 15 do 20 kg), ki so ga dobili na istrskem področju. Ustanovili so tudi gibljivo razuševalno skupino.[522] Maja so imeli dve gibljivi razuševalni in antiskabični

skupini (fiksne postaje niso mogli imeti zaradi čestih sovražnih vdorov), ena je bila v Brkinih, ena pa tostran proge okrog Št. Petra na Krasu. Znova so poslali Planjavi 13 zavojev sanitetnega materiala.[523]

Junija so se odločili za ustanovitev gibljive bolnišnice. Postavljati so jo začeli v začetku julija. V tem mesecu so tudi cepili proti tifusu. Zdravstvo v vojski je bilo v glavnem dobro, proti skorbutu so kuhali ekstrakt iz smrekovih vršičkov, zaradi enolične hrane se je začela pojavljati avitaminoza.[524]

Odsek za zdravstvo pri Predsedstvu SNOS je izdal 14. avgusta 1944 poročilo o organizaciji civilnega zdravstva na osvobojenem ozemlju. Sanitetna služba je bila razdeljena med okrožne in okrajne zdravnike, v večjih krajih so bile civilne ambulante z zdravnikom in sanitetnim osebjem, v manjših krajih pa so jih vodile civilne bolničarke, v določenih dneh pa jih je obiskoval zdravnik. V krajih, ki jih je kontroliral okupator, so vodile ambulante samostojne civilne bolničarke ali babice.

Pri okrožnih in okrajnih odborih OF so bili zdravstveni odseki s sanitetnimi referenti in higienske skupine, ki so skrbeli za zdravstvo okrožja oz. okraja. Obstajala je higiensko-bolničarska šola, ki je trajala štiri tedne, in delovale so tri civilne bolnišnice izključno za civilno prebivalstvo. Zdravljenje v bolnišnici, pri zdravnikih in oskrba z zdravili je bila brezplačna, če se je bolnik izkazal s potrdilom pristojnega odbora OF, da ne more plačati. Sicer so veljale zelo natančne maksimalne tarife.

Razvita je bila epidemiološka služba in bilo je tesno sodelovanje z odsekom za socialno skrbstvo pri Predsedstvu SNOS zaradi zaščite mater in otrok. Zdravila in instrumentarij so nabavljali skupno z vojaško saniteto. Osebje, ki je delovalo v civilni saniteti, je dobivalo mesečno nagrado v denarju kot priznanje za svoje delo. Bilo je najtesnejše sodelovanje

z vojaško saniteto in na neosvobojenih ozemljih so nudili vso pomoč civilom vojaški zdravniki.[525]

Na seji zdravstvenega sveta 15. septembra so debatirali o treh načelnih vprašanjih: da tudi sanitetno oblast (v odborih OF) izvaja ljudstvo samo po svojih izvoljenih predstavnikih, da je treba doseči čim širše sodelovanje ljudskih množic pri zboljšanju zdravstvenih možnosti in da je kontrola ljudstva nad delovanjem zdravnika potrebna. O vsem tem je zdravstveni svet seveda debatiral že za v prihodnje, prav tako o načelu, da sodi centralna ambulanta v mesto, bolnišnica pa izven mesta. Bodoči postopek zdravljenja naj bi torej bil: zdravnik pošilja iz okrajnih ambulant bolnika v centralno ambulanto v mesto in odtod po potrebi v bolnišnico ali pa z navodili nazaj k prvemu zdravniku. Tudi o zobozdravstvu so govorili načelno: po deželi naj obiskujejo avtoambulante, ki naj ostanejo tam, dokler ne dokončajo dela. Govorili so tudi o tem, naj bi po deželi ustanovili manjše bolnišnice. Vsekakor pa bo treba zdravnika na deželi zaščititi z uradnimi urami.[526]

Prav tako je bila zanimiva seja zdravstvenega sveta 29. novembra. Najprej so govorili, da imajo ambulante na osvobojenem ozemlju visoko frekvenco. Nato so ugotovili, da spadajo v pristojnost okrožnih odborov OF vse zdravstvene ustanove kraja, okraja in okrožja, torej tudi vse večje bolnišnice, nad katerimi pa ima seveda kontrolo strokovna instanca. Misel na prihodnost je sprožila tudi debato o zanimivem problemu, ali bo ostala medicinska fakulteta v Ljubljani ali pa naj jo preselijo v Trst. Problem je zdravstveni svet videl v tem: »Selitev medicinske fakultete v Trst bi nujno potegnila s seboj vse sorodne institucije, to pa bi škodovalo drugim fakultetam v Ljubljani in Ljubljani kot kulturnemu središču.« Problem so razpravljali na široko in ga dali na koncu celo na glasovanje. Le eden (dr. Cedrik) je glasoval za to, da

ostane medicinska fakulteta v Ljubljani in da je za Trst potrebna samo klinika.[527]

Zaradi nevarnosti pegavca je odsek za zdravstvo začel februarja 1945 veliko akcijo proti ušivosti. Uvedel je strogo kontrolo nad gibanjem civilnega prebivalstva, proti hrvaški meji pa je postavil močan kordon razuševalnih postaj na črti: Fara—Predgrad—Stari trg—Adlešiči—Črnomelj—Suhor—Žumberk.[528]

Na Dolenjskem je bilo po poročilu okrožnega odbora OF Novo mesto 25. avgusta 6 ambulant: v Dobrniču, na Dvoru, v Žužemberku, Toplicah, Meniški vasi in Stopičah. Še vedno je delovala bolnišnica v Trebnjem, ki je imela 9 bolnikov in ji je primanjkovalo samo perila. Za sanitetni fond sta prispevala v denarju okrajni odbor OF Trebnje in okrajni odbor OF Toplice. Že v začetku septembra pa je na Dolenjskem zaradi pogostih sovražnikovih vdorov in napadov civilna sanitetа začela pešati, kajti bolničarke so na bolj izpostavljenih ambulantah ali pa pri terenskem delu tvegale celo svoja življenja. Še vedno pa je sredi septembra uspešno delovala bolnišnica v Trebnjem, kjer je bilo 16 bolnikov. Uspešno je delovala še v začetku novembra, »verjetno, ker ima neki vplivni domobranec, ki je bil prej največji nasprotnik bolnice, očeta v njej in zato pusti bolnico v miru.«[529]

Ko je sanitetni referent pri okrožnem odboru OF Novo mesto delal bilanco svojega dela (od 1. junija dalje), je ugotovil, da je bilo v tem času ustanovljenih 7 civilnih ambulant, vanje pa se je zateklo po pomoč nad 3000 oseb ali so jo bolničarke nudile na terenu. V bolnišnici v Trebnjem so zdravili dnevno povprečno 10 do 12 bolnikov. V Toplicah je bilo okopanih 10 536, zdravljenih proti srbečici 1672 in razušenih 5042. Zdravniki so bili v Trebnjem, Mokronogu, Žužemberku in Toplicah, ambulante pa so vodile absolventke bolničarskega tečaja v Črnomlju. Na terenu je bilo 11 babic in 1 dezinfektor. Zdravstveno stanje civilnega

prebivalstva je bilo zadovoljivo. Za odpuščene in onemogle borce iz brigad so ustanovili v Semiču neke vrste zavetišče s hišno ambulanto in z nekaj bolniškimi posteljami; o tej ambulanti bomo še slišali. V Toplicah so pravkar začeli samaritanski tečaj. Teren je bil založen z zdravili in s sanitetnim materialom.

V zavetišču v Semiču »so bile razmere obupne«. Na majhnem prostoru se je dnevno stiskalo najmanj 60 ljudi. Vse je bilo brez reda, jedli so le dvakrat na dan, a vse brez maščob in soli in oblečeni so bili v cape.[530]

Na prelomu 1944/45 se je osvobojeno ozemlje na Dolenjskem vedno bolj krčilo in se začelo omejevati le na Belo krajino. Tudi novomeško in belokranjsko okrožje sta se združili, in sicer v novomeško okrožje. Iz poročila izvršnega odbora narodnoosvobodilnega okrožnega odbora za Novo mesto za februar 1945 izvemo, da je bilo zdravstveno stanje na področju okrožja zadovoljivo in da so uspešno pobijali ušivost in srbečico. Ambulante v Dobrniču, Žužemberku in na Dvoru niso več delovale. Tudi ni več poročil o bolnišnici v Trebnjem. Ustanovili so dve novi ambulanti: na Suhorju in na Lazah pri Uršnih selih. V bolnišnico v Kanižarici je bil velik naval. Toda ta bolnišnica v Kanižarici se je do marca 1945 skoraj popolnoma izpraznila, ker so začeli bolnike sproti evakuirati. Prav tako so evakuirali tudi dom za onemogle partizane.[531]

Na Notranjskem je sredi avgusta 1944 uspešno delovala bolnišnica v Starem trgu. Nabrala je tudi kar lepe prispevke v denarju in hrani. Okraj Loška dolina je dal v denarju in hrani, preračunano v denar 9256 lir, okraj Cerknica 3384 lir, okraj Bloke 4503 lir, okraj Sv. Vid 1979 lir in sanitetni odsek pri Predsedstvu SNOS 72 000 lir. Bolnišnica je imela vseh izdatkov 40 072 lir. Po okrajih je bilo v bolnišnici naslednje število bolnikov: iz Loške doline 24, z Loške

planote 44, iz Sv. Vida 5, Cerknice 77, iz sosednjega okraja Ribnica 41 in hrvaškega Čabra 26. Iz zadnjih dveh okrajev, ki nista sodila pod notranjsko okrožje, so bolniki plačevali po isti tarifi kot bolniki v Kanižarici, za bolnike iz domačega okrožja pa so okraji plačevali v naravi. Bolnišnica se je vzdrževala s prispevki krajevnih narodnoosvobodilnih odborov, kontrolo nad njenim gospodarstvom pa je imel sanitetni referent pri okrožnem odboru za Notranjsko.[532]

Septembra so imeli v bolnišnici 90 bolnikov; bolnišnica je nekoliko trpela ob nemško-domobranskem vdoru v Loško dolino in se je njena zmogljivost zmanjšala na 25 postelj. Na terenu notranjskega okrožja je bila ena sama ambulanta, ki je bila obenem tudi napol bolnišnica. V glavnem je zdravila prehlade in revmatizem. S prevzemom ambulante Notranjskega odreda je dobila ta civilna ambulanta tudi ranjence in bolnike, a število ni bilo veliko.[533] Nalezljivih bolezni ni bilo, veliko dela pa sta imeli razuševalni postaji v Pudobu in Petrini. Velik alarm je nastal, ko je kuhar pri komandi mesta Kočevje v Nemški loki zbolel za pegavcem, ki ga je verjetno dobil v Čabru. Začeli so na veliko razuševati, in to je verjetno preprečilo epidemijo. V ambulanti, ki je bila v Bosljivi loki, je bilo decembra 7 bolnikov. Ker se je v Brodu na Kolpi januarja 1945 pojavil pegavec v treh družinah, so razuševanje še poostrili in potujoči partizani so dobili hrano v etapnih kuhinjah na notranjskem področju le, če so se izkazali s potrdilom razuševalne postaje, da so bili razušeni.[534]

Veliko dela so imele tudi področne ambulante v Beli krajini. V glavnem so zdravile kožne bolezni in črevesne motnje, na jesen pa gripo. Področni zdravniki so imeli veliko dela, ker so morali obiskovati tudi bolnike na domu in poleg tega še redno hoditi v ambulante v Metliki, Semiču, Adlešičih, na Vinici, v Gradcu in Starem trgu.[535]

Večjih, zlasti nalezljivih bolezni ni bilo tudi v zimskih mesecih 1944/45. Poleg ambulant so bile stalno v obratu razuševalne postaje v Črnomlju, na Jugorju, v Učakovcih, Metliki in v Starem trgu. Večje težave so bile, kam spraviti pod streho veliko raznih zaledних enot in enot kaznjencev v Črnomlju. Stvar so rešili tako, da so začeli adaptirati razna gospodarska poslopja v bližini Črnomlja, to pa seveda še »daleč ni odgovarjalo higienskim prilikam«.[536]

Število bolnikov v Kanižarici je poletne in jesenske mesece 1944 stalno naraščalo. Ob veliki nesreči 7. novembra 1944 pri preizkušanju angleškega minometa so bili hudo ranjeni komandant Glavnega štaba general Rozman, načelnik štaba general Ambrožič, major Malnarič, major Tavčar in štabni kurir Peter. Takoj so jih prepeljali v Kanižarico, tu pa je general Rozman še isto noč umrl. Razburljive trenutke je bolnišnica preživljala tudi ob sovražnem vdoru v Belo krajino. Zaradi sovražnikove bližine so 14. novembra sicer odredile evakuacijo, ker pa je bilo premalo časa, so ostali v bolnišnici vsi negibljivi civilni bolniki in inventar, medtem ko so pravočasno evakuirali vse ranjence Glavnega štaba in upravo z osebjem. Popoldne okoli štirih je okrog 40 domobrancev vdrlo tudi v bolnišnico, a v ordinacijski sobi so pustili vse nedotaknjeno, prav tako tudi v bolniških sobah. Vse pa so razmetali v pisarni, odnesli so telefonski aparat, mikroskop in radijski aparat ter zažgali novo, pravkar sezidano poslopje za bolnišnico.[537]

Od začetka delovanja (25. januarja 1944) pa do konca 1944 so v Kanižarici sprejeli 594 bolnikov, ambulantnih zdravljenj so imeli 2469, rentgenskih pregledov 306, operacij je bilo 349, umrlo je 27 bolnikov.[539]

V Slovenski Istri moramo omeniti tudi bolnišnico *Beka (BK1 — Bolnica Koper I),* pri kateri je bil v začetku junija 1944 nastavljen medicinec Miklavž Kozak, ki se je vračal iz internacije. Ta je 24. avgusta

1944 sporočil sanitetnemu odseku Glavnega štaba, da je bil postavljen za sanitetnega referenta pri okrožnem odboru OF za Slovensko Istro, nato je postavil »zasilen lazaret« in je zdravil s pomočjo treh bolničark ranjence I. bataljona Istrskega odreda, 1. čete 5. bataljona VDV in bataljona Alma Vivod. Kozak piše, da je treba urediti položaj te bolnišnice, ker nihče ne skrbi zanjo; trenutno ima 5 bolnikov.[539] Te bolnišnice ne smemo zamenjavati z bolnišnico, ki jo je postavilo istrsko vojno področje avgusta 1944. Pač pa se je Beka v začetku septembra združila s to bolnišnico, obe pa sta se po razpustu samostojnega istrskega odreda in ob njegovi vključitvi v 4. bataljon 9. brigade 18. divizije začeli imenovati Bolnica Koper, pa tudi SVPB-F; komanda istrskega vojnega področja je obdržala samo ambulanto.[540]

2. Primorska, Gorenjska

V 362. fasciklu arhiva Instituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani sta ohranjena dva pomembna rokopisa dr. Viktorja Volčjaka, Kritičen pregled na partizansko zdravstvo na teritoriju 9. korpusa (datiran s 14. julijem 1945) in Pregled organizacije sanitetnih ustanov na zapadnem Primorskem (datiran z 28. junijem 1945). V prvem rokopisu je razdelil dr. Volčjak razvoj partizanske sanitete na Primorskem (in delno na Gorenjskem) na dve razdobji: od začetkov do ustanovitve operativnih con in v razdobje od ustanovitve 9. korpusa dalje. O prvem razdobju smo že govorili, pri opisu drugega razdobja pa govori dr. Volčjak najprej o razvoju partizanskih bolnišnic.

Na vzhodnem Primorskem se je uresničil načrt, da so postavili dva bloka, ki sta v obliki pasu povezovala vse osvobojeno ozemlje na tem področju. Nasprotno

od prakse na ozemlju 7. korpusa je torej tu opazen prehod od decentralizacije k centralizaciji, prehod od več močno oddaljenih blokov s številnimi in prav tako oddaljenimi postojankami, k dvema velikima blokoma, katerih postojanke niso bile močno oddaljene. Na Gorenjskem in zahodnem Primorskem pa so še vedno ostali pri prvotnem sistemu decentralizacije.

Tako je na jugu vzhodne Primorske nastal blok SVPB-Pavla na »najugodnejšem terenu« (močan gozd in mnogo vode), kjer so nastale solidno zgrajene barake in predpisani bunkerji za hrano in ljudi za primer nevarnosti. Obramba in orožje tega bloka je bila absolutna konspiracija, obveščevalne patrole in izvidnice. V razbremenitev bloka sta rabila severno od njega postavljena dva oddelka, od katerih je bil eden nam že znana bivša sanitetna postaja. Na severu vzhodne Primorske pa je nastal blok SVPB-Franja v soteski, dostopni le od ene strani, v oddaljenosti 1 do 3 ure pa sta bila še dva oddelka, ki sta bila zakonspirirana v mešanem gozdu. O obrambi centralnega oddelka v grapi smo že govorili.

Za zdravstveno službo v enotah je bilo na Primorskem v tem času značilno, da so nekako od maja 1944 obstajali sanitetni vodi v enotah in gibljive bolnišnice; avgusta 1944 so izpeljali veliko evakuacijo hudo ranjenih na ozemlje 7. korpusa in od tod z avioni prek morja. Razvoj sanitete v vojaških enotah 7. korpusa so na Primorskem dosegli nekako oktobra 1944.

Nekoliko drugačna je bila organizacija na zahodnem Primorskem. Če to ozemlje kot prejšnje razdelimo na vzhodni in zahodni blok, moramo omeniti na vzhodnem bloku najprej bolnišnico v Brdih. Tu je bila na koncu januarja 1944 ob pohodu brigad čez Sočo ustanovljena v vasi Podravno nad Idrijco v hiši pri Tinci bolnišnica *Lidija* (upravnik Ernest Berke, bolničarka Lidija). Imela je dve sobi; že čez 14 dni so bolnišnico preselili v opuščeno hišo nad Bajtarjem ob

Idrijci. Tu je ostala do srede februarja 1944. Od tod so jo preselili nad Taučarje (Rute), kjer je bil zajet upravnik Ernest Berke (Arnoš) s tovarišem, a sta se še istega dne rešila. Postojanka v Rutah je bila baraka iz slame za 20 ljudi, kuhinja pa je bila posebej. Ker se je bolnišnica po bojih pri vasi Srednje preveč napolnila, so laže ranjene preselili v podzemsko kaverno pri Rutah, kjer je že prej obstajala »divja bolnišnica«, ki jo je vodila Kristina. Tu se je bolnišnica preimenovala v *H. Arnoš*. Sprejela je lahko 40 ranjencev; kuhinja je bila zopet posebej. Zaradi izdaje je sovražnik 13. marca 1944 bolnišnico napadel. Bolnišnica se je nato neprestano selila (Graben, Zapotok, Zarščina), v grapi pod vasjo Srednje se je preimenovala v *Svobodo,* od tu so jo preselili pod Bizjake in nato v Podselo, tu pa so jo preimenovali v *Jakob Završnik.*

Omeniti moramo, da je bila ta bolnišnica glavna postojanka vzhodnega bloka. Kot smo videli, ni nosila običajne oznake SVPB. Za vsakokratno preimenovanje postojanke sta vedela le sanitetni oddelek 9. korpusa in komandir zadnje karavle. Postojanka Jakob Završnik je imela javko pri Marički v Doblarjih. Sprejeti je mogla 60 ranjencev, imela je poseben prostor za operacije in kuhinjo.

Za božič so postojanko Jakob Završnik preselili v grapo pod Široke. Tu so bile zelo neugodne razmere, zato so začeli postavljati novo postojanko pod vasjo Kuščarji blizu Idrijce. Naredili so večjo barako iz desak. Proti koncu vojne je bila postojanka 14 dni obkoljena, zato so bili v stalni pripravljenosti. Takrat sta bila v postojanki tudi dr. Volčjak in Berke. Ker so imeli dobro organiziran ekonomat, ni manjkalo ne hrane ne sanitetnega materiala. Ob osvoboditvi so ranjence preselili v Tržič (Monfalcone). Severni oddelek vzhodnega bloka (glavne postojanke Jakoba Završnika) je bila postojanka *Vršiček ali P-23.* Njeni prostori so bili prilagojeni tolminskemu planinskemu

svetu. Postojanka za lahke ranjence in bolnike ter ekonomat je bila v planšarskih kočicah, za huje ranjene pa so na novo zgradili in zakonspirirali postojanko. Vršiček (P-23) je bil na planini Zg. Prode (Sleme) v višini 915 m med Rdečim robom in Bogatinom. Planšarske staje so lahko sprejele do 25 ranjencev, ki so ležali na vojaških žimnicah. Tudi s te postojanke so poleti 1944 evakuirali ranjence prek Šentviške gore in Mrzle rupe na Notranjsko. V začetku januarja 1945 je bolnišnica sprejela 15 ranjencev iz brigad divizije Garibaldi-Natisone, ker pa je eden izmed ranjencev pobegnil, so bolnišnico konec januarja 1945 preselili v notranjost Mrzlega vrha, marca pa so zgradili za huje ranjene novo postojanko. Manj ranjeni in osebje so odšli v planinsko stajo na planino Prode, tričetrt ure stran od prejšnje postojanke.

Južni oddelek vzhodnega bloka (glavne postojanke Jakoba Završnika) je bil med vasmi Nožno in Breg v Brdih in se je najprej imenoval *Postojanka št. 1*, kmalu zatem pa *Jakobič*. Postojanka je bila strogo zakonspirirana in je mogla sprejeti do 15 pacientov.

Najbolj neugoden teren je bil na zahodnem bloku (vzhodna in zahodna Benečija). Težave so delno nastajale tudi zaradi nezanesljivosti prebivalstva in skrivačev, ki jih je bilo v Benečiji mnogo. Ob pohodu brigad v Benečijo (januarja 1944) so ustanovili nad Robediščem postojanko *Milenko* kot okrevališče za laže ranjene in izčrpance. Ležišča so bila iz slame; postojanka pa se je kmalu zaradi hajke preselila na vrh Mije (1236 m) v planinske staje, morala pa se je prav kmalu zopet preseliti blizu Robedišč, ker je bila izdana. A tu so jo že po enem tednu znova napadli in padlo je 5 bolnikov in kuharica. Potem so bolnišnico razpustili.

V drugi polovici februarja 1945 so zahodni blok opustili, ker je sovražnik skoraj popolnoma okupiral teren, zaradi skrivačev pa je obstajala stalna nevar-

nost dekonspiracije. Že decembra 1944 so začeli na zahodnem bloku graditi centralni oddelek *C 401*. Ko so ga dogradili že do polovice, so ga odkrili skrivači in delo so morali opustiti. Nato so začeli delati podzemsko bolnišnico in bunkerje. Ta je imela prostora za 25 bolnikov, za osebje in kuhinjo pa so postavili barake, ki naj bi rabile kot strelovod za strogo zakonspirirani bunker. Toda konec marca 1945 so bili prisiljeni evakuirati tudi C 401 na vzhodni blok.

a) **Saniteta v operativnih enotah.** Iz poročila sanitetnega odseka 9. korpusa o stanju sanitete za januar 1944 izvemo, da je bila saniteta v operativnih enotah in v zaledju šele v »stadiju prvih organizacijskih poskusov«.[541] Poročilo toži o pomanjkanju zdravniškega in bolničarskega kadra, o težavah s prehrano in sanitetnim materialom itd. V začetku januarja 1944 je bilo v operativnih enotah in bolnišnicah le 6 zdravnikov. Iz poročila z dne 1. februarja 1944 izvemo, da so ustanovili že šolo za bolničarje in dve gibljivi higienski skupini za obe diviziji. V 31. diviziji sta bila 2 zdravnika, 1 magister farmacije ter 1 medicinec, v 32. diviziji pa le 4 medicinci. Organizirana je bila že zobozdravniška služba. V odredih je bila saniteta najboljše organizirana v Gorenjskem odredu; ta je imel svojo, strogo zakonspirirano bolnišnico, ki je mogla sprejeti do 16 pacientov, Gorenjski odred je imel tudi 6 ambulant. V drugih odredih je bila organizacija slabša, Briško-beneški odred pa je imel eno strokovno moč in sanitetnega pomočnika.[542]

Nam že znana skupina, ki jo je poslal sanitetni odsek Glavnega štaba na Primorsko, je 13. januarja 1944 sporočila, da so razmere na Primorskem »povsem različne od naših... Z veseljem sem ugotovil marsikatero konspirativno iznajdljivost, ki je ohranila življenje neštetim tovarišem«. Dr. Bogdan piše dalje, da je primanjkovalo predvsem organizatorjev intendance in poudaril, da so imele enote le tri zdravnike.[543]

Iz poročila sanitetnega odseka 9. korpusa za februar 1944 izvemo, da je bila saniteta v operativnih enotah še vedno v reorganizaciji, zboljšala pa se je higiena in ušivost se je nekoliko zmanjšala. Postavili so 2 razuševalni in antiskabični postaji in v načrtu so imeli gradnjo še dveh. Zdravstveno stanje v enotah se je poslabšalo, precej je bilo influence, bolezni prebavil in dihal. Hrana je bila sicer zadostna, a enolična, silno je primanjkovalo obleke in obutve. Po enotah so bili nastavljeni četni in bataljonski bolničarji ter nosilci ranjencev. Mobilizacija zdravnikov z Gorenjske ni uspela, prišel je samo eden.[544]. Iz poročila dr. Bogdana 16. februarja 1944 izvemo, da so v bolničarski šoli že končali prvi štirinajstdnevni sanitetni tečaj in so tečajniki že odšli v enote. Ker pa so v tečaju nastale težave zaradi neznanja slovenskega jezika, so morali uvesti tudi pouk slovenščine. Ustanovili so centralno sanitetno intendanco, ki je dobila nalogo zbrati hrano za tri mesece. Za nakup hrane v Furlaniji pa je bil potreben denar, prav tako tudi za nakup sanitetnega materiala. Dr. Bogdan tudi poroča o negativnih uspehih mobilizacije zdravnikov.[545]

Nekoliko se je stanje zboljšalo marca 1944. Obe diviziji in brigade so imele sanitetne referente — zdravnike, ostala mesta pa so zasedli medicinci in bolničarji.[546] Za enote so postavili tri razuševalne postaje. Nalezljivih bolezni ni bilo, veliko pa je bilo pomanjkanje obleke in obutve. Vsaka četa je imela četnega bolničarja in dva imenovana nosilca ranjencev. Bolničarja je imel tudi vsak bataljon, medtem ko je imela brigada sanitetnega referenta.[547]

Za nadaljnji razvoj partizanske sanitete na Primorskem je bila velikega pomena konferenca divizijskih in odrednih sanitetnih referentov ter upravnikov bolnišnic, ki je bila 5. in 6. maja 1945. Konference so se udeležili: dr. Viktor Volčjak, šef sanitetnega odseka 9. korpusa, dr. Marjan Morelj, šef sekcije sanitetnega

odseka Glavnega štaba za operativno vojsko, dr. Pavla Jerina, upravnica SVPB-Pavla, dr. Franja Bojc, upravnica bolnišnice SVPB-Franja, dr. Svetozar Javković, sanitetni referent 31. divizije, dr. Dušan Mužina, sanitetni referent 30. divizije. dr. Franc Podkoritnik-Očka, zdravnik v SVPB-Pavla. dr. Aleksander Gala-Peter, vodja bolničarske šole in France Bidovec, pomočnik šefa sanitetnega odseka 9. korpusa. Konferenca je temeljito obravnavala probleme bolnišnic, sanitete v operativnih enotah, zdravstva nasploh, higiene in apotekarstva.

Glede bolnišnic so najprej sklenili, da je potrebna absolutna konspiracija. Zato naj bodo transporti ranjencev do javk samo ponoči in le komandirji transportov naj poznajo pot. Prepovedali so vse bolniške dopuste in tudi obveščanje svojcev, če je kdo od pacientov v bolnišnici umrl. (Svojci bi zahtevali pokop umrlega doma, s tem pa bi se kršila konspiracija). Tudi so sklenili postaviti dvoje okrevališč, eno na severnem in eno na južnem področju.

Pri razpravljanju o zdravstveni službi v enotah so ugotovili, da ni dobro, ker ni stalnih nosilcev ranjencev, temveč so samo imenovani, kajti v veliki večini odnesejo ranjenca s položaja le najbližji borci. Sklenili so ustanoviti brigadne sanitetne vode in divizijske premične bolnišnice. Ugotovili so, da je zdravstvena služba v enotah šele v razvoju. Govorili so tudi o evakuaciji in sklenili, naj bodo na položajih četni in bataljonski bolničarji, ranjence pa naj prinesejo do brigadnega previjališča borci. Taka postojanka naj bo blizu štaba brigade. Od tu dalje naj uredi brigadni sanitetni referent transport do javke bolnišnice s pomočjo moštva, ki naj mu ga dodelijo pred bojem. Ugotovili pa so napako, da je bil transport do javke večkrat slabo pripravljen, spremljevalci transporta niso vedeli za pot in so spraševali pri civilih za bolnišnico, s tem pa so kršili konspiracijo. Dalje,

ranjenci na poti niso dobivali okrepčila, če je bil transport z živinsko vprego, niso menjavali živine itd.

Na konferenci so se odločili za divizijske gibljive bolnišnice predvsem zato, da bi odpravili stanje, kakršno je bilo dotlej. Gibljive ranjence in bolnike, ki jih niso mogle sprejeti zakonspirirane bolnišnice, so doslej zadrževali v brigadnih bolnišnicah ali v »divjih« bolnišnicah in v okrevališčih, ki so bila pod upravo zakonspiriranih bolnišnic ali pa so jih puščali domov na bolniški dopust. Na konferenci so poudarili, da bi bilo seveda bolje graditi še nekaj novih okrevališč pod upravo bolnišnic. Ta sklep je bil razumljiv, kajti divizije so se gibljivih bolnišnic bale, ker so jim bile v veliko breme.

Na konferenci so ugotovili, da posebnih bolezni ni bilo. Nekaj je bilo gripe, sicer pa običajne partizanske bolezni kože in prebavil. Primanjkovalo je hrane, obleke in obutve. Sanitetni material so dobivali s terena ali iz sanitetnega odseka 9. korpusa.[548]

Na koncu maja 1944 je bila zdravstvena služba v enotah takale: 31. divizija je imela šefa zdravnika, zdravnik je bil upravnik gibljive bolnišnice, 3. in 7. brigada sta imeli zdravnika, 16. pa medicinca. V 30. diviziji je bil šef sanitete zdravnik, zdravnik je bil upravnik gibljive bolnišnice, referent 17. brigade je bil bolničar (njegov pomočnik pa ruski zdravnik), referent 18. brigade je bil bolničar (njegov pomočnik ruski zdravnik) in prav tako je bilo v 19. brigadi. V odredih je bilo naslednje stanje: Gorenjski odred je imel zdravnika. Južnoprimorski odred bolničarja, Briško-beneški odred medicinca in prav tako Zahodnokoroški odred, Tolminski in Dolomitski.[549]

Junija 1944 so imeli v vsaki četi še po dva stalna četna nosilca ranjencev. Poleg brigadnega previjališča so uvedli še bataljonsko previjališče, niso pa imeli še kirurške ekipe. Evakuacija ranjencev v stalne bolnišnice ali gibljive divizijske bolnišnice je potekala v

redu, zdravstveno stanje v enotah je bilo zadovoljivo, zelo velik odstotek ran pa je šel na račun samopoškodb.[550] Vpogled v saniteto 30. divizije nam daje poročilo sanitetnega odseka divizije z dne 25. julija 1944. Po hudih bojih v Baški grapi je imela divizija 33 mrtvih in 80 ranjenih. V centralno bolnišnico so evakuirali 24 ranjencev, 27 v okrevališče, 8 v gibljivo bolnišnico, v enotah pa je ostalo 21 laže ranjenih. Dobro pa so se izkazali novi sanitetni vodi. Zdravje je bilo zadovoljivo, bilo pa je 50 primerov skorbuta zaradi enolične hrane. Po brigadah so prali perilo 3 do 4-krat na mesec. Obvezno je bilo stalno razuševanje.[551]

Evakuacijske vode je pohvalilo tudi poročilo sanitetnega odseka 9. korpusa v začetku avgusta kot tudi popolno afirmacijo divizijskih gibljivih bolnišnic.[552] Septembra je začela pod vodstvom dr. Franca Derganca delovati tudi kirurška ekipa.[553] Do jeseni potem v zdravstveni službi v enotah ni bilo sprememb. Kot v 7. korpusu, tako so tudi v 9. korpusu za nekaj časa opustili stalne sanitetne enote — kar seveda ni bilo dobro — novembra pa so jih znova uvedli. Hrana je bila zadostna, obleka in obutev pa obupna. V začetku novembra je imel sanitetni odsek 9. korpusa 14 zdravnikov in 18 medicincev oziroma sanitetnih pomočnikov. Močno se je poslabšala higiena in v eni od brigad 30. divizije je bil »eden popolnoma požrt od uši in nezavesten«.[554] Tudi na prelomu 1944/45 se higiena ni zboljšala. Hiše in seniki so bili zaušeni, v nekaterih enotah je imelo do 25 odstotkov borcev srbečico. V Cerknem so organizirali pralnico, kjer so prale v glavnem kaznjenke. Nekoliko se je zboljšala obleka, obutev in hrana, ko so pričeli zavezniki pošiljati material. Vedno bolj je bilo pereče, kam z rekonvalescenti, ker so bile bolnišnice natrpane. Z vključitvijo italijanske divizije Garibaldi-Natisone v 9. korpus, ki je bila dotlej v sanitetnem oziru neorganizirana, je

dobil sanitetni odsek 9. korpusa novo in silno težavno nalogo organizirati saniteto v vseh treh italijanskih brigadah in ustanoviti italijansko divizijsko gibljivo bolnišnico.

Za velike operacije na vas Trnovo od 19. do 22. januarja 1945 je bila evakuacija ranjencev organizirana takole: brigadno previjališče je bilo 4 km stran od bojev (vas Nemci), divizijsko previjališče 4 km od brigadnega v Lokvah in kirurška ekipa 5 km od divizijskega previjališča v Čepovanu. Na vseh relacijah je bil zaradi snega mogoč prevoz le z vozovi. Nevarnost pegavca se je pojavila za enote 9. korpusa februarja 1945, ko je izbruhnila velika epidemija pegavca med četniki, zlasti v Ilirski Bistrici. Sanitetni odsek 9. korpusa je dodelil vsakemu bataljonu higienika, ki je bil obenem tudi bolničarjev pomočnik. Prenehala je delovati bolničarska šola, odprli pa so bolničarske tečaje pri vsaki divizijski gibljivi bolnišnici, ker ena sama šola ni več mogla kriti potreb. Higiena se je zelo zboljšala in vse enote so bile dobro oblečene in obute.[555] Pomlad 1945 v organizaciji zdravstvene službe v enotah ni prinesla novih sprememb.

b) **Bolnišnice.** Te smo že omenili v kratkem pregledu. Poskušajmo si jih sedaj pogledati nekoliko natančnejše. Ta pregled mi je delal precej težav zaradi pomanjkanja originalnih dokumentov in zaradi velike razlike v razvoju na posameznih predelih.

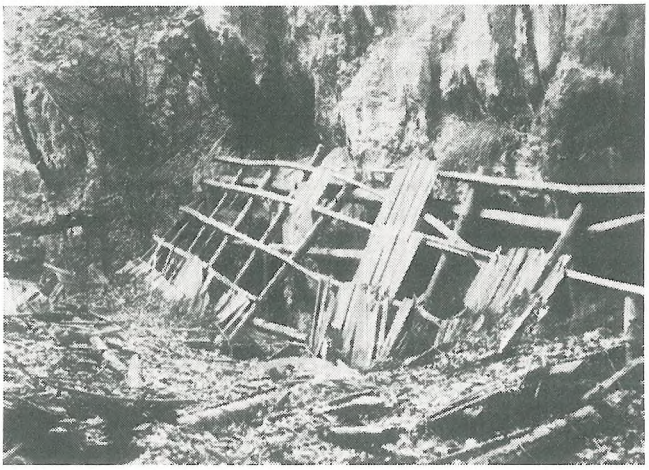
Vzhodna Primorska

O nastanku obeh velikih bolnišnic, SVPB-Pavla in Franja smo že slišali. Obe bolnišnici sta obstajali in delovali že decembra 1943 kot zakonspirirani bolnišnici obeh divizij.

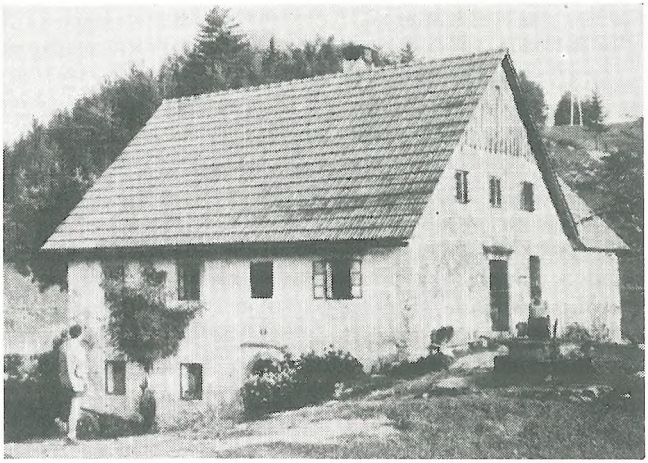
SVPB-Pavla. Januarja 1944 je imela paviljon, ki je mogel sprejeti 30 pacientov, v gradnji pa je bil še eden z zmogljivostjo do 30. Nad prehrano se niso dosti

pritoževali. O bolnišnici je ohranjena dobro pisana kronika,[556] ki pripoveduje, da so januarja 1944 skrbeli za bolnišnico poleg dr. Pavle še dr. Peter (Gala), ki je skrbel za gibljive ranjence na dveh okrevališčih, in italijanski, nam že znani zdravnik dr. Anton. Prva operacija na postojanki je bila 17. januarja, takrat tudi prva smrt. Na koncu januarja je imela postojanka 25 pacientov (na javki 15) in 25 osebja.

Rekli smo že, da je bila centralna postojanka SVPB-Pavla v Trnovskem gozdu ob izvirih Idrijce. Imela je tudi dvoje napol zakonspiriranih okrevališč, eno na Vršah pri Čepovanu in eno na Jagršah nad Želinom pri Cerknem. Centralna konspirativna bolnišnica je imela vedno več objektov in eden od teh je bila centrala. Dokler je obstajala SVPB-Pavla, je bilo več takih centralnih postojank: A (prvotna), ki je bila evakuirana poleti 1944, in B. V centralni postojanki je bil vedno zdravnik, uprava, posebna operacijska soba,

SVPB »Pavla« — Očkova postojanka

Vojsko — Mrzla rupa. Javka na Podobenčku

lekarna in najhuje ranjeni. Poleg centralne postojanke so bile pol ure stran (pozimi več zaradi krožne poti) še manjše postojanke, B ali Očkova postojanka, Tinetova in Delta. Javka je bila v Mrzli rupi in Čekovniku, 5 ur od centralnih postojank, v gozdu sta bila dva bunkerja, ekonomat je bil blizu javke v napol zakonspirirani baraki z mesarijo, s skladišči, s pekarijo in s hlevi, v katerih je bilo 4 do 7 glav živine.[557]

V začetku februarja 1944 je bila prva baraka (A) povsem polna in začeli so graditi novo; 20. februarja je odšel upravnik dr. Peter (Gala) in upravo je prevzela dr. Pavla. Za pustni torek so priredili miting, za pogostitev so poskrbele žene iz Idrije. Prvič je nastopil domači pevski zbor. Sredi marca so začeli graditi manjšo postojanko (B, Očkovo). Takrat je imela SVPB-Pavla z obema okrevališčema 59 pacientov in 43 osebja (4 zdravniki: dr. Peter, Očka, Pavla in Anton, 7 bolničarjev, 3 stražarji in 29 drugih).[558]

Zaradi bojev marca in v začetku aprila 1944 se je SVPB-Pavla močno napolnila. S priboljški pri hrani so praznovali veliko noč, dr. Pavla pa je 9. aprila v kroniki zapisala: »Marsikdo dvigne pogled na bukve, če že zelenijo. V postojanko pa prihaja sleherni z zelenjem v gumbnici, v roki in za klobukom.« Konec aprila je preživela postojanka — spričo nemškega ofenzivnega sunka — hude dneve, ki so jih še povečala poročila terencev in obveščevalcev, da je bolnišnica izdana. Med hajko se je zatekla v bližino tudi podoficirska šola, vendar pa so jo ljudje iz bolnišnice spretno poslali naprej in konspiracija ni trpela. Nazadnje se je vse srečno končalo. Prišel je tudi ing. Tine iz gradbene sekcije sanitetnega odseka Glavnega štaba in so spet gradili. To je bilo potrebno, kajti SVPB-Pavla je imela 15. aprila 1944 že 110 pacientov in 72 osebja (2 zdravnika, Pavla in Očka, 7 bolničarjev, 9 stražarjev in 54 drugih).[559] Na seji uprave 29. aprila je ing. Tine pojasnil, da bo imela nova postojanka prostora za 40 gibljivih in 40 negibljivih ranjencev (2 baraki), da so prostor izbrali in odobrili komandant in komisar 9. korpusa in šef sanitetnega odseka 9. korpusa. Tudi so sklenili, da bodo obe javki, ki sta bili doslej v hišah, prenesli v gozd in tam napravili mali podstrešek.[560]

Za 1. maj so imeli miting, na pokopališču pa so počastili umrle tovariše. Začeli so žgati oglje za zimsko kurjavo. V začetku junija sta bili obe novi baraki narejeni. Pripravljena je bila tudi kuhinja, operacijska soba in baraka za osebje. Kmalu zatem so zopet imeli alarm. Ni bilo nič hudega in ranjence so spravili iz bunkerjev nazaj v barake. Imeli pa so »bogato izkušnjo, kako izgleda evakuacija in kaj nam je vsega manjkalo«. Toda 27. junija je bilo še huje. Popoldne tega dne je namreč ušla »prebrisana in nesramna bolničarka Cilka«, ki je vedela za marsikaj, tudi za vse postojanke in bunkerje, le za enega ne, to je za

5 ur oddaljeni Podstrešek v Trnovskem gozdu. Takoj so ukazali evakuacijo, nosili in vozili so ranjence v pet ur oddaljeni Podstrešek, vse gibljive ranjence so odpustili, več negibljivih pa so poskrili med skale in listje. S temi je ostal tudi dr. Očka in dve tretjini osebja. Deset dni so potem iskali nov prostor, nato so postavili zasilno barako za 45 ljudi in takoj vselili 43 najhuje ranjenih. Ta evakuacija je bila huda, kajti postojanka je imela tik pred Cilkinim pobegom skoraj 150 pacientov.[561] Kasneje se je izkazalo, da pobegla ni ničesar izdala.

V začetku avgusta so Nemci znova udarili proti Trnovskemu gozdu in število ranjencev se je kmalu povečalo še za 70. Zaradi tega in še zaradi drugih vzrokov je štab 9. korpusa po dogovoru z Glavnim štabom sklenil transportirati, kar bi se dalo ranjencev na področje 7. korpusa in od tam prek morja v Italijo. Zato je dobila uprava SVPB-Pavla 7. avgusta ukaz, naj uredi prostor za ranjence iz SVPB-Franje, ki bodo počivali v SVPB-Pavli, in pripravi še svojih 50 ranjencev za transport. Vsi ranjenci pa morajo biti 9. avgusta ob štirih zjutraj na določenem mestu ob cesti proti Malim Laznam. Ranjence iz obeh postojank so res pripravili ob cesti, a štab korpusa je 8. avgusta sporočil, da se je »situacija bistveno spremenila, zato je evakuacija ranjencev nemogoča«. Zato naj spravijo ranjence nazaj. Ranjence so dali spet na varno in nato čakali do 15. avgusta, ko je bila ukazana ponovna evakuacija, in sicer 30 ranjencev iz SVPB-Franje in 50 iz SVPB-Pavle. To pot se je 16. avgusta začela ena od sijajnih akcij obeh primorskih divizij, ki sta v štirih dneh srečno spravili na področje 7. korpusa vseh 80 hudo ranjenih borcev. Dr. Pavla piše v kroniki, da so ranjence naložili na kamione in da je vse to filmal Čoro Škodlar. Nato pravi: »Lep spomin nam bo po vojni njegovo (Škodlarjevo) delo, saj je filmal v celoti ves prenos in prevoz... Mislim, da se

bomo po vojni čudili, da smo zmogli tolike napore in toliko predrznost. Sredi okupatorja kamioni polni bolnikov, čeprav varuje ravno on ljubosumno vse ceste.« Na koncu avgusta so začeli graditi novo postojanko. Zakaj? Brigade, ki so 9. avgusta prišle po ranjence, so bile napadene uro stran od zbirališča ranjencev. Ker bi torej mogel nastati sum, da bi utegnila biti nekje v bližini postojanka, so začeli delati novo pod Hudim poljem, ki bo »na krasnem položaju.«[562]

V začetku septembra je prišel v postojanko kirurg dr. Franci Derganc, dr. Očka pa je odšel že na koncu julija za v. d. upravnika v SVPB-Franjo in je ostala dr. Pavla sama. Boji z domobransko postojanko v Črnem vrhu nad Idrijo so dali novih 30 hudo ranjenih borcev; 14. septembra je umrla verjetno najmlajša pacientka vseh naših partizanskih bolnišnic, triletna Silva, in sicer zaradi poškodb, ki ji jih je prizadejala bomba, s katero se je igrala in je eksplodirala. Odpeljali so jo pokopat domov. 18. septembra so se preselili v novo, »najličnejšo postojanko, ki bo še po vojni naš ponos«. Na stari postojanki je ostalo le nekaj ljudi za straže. Ob koncu septembra so začeli znova graditi.

V začetku oktobra so spet dobili ranjence. V novi postojanki je zagorela celo električna luč (dinamo in luči so vzeli iz pokvarjenega avtomobila), staro postojanko pa so povsem opustili, ker je z drevja odpadlo listje. 8. novembra so proslavili spomin oktobrske revolucije, 10. novembra je zapadel prvi sneg in »odprlo se je zopet tisoč vprašanj za varnost postojanke«. Konec novembra so se spomnili tudi pridne perice Vide in ji v grapi postavili pralnico.

Decembra se je številčno stanje gibljivih in negibljivih ranjencev gibalo takole: od 1. do 10. decembra 112, od 10. do 20. decembra 107 in od 20. do 30. decembra 142. Za SVPB-Pavlo so nastopili hudi časi, kajti sovražnik je bil skoraj neprestano v bližini.

Kljub temu so praznovali Miklavžev večer in Miklavž, ki je obdaroval ranjence, je bil »prenešen v bolnico konspirativno, z zavezanimi očmi«. Obenem so praznovali tudi obletnico postojanke. Ofenziva pred božičem je prinesla okoli 45 ranjencev, predvsem pa veliko zmrznjenih nog. Sama SVPB-Pavla je ofenzivo občutila zlasti v tem, da so bili tri dni brez kurjave in »tiho, tiho smo bili, da nas ne bi kdo opazil in slišal«. Praznovali so božič in Silvestrovo, dr. Pavla je napisala: »Prihodnji silvestrov večer bomo med svojimi — to trdimo vsi!«

V prvi desetini januarja 1945 je bilo v bolnišnici 139 pacientov, v drugi desetini 138 in v tretji 157. V tem času je zapadel globok sneg in zveza z zunanjim svetom je bila le s smučmi, ranjence pa so vozili s sanmi. Na koncu januarja je pričelo zmanjkovati hrane, zmanjšati so morali obroke, le obrokov kruha še ne. V treh desetinah februarja je bilo številčno stanje 138, 157 in 148. Tudi ta mesec je sovražnik večkrat prišel v bližino, nekoč celo na javko. Še hujše trenutke pa je preživljala SVPB-Pavla v drugi polovici marca, ko je velika sovražna ofenziva resno ogrozila ves 9. korpus.

To veliko in zadnjo nevarnost so začeli čutiti že v začetku marca 1945. Zato je uprava SVPB-Pavle po posvetu s štabom korpusa sklenila evakuirati 20 negibljivih ranjencev, druge poskriti v bunkerje, za 15 ranjencev pa na varnejšem kraju zgraditi novo postojanko. S tem bi paciente centralne postojanke decentralizirali v štiri skupine, v drugih postojankah pa bi ostali samo gibljivi ranjenci. Že 10. marca so evakuirali 20 negibljivih in transport, ki je bil delno s kamioni, je trajal 16 ur; 14. marca so evakuirali še drugih 20 negibljivih v invalidski dom, ustavili so vsak sprejem novih ranjencev, razpustili so okrevališče št. 1, medtem ko je okrevališče št. 2 še delovalo. Novo barako so začeli graditi popolnoma na drugem

kraju. Ker pa so se začeli nabirati novi ranjenci in je bila njihova evakuacija možna samo v ta blok, je morala SVPB-Pavla že 18. marca znova sprejeti 20 negibljivih ranjencev.

Glavni sovražnikov ofenzivni val je zajel področje SVPB-Pavlo 20. marca. Bolnišnica je imela takrat okrog 150 ljudi, od teh 35 na okrevališču, drugi pa so bili v centralni postojanki. Negibljive ranjence so spravili v dva bunkerja, gibljive pa so porazdelili in poskrili na štirih krajih. S skupinami ranjencev so bili bolničarji in osebje, nekaj pa jih je varovalo barako. Sovražnik se je 30. marca približal dobre pol ure od centrale. Gibljivi ranjenci so se nekoliko umaknili, bunkerje z negibljivimi pa so dobro zakrili.

Začeli so se najhujši dnevi. SVPB-Pavla je imela 100 ranjencev spravljenih na petih krajih, sovražnik pa je prelezel vse steze in pota v bližini bolnišnice. Najhujši dnevi so bili 31. marca, 1. in 2. aprila. Mirno je postalo zopet 4. aprila, ko je uprava tudi mogla pregledati škodo, ki jo je utrpela med ofenzivo. Najprej so spravili iz bunkerjev ranjence centralne postojanke in jih spet prenesli v barake, nato pa so ugotovili, da so Nemci 1. aprila zažgali postojanko B. To se je zgodilo po naključju. Nemci so sledili partizanom Gradnikove brigade, ti pa so se, ne vedoč za postojanke, umaknili tja in za seboj potegnili seveda Nemce. Niso pa Nemci našli v bližini postojanke B bunkerja s 6 negibljivimi ranjenci in ne bunkerja s hrano. Drugih izgub ni bilo, pač pa so Nemci ujeli na javki 2 partizana. Hude izgube pa je imelo okrevališče št. 2. Tu so ranjence razdelili na dve skupini in jih poskrili med skalovje in grmovje. Teden dni so preživeli srečno, osmi dan pa so Nemci eno skupino odkrili s psom, ki je vsakega ranjenca posebej izvlekel iz grmovja in skrivališča. Teh 11 ranjencev in bolničarja Kosovela so Nemci odvlekli v Krnico in jih tam ustrelili.

V začetku aprila je imela SVPB-Pavla 149 pacientov in 68 osebja (zdravnik, 11 bolničarjev in 67 drugih), konec aprila pa 120 pacientov in 67 osebja. Upravnica — edina zdravnica — dr. Pavla je imela ogromno dela in je morala sredi aprila opraviti v treh dneh kar 15 operacij. Že 30. aprila so v postojanki zvedeli veselo novico, da so osvobojena mesta Gorica in Trst, Vipava in Postojna. Dr. Pavla je napisala v kroniko: »Veselje, smeh, ples in harmonika ves dan odmevajo po naših barakah! Nihče nas ne more več premagati!«

Slovesno in glasno so proslavili 1. maj, čez pet dni pa so dobili ukaz za evakuacijo. Bilo je konec konspiracije, v nekaj urah so bile postojanke prazne, ostala je samo še straža. Gozdovi so spet ostali sami in prazni. Kolona je šla mimo javke in se poslavljala od ljudi. Nato so avtomobili odpeljali ranjence čez slavno partizansko Kobilico v Čepovan in naprej v osvobojeno Gorico.

SVPB-Franja. Ne mine dan, da bi ta, še zdaj ohranjena bolnišnica ne imela domačih pa tudi tujih obiskovalcev. V arhivu Instituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani pa je ohranjena morda največja in tudi edinstvena zanimivost te postojanke: skromni listi z imeni in priimki, ki so jih dali v steklenico, in to v grob blizu postojanke pokopanih ranjencev, ki so umrli v tej bolnišnici.[563]

Tudi SVPB-Franja ima natančno pisano kroniko, pisala pa jo je njena upravnica dr. Franja Bojčeva.[564] O nastanku te bolnišnice smo že govorili in povedali, da je bila 23. decembra 1943 odprta ena baraka, ki je za božič tistega leta sprejela prvih 7 pacientov in veliko božičnih darov. Potem so pridno gradili in kmalu je imela bolnišnica tri oddelke: oddelek B (centralni, danes ohranjena »Franja«) in oddelka A in C, ki pa sta bila od B različno oddaljena. V začetku januarja 1944 je prišla v postojanko dr. Franja; takrat

je imel oddelek B 18 pacientov in 12 osebja, upravnik je bil dr. Klajn.

SVPB-Franja je bila januarja 1944 po svoji strukturi v glavnem dograjena, so jo pa potem neprestano spopolnjevali in je sčasoma dosegla v svoji matični ali centralni postojanki B naravnost neverjetno popolnost, če pomislimo na takratne gradbene možnosti. Že januarja je imel glavni oddelek dve baraki, ki sta mogli sprejeti 50 pacientov. V načrtu so imeli tudi že graditev tretjega paviljona, ker je bil položaj te centralne postojanke odličen.[565] Oddelek A je bil manjši in je bil namenjen rekonvalescentom; od B je bil oddaljen uro hoda, tri ure pa je bil oddaljen oddelek C, ki je bil večji, mogel je sprejeti 30 pacientov, a že januarja so dokončali paviljon, ki je mogel sprejeti 50 ranjencev.

Hrana s tremi dnevnimi obroki je bila zadovoljiva, vendar je je bilo le za sproti. Prav tako je bilo s sanitetnim materialom. Januarja sta delovala nekaj časa dva zdravnika, po odhodu dr. Klajna v Gradnikovo brigado pa je ostala dr. Franja sama.[566] Na koncu januarja je imela SVPB-Franja 59 pacientov in 49 osebja (2 zdravnika, dr. Franja in na gorenjski postojanki Pokljuka italijanski zdravnik dr. Anton, 11 bolničarjev in 36 drugih). Sredi februarja se je stanje pacientov povečalo na 68. V začetku marca so začeli razširjati oddelek B. Delo je bilo naporno, kajti v grapi so morali vsako stopinjo vsekati v skalo, čez hudournik pa je bilo treba postaviti mostove. Sredi marca so ustanovili centralni ekonomat, ki je nabavljal hrano na Vipavskem in v Brdih. Dr. Franja je zapisala, da so začeli »živeti tako kot v civilnih bolnicah, odnosno še boljše«. Konec marca so povečali oddelek B na 102 ležišči. Tudi sanitetnega materiala so imeli dovolj in njihova lekarna je prekašala »vsako mirnodobsko dobro opremljeno lekarno«.[567] Število pacientov je na koncu marca narastlo na 78.

Sredi aprila 1944 je preživljal oddelek B SVPB-Franja hude čase. Ko je 16. aprila prišla iz štaba korpusa novica, naj bodo v strogi pripravljenosti, je imela SVPB-Franja 105 pacientov. Že naslednji dan je začelo ob 7. uri zjutraj pokati okoli grape, v kateri je bil oddelek B in nekaj tovarišev, ki so bili v tem času na 15 minut oddaljeni javki, se je komaj umaknilo v B, pustili pa so na javki zdravila. Zato je mogel nemški oficir trditi, da je nekje partizanska bolnišnica, a kmetje so trdili, da je res bila, a le za otroke, ki so bili ranjeni ob bombardiranju Cerknega. Padel pa je na javki bolničar Gašper, ki je rešil z javke 9 gibljivih ranjencev in 1 bolnika. Paciente na B so poskrili po 6 bunkerjih, z njimi je odšlo tudi osebje, stražarji pa so zasedli mesta pri 5 lahkih mitraljezih in težki bredi. Pokalo je ves dan, ob vhodu v B je bilo 15 Nemcev v zasedi, a bili so s hrbtom obrnjeni proti grapi. Dr. Franja je zapisala: »Priznati moram, da smo bili tihi kot miši.« Poleg številnega osebja je bilo takrat v B 58 ranjencev! Dne 18. aprila so Nemci iskali postojanko in še vedno imeli zasedo v hiši, kjer je bila javka, naslednjega dne pa so odšli proti Gorenjski.

Že 24. aprila je zopet prišla novica, da se Nemci bližajo. Zopet se je slišalo streljanje, a je popoldne prenehalo in v B so zvedeli, da so Nemci odšli v pol ure oddaljeno vas. Ko je upravnica sama — preoblečena v civilno obleko — preverila novico, so zvečer evakuirali iz B ves sanitetni material k bližnjim kmetom, 28 negibljivih ranjencev pa so spravili z vozovi v dobro zakonspiriran bunker četrt ure daleč od ceste. Dr. Franja piše: »Bil je grozen napor. Trije bolničarji so se zgrudili nezavestni od utrujenosti, a vendar smo imeli ob 7. uri (zjutraj), ko se je dvignila megla, vse na varnem.« Osebje je ostalo v postojanki in zavzelo položaje. Naslednjega dne — 25. aprila — je ob sedmih zjutraj prišel na pomoč 2. bataljon

Gorenjskega odreda, za kar so ga prejšnji dan naprosili, ob osmih zjutraj pa še gojenci oficirske šole. Ko se je upravnica vrnila z evakuacije v postojanko B, je našla tam okrog 100 partizanov, ki so občudovali bolnišnico.

A s tem je bil oddelek B dekonspiriran in potrebna je bila nova in popolna evakuacija. Dve noči (od 25. na 26. in od 26. na 27. april) so evakuirali oddelek B v eno od rezervnih postojank nad Davčo (oddelek C_2). Dne 27. aprila so sklenili provizorično požgati B ter prepričati paciente in ljudi, da je oddelek B uničen, nato pa počakati mesec in pol, če bi le kdo izdal prostor oddelka B, nato pa znova začeti graditi na oddelku B. Toda preseliti so morali tudi C_2 na Jelovico, kjer je nastala postojanka Pokljuka 10. A tudi tu ni bilo varno in so se morali, posebno med ofenzivo na Jelovici, večkrat seliti.

Ker medtem nihče ni izdal prostora oddelka B, so v grapi postavili barako, ki je mogla sprejeti 36 pacientov, pod njo bunker za 28 pacientov s tekočo vodo, nato še dva bunkerja, skladišče, barako za osebje in izolirnico. Zgradili so tudi tri obrambne bunkerje. Številčno stanje je bilo na koncu maja 1944 v SVPB-Franji takole: oddelek A je imel 16 pacientov in 3 osebja, oddelek B 20 pacientov in 26 osebja, oddelek C 18 pacientov in 17 osebja, invalidski dom 12 pacientov in 2 osebja, Pokljuka 10 pa 39 pacientov in 24 osebja. (V tej razporeditvi je torej že vključen tudi gorenjski bolniški blok na Jelovici).

Junija je izšla na oddelku B prva številka revije Bolniški list. Sredi junija je zagorela elektrika, konec junija pa so preselili iz Jelovice nazaj na B prvih 15 ranjencev. Hrane so imeli precej, manjkalo je le maščob. Imeli pa so »zelenjavo, sonce, čistočo, pesem in harmoniko«. V tem času je doživela upravnica dr. Franja nekaj prav bridkih ur, vendar povsem po nepotrebnem, kot se je to kasneje izkazalo. Dr. Franja

je zapisala v kroniko, da prihajajo glasovi iz 31. divizije, da »fractura male sanata nekaj kuha«. Nedisciplinirani pacient, partijski funkcionar, svojevoljno postopanje nekaterih drugih funkcionarjev in psihoza v partizanskih bolnišnicah nasploh, vse to je povzročilo, da je oddelek B 26. julija nenadoma obiskala komisija, ki naj bi ugotovila, da upravnica napačno dela. Komisija ni mogla ugotoviti ničesar, začela pa se je dolgotrajna preiskava, vanjo pa so nazadnje posegli celo najvišji sanitetni forumi, a so se prepričali, da je izključena vsaka sabotaža oziroma namerno napačno zdravljenje zlomljene noge partijskega funkcionarja. Dr. Franjo so seveda takoj odpoklicali in že 25. julija je bil imenovan za v. d. upravnika SVPB-Franje dr. Podkoritnik-Očka, zdravnik v SVPB-Pavli. Ta je 7. avgusta podal zelo objektivno podobo o SVPB-Franji in je kot star in izkušen strokovnjak ugotovil »glavno napako« in jo imenoval neenotnost ter nezaupanje. A ti sta izvirali iz vzrokov, ki smo jih že omenili. Ne pozabimo še posebej na psihozo, ki je vladala skoraj v vsaki partizanski bolnišnici, saj smo jo opazili tudi na Jelenbregu, ko so se pošteno sprli za prazen nič. Nič čudnega, če so nastajale razne »stranke« in »besedičenja«, ki so zaradi zunanjih okoliščin — lahko dobile prav hude oblike in postale lahko tudi komu nevarne.

Novi upravnik je ugotovil, da so vse postojanke delovale v redu, hrana je bila dobra, bolniki so bili zadovoljni z osebjem, le na postojankah Pokljuka 10, C in D je »prevečkrat fižol, katerega težko prenašajo«. Glede oddelka B pa je dr. Podkoritnik zapisal: »Tudi po končani vojni se mora ohraniti ta postojanka kot viden dokaz vsem bodočim rodovom, kaj je zmožna ustvariti in kaj ustvarja ljubezen do svobode«.[568]

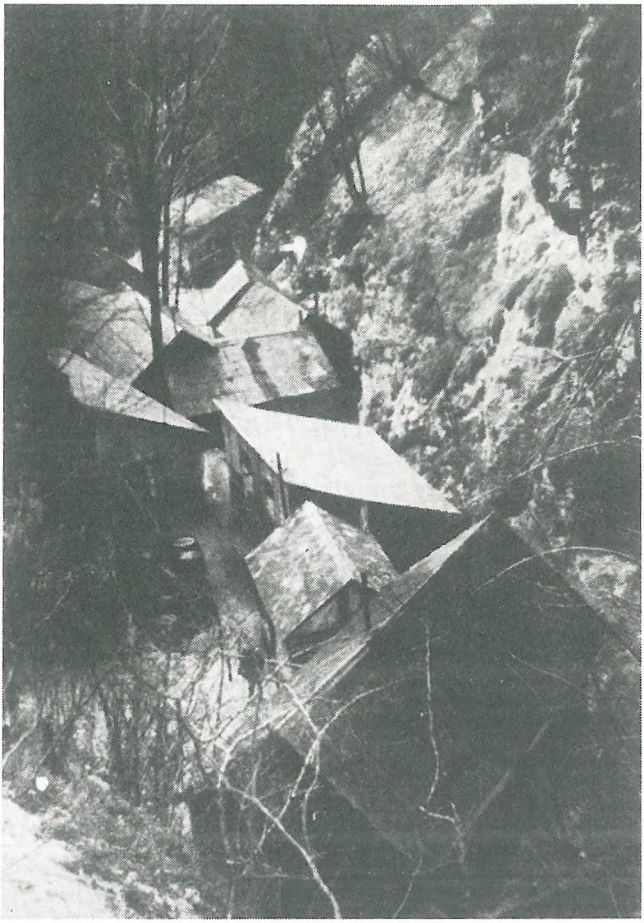
V začetku septembra so gorenjski blok Pokljuko odcepili od SVPB-Franje in je prešel pod upravo Gorenjskega bloka (Stol). Sredi septembra je imela

SVPB-Franja le 34 pacientov, konec septembra 71 in je z osebjem vred na vseh postojankah štela 137 ljudi, h koncu oktobra pa 144.

V začetku oktobra se je vrnila upravnica dr. Franja. Med njeno odsotnostjo so zgradili na oddelku B nove barake, postojanko so tudi filmali in evakuirali nekaj ranjencev prek SVPB-Pavle na teritorij 7. korpusa, o tem pa smo že govorili. Oddelek B je oktobra oskrboval 50 do 60 hudo ranjenih borcev, imel pa je elektriko in tekočo vodo po sobah, izolirnico ter bunkerje za ranjence. Hrana in oborožitev sta bili dobri. Delali so še kopalnico in pralnico. Postojanke A, C in D so si zamislili kot rekonvalescentne oddelke za odpuščene paciente iz B. Sredi novembra se je stanje pacientov zmanjšalo na 82.[569] Velik naval ranjencev pa je bil zopet proti koncu decembra po velikih bojih v zgornji Selški dolini (32 hudo ranjenih).

V začetku decembra so postavili lepo, novo operacijsko sobo z visokimi okni, ki je še danes ohranjena. Za božič je oddelek B obiskala igralska družina 9. korpusa. V začetku januarja 1945 so začeli graditi tri ure od B nov oddelek D, konec januarja pa invalidski dom v grapi. Februarja so začeli bolničarsko šolo za vse domače bolničarje, ki še niso imeli bolničarskega izpita. Marca so dobili rentgenski aparat, začel je delovati invalidski dom; vanj so namestili tudi invalide SVPB-Pavle. Začeli so delati tudi vojaške bunkerje, kajti »hajka je bila v zraku«. Tudi SVPB-Franjo je zajela zadnja velika nemška ofenziva na 9. korpus.

Najprej so povečali konspiracijo. Javko, ki je bila doslej pri bližnjem kmetu, so prestavili uro daleč v nasprotni breg v gozd, kjer so postavili tudi barako za 24 ranjencev in kuhinjo, bližnja kmetija pa je ostala še vedno zveza s to novo javko. Nato so vzpostavili zvezo z oddelkom B samo ponoči.

Bolnišnica Franja

Začetek ofenzive je SVPB-Franja začela čutiti že 20.marca. Takrat je imel samo oddelek B 88 pacientov, 23. marca pa so prišli še novi ranjenci in matere z otroki, tako da je zrastlo število pacientov na 107. Hrane je bilo za 14 dni. Vse negibljive ranjence so spravili v dva bunkerja, borci pa so zasedli 9 obrambnih bunkerjev.

Zjutraj 24. marca so spravili v bunkerje tudi gibljive ranjence. Sovražnik se je približal grapi in ob pol enih popoldne sta prileteli prvi dve mini v grapo. Hitro so zaprli bunkerje, razdelili hrano in vhode dobro zamaskirali. Borci so s položajev dobro videli Nemce, ki so se začeli vkopavati, drugi pa so pregledovali teren, če so smrečice naravne ali posajene, in premikali z mahom obrastlo kamenje. Vsi ti znaki so torej kazali na kar se le da temeljito hajko. Nemci so se obrnili tudi proti grapi in prišli pet minut daleč od postojanke, a so nato odšli. Toda čez pol ure so znova prišli trije, šli so že mimo prve postojankine straže in prišli 50 m od prve barake. Tedaj so začeli naši iz bunkerjev streljati in eden od Nemcev je padel. Nemci so takoj začeli odgovarjati, predvsem pa so začeli metati v grapo mine, ki so zažgale suho ruševje, listje in mah in grapo je kmalu zajel velik požar. Grapa je potem gorela še 25. marca ves dan, nemška kolona se je premaknila, a je za njo prišla nova. Tako so se Nemci menjavali vse do 5. aprila. Ves ta čas so bili ranjenci v bunkerjih, osebje pa na položajih. Ni jasno, zakaj Nemci niso prodirali in prodrli globlje v grapo, v kateri je bil oddelek B.

Ko so se Nemci 5. aprila dokončno umaknili, so na oddelku B zaklali 750 kg težkega vola. Dr. Franja je zapisala: »Najedli smo se mesa tako, da je nastala temeljita driska med nami.« Tudi oddelek A je srečno prestal ofenzivo, čeprav so Nemci držali 100 m stran od oddelka dvanajst dni zasedo. Paciente so v oddelku A spravili v bunker. Šele zadnji dan so Nemci odkrili

barako in jo zažgali, nad bunkerjem pa so hodili, a ga niso odkrili. Srečno je prestal ofenzivo tudi oddelek C, čeprav se je moral s svojimi 13 pacienti dvakrat seliti. Teže je bilo z D, najbolj severnim oddelkom, ki je imel 27 pacientov. Na tem prostoru se je namreč velika ofenziva začela. Oddelek je spravil 7 ranjencev v bunker, z drugimi pa se je za dva dni umaknil globlje v Jelovico, potem pa se je zopet vrnil v barako. Toda po izdaji je kolona Nemcev iz Zalega loga 5. aprila barako obkolila, 3 bolnike pobila, 2 ujela, drugi pa so se rešili.

Na oddelku B so slovesno proslavili 1. maj. Nastopil je prvič invalidski pevski zbor. Zaklali so 170 kilogramov težkega prašiča, iz že osvobojene Idrije pa so dobili 270 l vina. Končno so 5. maja postojanko zapustili in »odšli s težkim srcem iz grape«.

Zahodna Primorska

Delitev in razvoj postojank na vzhodnem in zahodnem Primorskem smo omenili že v uvodu. K vsaki bi na tem mestu dodali še nekaj podrobnosti, iz sicer zelo malo ohranjenih dokumentov.

Lidija — Arnoš — Svoboda — Jakob Završnik, to so časovno različna imena glavne postojanke vzhodnega bloka zahodne Primorske. Poročilo sanitetnega odseka 9. korpusa za februar 1944 pravi, da sta poleg blokov SVPB-Pavla in Franja nastali še dve pomožni zakonspirirani postojanki H. Arnoš 1 in 2. Prva je imela 30, druga pa 11 pacientov. Za obe je skrbel sanitetni referent 17. brigade, ker pa sta bili na desnem bregu Soče — pravi poročilo — jih bomo ob prvi priliki evakuirali na našo stran, ker tam teren zaradi nezanesljivosti ljudi ni varen.[570] Po poročilu upravnika tega vzhodnega bloka Ernesta Berketa-Arnoša z dne 11. oktobra 1944 so Nemci 23. februarja 1944 napadli »drugo postojanko«, večina se je rešila, 5 negibljivih

so ujeli (2 Slovenca, 1 Hrvata in 2 Rusa), 2 so odpeljali v Gorico, 3 pa so zgoreli v postojanki.[571] Dalje izvemo, da so Nemci 20. marca po izdaji napadli takratno postojanko Lidijo. Datumi se ne ujemajo s poročilom sanitetnega referenta 30. divizije sanitetnemu odseku 9. korpusa z dne 1. aprila 1944, v katerem pravi, da so Nemci napadli H. Arnoš 1 (drugo postojanko) 18. marca, ker jo je izdal kurir Volga, 23. marca pa H. Arnoš 2 prav tako zaradi izdaje kurirja Volge.[572]

Na koncu marca je imela postojanka H. Arnoš 41 pacientov in 24 osebja (zdravnik, 2 bolničarja in 21 drugih).[573] V omenjenem poročilu sanitetnemu odseku 9. korpusa pa se ista postojanka že imenuje Svoboda.[574] Ta je imela 17. maja le še 19 pacientov in 10 osebja (zdravnik Berke, 1 bolničar, 3 stražarji in 5 drugih). To stanje se ni spremenilo do srede junija 1944, v začetku julija pa je imela Svoboda 13 pacientov in 8 osebja.[575]

Od 1. oktobra 1944 pa do 15. aprila 1945 je ohranjeno število pacientov te glavne postojanke, ki se je sukalo od 16 pa do 66.[576] Iz poročila sanitetnemu odseku 9. korpusa za oktober 1944 izvemo, da je bila Svoboda pred kratkim postavljena, da je mogla sprejeti do 100 ranjencev, bila pa je dekonspirirana in bodo morali delati novo.[577] Iz poročila za november izvemo, da je bila na vzhodnem predelu glavna postojanka, ki je nastala iz bivše Svobode. Imela je dva oddelka, enega južno, drugega pa severno od glavne postojanke na Tolminskem. Ta dva že poznamo, južni je Jakopič, severni pa Vršiček.[578]

V mesečnem poročilu piše upravnik Jakoba Završnika Ernest Berke 25. januarja 1944, da se je postojanka (prej Svoboda, sedaj Jakob Završnik) premaknila drugam, da more sprejeti 30 pacientov, da je narejena iz desak, pacienti pa ležijo na rjuhah. Sanitetni material dobivajo iz raznih krajev, ekonomsko stanje je

»izborno in hrana odlična«. Dne 18. januarja 1945 so priredili velik miting, sedaj pa se pripravljajo na proslavo obletnice prve sanitetne postaje na desnem bregu Soče. Pred letom dni (5. februarja 1944) je bila namreč ustanovljena postojanka Lidija, katere naslednik je (prek H. Arnoš in Svoboda) Jakob Završnik.

O južni postojanki — Jakopiču — pravi poročilo, da so gradbena dela tik pred koncem, da stoji postojanka na izredno lepem in skritem kraju, da lahko sprejme 15 pacientov in da je hrana dobra. O severni postojanki — Vršičku — pa pravi, da ima 13 pacientov, da pa so začeli zaradi dekonspiracije graditi novo postojanko.

V poročilu za februar 1945 je upravnik Berke poudaril, da je zdravstveno in ekonomsko stanje Jakoba Završnika ugodno; 5. februarja so praznovali obletnico postojanke. Postojanka Jakopič je urejena, sovražnik pa se stalno giblje okoli nje, vendar do nje še ni prišel. Na novi položaj (v sredino Mrzlega vrha z javko na Javorci) se je premaknil Vršiček; 25. marca 1945 je imel Jakob Završnik z obema oddelkoma 25 pacientov in 33 osebja (zdravnik, 4 bolničarji, 10 stražarjev in 18 drugih).

V začetku marca 1945 je dodelila vojna oblast 9. korpusa upravi Jakoba Završnika še postojanko *C 401* iz zahodnega bloka. Zato je uprava Jakoba Završnika 26. marca poročala 9. korpusu tudi o stanju na zahodnem bloku. O vzhodnem bloku je poročala o vodilnem osebju. Upravnik Jakoba Završnika je bil Ernest Berke, komisar Valič, upravnik Vršička Anton Lister-Boris, upravnik Jakopiča pa Rudi, upravnik C 401 Jože Šturm. Nobeden od upravnikov ni bil diplomiran zdravnik, zato je oskrboval Jakoba Završnika in Vršiček kapetan dr. Volčjak, oddelek Jakopič pa dr. Gregorčič, sanitetni referent kobariškega vojnega področja. Hrana je bila povsod odlična, rezervne

hrane je bilo za tri mesece in dovolj sanitetnega materiala.

O C 401 na zahodnem bloku smo že tudi slišali. V načrtu so imeli povezavo tega ozemlja z vrsto sanitetnih postojank, da bi bila možna evakuacija ranjencev, kajti teren je bil zelo členovit, sovražnik pa je imel zasedene vse komunikacije. V začetku decembra 1944 so začeli delati glavno postojanko. Teren je bil v vsakem pogledu zelo težaven, ljudje nezanesljivi, o številnih skrivačih pa smo že govorili. Sredi februarja 1945 je sovražnik tako zasedel tudi ta teren, da so morali C 401 evakuirati na vzhodni blok. Pri evakuaciji na vzhodni blok je sovražnik ujel dva od osebja.

Ohranjeno je še poročilo uprave Jakoba Završnika z dne 29. aprila 1945, torej iz časa tik pred osvoboditvijo. Na glavni postojanki so dokončali vsa gradbena dela in naredili tudi bunkerje za ranjence. Zadnja sovražna ofenziva ni prinesla veliko ranjencev, hrana je bila v redu in imeli so tudi veliko rezervne hrane. Tudi na Vršičku so bila gradbena dela končana in mogel je sprejeti 12 ranjencev, na Jakopiču pa so gradbena dela ustavili zaradi alarmnega stanja, ker so kozaki ujeli dva njegova ekonoma.[579]

Gorenjska (na ozemlju 9. korpusa in 4. operativne cone)

Desni breg Save

Sanitetni odsek 9. korpusa je proti koncu decembra 1943 poročal, da ima Gorenjski odred svojo bolnišnico.[580] To je bila *Odredna bolnišnica I,* ki je nastala že poleti 1943 pod Ratitovcem in se je potem jeseni 1943 naselila nad Podlonkom nad Brusnicami.[581] Januarja 1944 je imela bolnišnica 16 pacientov, zdravnik je bil dr. Edvard Pohar, po njegovem odhodu je

Osebje postojanke »Stol« na Jelovici

bil nekaj časa upravnik Romi, za njim pa italijanski zdravnik dr. Anton. Poleg te bolnišnice so bile na desnem bregu Save še ambulanta A pod Podlonkom, B na Ojstrem vrhu, C v Poljanski dolini, D na Mežaklji in E nad Koprivnikom.

Sredi maja 1944 je Odredna bolnišnica I dobila ranjence iz nemške ofenzive na Jelovici in nekaj iz oddelka B SVPB-Franje, morala pa se je zaradi dveh dezerterjev z 39 ranjenci dvakrat seliti. V začetku junija je bila Odredna bolnišnica I kot oddelek Pokljuka 10 vključena v SVPB-Franja. V začetku oktobra se je postojanka Pokljuka 10 z dvema svojima oddelkoma preimenovala v SVPB-Gorenjski sektor, kmalu nato pa v S-Stol. Ta je imel januarja 1945 le 11 pacientov.[582]

Ohranjena je kronika enega od oddelkov S-Stol (od 1. januarja do 1. marca 1945).[583] Najprej opisuje položaj postojanke, barako sredi gozdov visoko v

skalnih robovih, narejeno in pokrito z deskami. Imela je dva prostora, enega za bolnike, drugega za osebje, stene so bile obite s papirjem, bolniški oddelek je imel dve okni, oddelek za osebje pa eno. V začetku januarja 1945 je bilo na tem oddelku 6 pacientov, oddelek je obiskoval dr. Anton in kronist je o njem zapisal: »Čudimo se, da se je mogel kot Italijan tako lepo navaditi slovenskega jezika.« V začetku februarja 1945 je začelo zmanjkovati hrane. (»Kuharica nima kaj kuhati. Le ričet in zopet ričet. Kruha ni že cel teden.«) Na pustno nedeljo so imeli »malo kulturnega večera«, iz doline pa so se spet slišali rafali. Sonce je pobralo ves sneg okrog barake, vse je že dišalo po pomladi, a kmalu je zopet zapadel sneg. Proti koncu februarja se je hrana nekoliko zboljšala in kronist je še posebej zapisal: »Danes bo nekaj posebnega za kosilo: golaž, makaroni in še krompirjeva salata.«

Iz kronike *Ambulante A* izvemo, da je imela nekaj časa dobrega zdravnika, Rusa dr. Pavla (dr. Pavel Filipov), a so ga aprila 1944 premestili v divizijsko gibljivo bolnišnico. *Ambulanta B* se je morala maja 1944 seliti zaradi dezertacije. Še bolj skopi so podatki v kroniki Ambulante D.[584] Ostane nam še *Ambulanta C*. Menim, da je to ambulanta, ki jo je zelo natančno opisal Gregor Rupnik-Groga v Loških razgledih leta 1963. Postavil je barako že v začetku 1942 in ima pisec kar prav, ko trdi, da je bila to prva partizanska bolnišnica v Sloveniji, kajti Bercetova v Iški je le nekoliko kasnejša. Stala je Za Križem med Gorenjo vasjo in Poljanami. Požrtvovalno je pomagal zdraviti dr. Gregorčič. Skoraj leto dni kasneje so — zaradi izdaje — postavili novo bolnišnico, in sicer malo više pod Brdom, od koder so se morali zopet po enem letu — marca 1944 — preseliti na Malenski vrh, kjer so namestili ranjence po hišah. Takrat so dobili tudi zvezo s SVPB-Franjo, kamor so potem pošiljali hudo ranjene. Na koncu marca 1944 so postavili tretjo bol-

nišnico, enako veliko kot drugo, in sicer v smrekovem gozdiču pod Malenskim vrhom, od koder so se morali septembra 1944 znova seliti. Nato so se neprestano selili po gozdovih in hišah, huje ranjene pa so oddajali v SVPB-Franjo. Ta bolnišnica je dočakala svobodo na Mladem vrhu.

Levi breg Save

Iz nam že znanega rokopisa Pogovor z dr. Edvardom, partizanskim zdravnikom na Gorenjskem, izvemo, da je odšel dr. Edvard Pohar z dvema bolničarjema 21. februarja 1944 prek Save. Četi 2. gorenjskega odreda pod Stolom in četi pod Krvavcem je dodelil bolničarja, nato pa je začel s svojima pomočnikoma postavljati *Bolnišnico 2. gorenjskega odreda* v Kokri nad Suhadolnikom in *Ambulanto* pod Storžičem. Ta skupina je potem med Kokro in Storžičem zgradila še tri rekonvalescentske postaje in še eno ambulanto pod Stolom.

Bolnišnico 2. gorenjskega odreda so kasneje premaknili iz Kokre pod Krvavec in nato še dalje v Kamniško Bistrico, kjer so »na zemlji zanesljivega kmeta naredili bunker, kmet pa nas je tri mesece oskrboval s hrano in bil naš obveščevalec«. Končno so bolnišnico preselili pod Kamen pri Begunjah, kjer je ostala do osvoboditve. Dr. Edvard pripominja, da se je saniteta na Gorenjskem razvijala »docela samoiniciativno« in da bi bil nesmisel poskušati centralizirati bolnike — kar je poskušala saniteta 9. korpusa — zato se je morala ena postojanka SVPB-Franje v dveh mesecih trikrat seliti. Iz kratke kronike Odredne bolnišnice 2. gorenjskega odreda[585] izvemo, da so zgradili bolnišnico konec marca 1944, da je prišel 4. aprila medicinec Rajko, ki je že po treh dneh padel. 10. aprila so dobili prvega pacienta, v začetku maja je prišel bolničar Romi iz bolnišnice 1. gorenjskega odreda.

Živahnejše je pisana kronika *Ambulante Košuta* pod Storžičem, ki jo je napisala voditeljica Aleksandra.[586] Ambulanto je pričel graditi komandir bolnišnice 2. gorenjskega odreda Zoro (tisti, ki je prišel z dr. Edvardom) 15. marca 1944, pomagali pa so mu trije borci iz 2. bataljona Gorenjskega odreda in intendant. Najprej so zbrali prostor blizu vasi, ko pa so začeli kopati temelje, so videli, da jih nekdo opazuje. Je pa takoj zbežal. Naslednjega dne so našli na kraju, kamor je neznanec bežal, v zanko ujetega srnjaka. Gradbeni skupini je bil zelo dobrodošel, lovskemu tatu pa so pustili v zanki srnjakovo glavo. Zvečer je skupini povedala kmetica z bližnje kmetije o tej glavi in »o nekih ljudeh, ki kopljejo tam okoli bunkerje«.

Prostor je bil seveda dekonspiriran in morali so iti više od vasi. »Podnevi so kopali, žagali, sekali, tesali, nosili, zbijali, ponoči pa hodili v akcije, nosili deske, orodje, železo, hrano, pločevino«. V baraki so postavili tri postelje, dve z mrežami in žimnicami, eno pa samo z žimnico, nad posteljami pa še skupno ležišče s slamo. Tako je mogla ambulanta sprejeti 8 do 10 ranjencev. Sredi aprila je prišel tudi dr. Edvard in pomagal z nasveti. 19. aprila je dobila ambulanta po boju 2. bataljona Gorenjskega odreda z raztrganci prve tri ranjence, od teh pa je eden umrl že naslednjega dne in so ga pokopali na nasprotnem bregu grape. Vodstvo ambulante je 22. aprila prevzela Aleksandra, 24. aprila je poslal 2. bataljon »polno dobrot in sladkarij«, 26. aprila je prišla prva pošta, ki so je bili bolniki zelo veseli. 27. aprila so prinesli tovariši iz akcije pet kokoši, polovico teleta in nekaj posteljnine, 28. aprila so postavili kuhinjo, 29. aprila so dobili pošiljko zdravil, 1. maja pa so slovesno praznovali praznik in okrasili grob umrlega tovariša Kolenca. Takoj po prazniku se je začel sušiti studenec in izkopali so drugega; kmalu nato je prišla iz odreda novica, da je ambulanta kompromitirana. Nemci so

nato res dva dni preiskovali teren in morali so poiskati drug prostor.

Druga ohranjena je kronika *Ambulante Hribar* pod Kočno. To je pisal vodja bolničar Gregor, žal, le do konca maja 1944.[587] Ambulanta je dobila prvega pacienta (zmrznjene roke) 1. marca, drugega pa 4. marca, Jožeta, ki je bil od 14. septembra 1942 (boji v Udenborštu) skrit pri dobrih ljudeh. Ambulanta je bila v lovski koči pod Kočno, od koder se je 10. marca premaknila zaradi novice o hajki k štabu 2. gorenjskega odreda. Premik ni bil lahek, kajti snega je bilo čez meter, štab se je že pred dvema urama premaknil, ko pa so prišli v njihovo taborišče, so našli listek: »Tovariši, zabijte se, kakor veste in znate! Tomo.« Nato so se premaknili do taborišča tehnike, a se je tudi ta že umaknila. Vzeli so ji nekaj moke in odšli navzgor, noseč dva ranjenca, po sledi proti Zaplati in prišli do puškarske delavnice. Tu so si skuhali žgance in nato hodili 11. marca ves dan do Hudičevega borštа, kjer so v koči prenočili, zjutraj 12. marca pa so odšli proti Kališam. Tu so dobili štabnega kurirja, ki jim je dal nekaj kruha — prva hrana po dveh dneh — in jih napotil nazaj pod Kočno. Nemci so 7. aprila kočo pod Kočno zažgali, zato so sredi maja začeli postavljati novo ambulanto v bukovem gozdu, v katero so se preselili 31. maja 1944.

c) **Gibljive bolnišnice.** Gibljive ali premične bolnišnice pri divizijah in odredih na Primorskem so začele delovati maja 1944. Upravniki premičnih bolnišnic 30. divizije: dr. Davorin Valenti, ruski zdravnik dr. Pavel Filipov, medicinec A. Medveščék in dr. K. Duler; v 31. diviziji pa ruska zdravnika Mihailo Zahirov, Mihailo Avizov in dr. Pavel Jamšek; v bolnišnici divizije Garibaldi-Natisone pa je bil dr. Levi (dott. Galeno). Ta garibaldinska bolnišnica Ospedaletto mobile Divisione Garibaldi-Natisone je imela poleg

šefa še divizijskega bolničarja (dott. Orlando), komandanta, komisarja in 4 bolničarje.[588]

č) **Civilna saniteta na Primorskem.** Kot v Ljubljanski pokrajini, je bila tudi ta saniteta na Primorskem najtesneje povezana z vojaško in je zanjo skrbela vojna oblast 9. korpusa. Za prvo polovico junija 1944 poroča korpusna vojna oblast, da so bile na idrijskem in vipavskem vojnem področju pri komandah mest razuševalne postaje. Na vipavskem vojnem področju je obstajala tudi *Vipavska vojna področna bolnišnica Vera.* Vodil jo je dr. Bežek in rabila je borcem bazoviške brigade, karavlam in partizanskim stražam. Mogla je sprejeti 30 bolnikov. Bila je v neki hiši, zato konspiracija ni bila popolna, imela pa je za negibljive bolnike tudi skrite bunkerje.[589] V drugi polovici junija je vojna oblast 9. korpusa organizirala terensko apoteko in ortopedsko delavnico, pri okrožnih odborih OF pa so ustanovili sanitetne oddelke.[590] Julija so bolnišnico Vero zaradi slabe konspiracije preselili; Sanitetni oddelki pri odborih OF so začeli obširno akcijo cepljenja koz otrokom. Julija in avgusta so začeli ustanavljati pri nekaterih komandah mest gibljive higienske skupine in antiskabične postaje, za razbremenitev Vere pa so pri Dornbergu ustanovili *VPB-II ali Žigoni,* ki je mogla sprejeti 14 pacientov. Sanitetni odseki pri nekaterih okrajnih odborih OF so začeli ustanavljati tudi prve terenske ambulante. Pri Pokrajinskem odboru OF za Slovensko primorje še proti koncu avgusta ni bilo odseka za zdravstvo, ker niso mogli dobiti primernega zdravnika.[591] V začetku septembra so bile že postavljene terenske ambulante pri okrajnih odborih OF Gorica, Miren, Ajdovščina, Vipava, Komen, Sežana in Cerkno. Dne 15. septembra 1944 je sovražnik zaradi izdaje napadel bolnišnico Vero. Nemce je pripeljal bivši pacient. Straža 12 mož je z bojem omogočila bolnišnici umik proti vasi Gaberje. Padla sta 2 stražarja. Hišo, kjer je bila 4 mesece

bolnišnica, je sovražnik zažgal, ostal pa je zakonspirirani bunker s sanitetnim materialom. Ob napadu je bilo v bolnišnici 38 ljudi, od teh 18 pacientov (3 negibljivi).[592]

Dne 15. oktobra 1944 je prešla civilna saniteta pod novo ustanovljeni odsek za zdravstvo pri Pokrajinskem narodnoosvobodilnem odboru za Slovensko primorje. Priznati je treba, da so bile zdravstvene in higienske razmere zelo slabe. Zdravniki se kljub ponovnim pozivom niso odzvali, da bi delovali vsaj v partizanski civilni saniteti. Koliko pa se je civilna saniteta razvijala od meseca do meseca, je včasih zelo težko ugotoviti, kajti poročila so kljub komasaciji poprej številnih okrožij v štiri okrožja, prihajala neredno in z veliko zamudo, kar je bilo seveda često zopet odvisno od zelo spreminjajočega se vojaškega položaja na Primorskem.

Organizacijsko je imelo zahodno primorsko okrožje oktobra 1944 sanitetnega referenta, higienika, okrožnega zdravnika (dr. Paolo) in 5 okrajnih referentov. Sanitetna služba je bila razmeroma dobro razvita, na voljo je bil tudi sanitetni material, delovale so 3 ambulante in pravkar so začenjali že drugi bolničarski tečaj. Zdravniško pomoč so pacienti plačevali po maksimalni tarifi. Najboljše v tem okrožju je bila organizirana civilna zdravniška služba v Brdih. Tu je zelo požrtvovalno delovala italijanska zdravnica dr. Saša; okraj je imel 8 bolničark, 29 krajevnih sanitetnih referentov in 4 sektorske ambulante.

V severnoprimorskem okrožju je v tem času vodil civilno saniteto nam že znani dr. Podkoritnik. Vsak okraj je imel ambulanto in sanitetnega referenta.[593] Novembra sta v tem okrožju dobro delovali dve ambulanti za cerkljanski in baški okraj. V okolici Cerkna so postavili tudi manjšo porodnišnico (5 postelj), ki je bila napol konspirativna. Imeli so bolničarski tečaj, iz bivšega okrevališča SVPB-Franje pa so naredili

dom za onemogle. Nalezljivih bolezni ni bilo, veliko pa je bilo tuberkuloze, predvsem med otroki. Glede zdravil je bila civilna saniteta tega okrožja navezana samo na vojaško lekarno.

V zahodnoprimorskem okrožju so v tem času veliko delali za izboljšanje higiene na vasi. Končali so bolničarski tečaj in ustanovili 4 nove ambulante, 1 na Kobariškem in 3 na Idrijskem.

Decembra so v severnoprimorskem okrožju obstajale tri ambulante: v Cerknem, na Šentviški gori in v Spodnji Trebuši. Bolničarski tečaj je obiskovalo 21 deklet. Obisk ambulant je bil vedno večji. Isto moremo reči tudi za zahodnoprimorsko okrožje. Januarja 1945 so postavili v severnoprimorskem okrožju nove ambulante na Vojskem, v Čepovanu in blizu Kala. Ta mesec je bilo v ambulantah že pregledanih 408, na domu pa 191 bolnikov. V porodnišnici blizu Cerkna so eno sobo spremenili v bolnišnico, začela je delovati tudi posvetovalnica za matere in otroke. Začeli so nov bolničarski tečaj. Od drugod so bila poročila zelo pomanjkljiva. Prek srednjeprimorskega okrožja so postavili glavno bariero proti pegavcu, ki je izbruhnil med četniki na področju Ilirske Bistrice.

Februarja in naslednje mesece se je delo civilne sanitete zaradi vedno večjih sovražnih vdorov in tudi zaradi trajne zasedbe nekaterih doslej osvobojenih ozemelj znatno zmanjšalo, ponekod pa sploh prenehalo. Ostala pa je še vedno civilna saniteta vojne oblasti 9. korpusa, ki je prvenstveno skrbela za higieno v zaledni vojski in za svoji dve bolnišnici, eno v Cerknem, drugo pa pri kobariškem vojnem področju.[594]

Začetke civilne partizanske sanitete moremo zaslediti tudi na Gorenjskem, kjer je pri Pokrajinskem odboru OF za Gorenjsko začel junija 1944 delovati sanitetni referent. Do zime so postavili sanitetne referente pri vseh okrožnih odborih OF. Poskušali so tudi

zelo intenzivno mobilizacijo zdravnikov, ki pa je le delno uspela; boljši je bil odziv lekarniškega kadra.

Sanitetni referent pri pokrajinskem odboru OF za Gorenjsko dr. Koko (dr. Stane Skulj, padel v aprilski ofenzivi 1945), je začetek junija 1944 razposlal svojim kolegom pozive, naj stopijo v partizane. Poudaril je: »Jasno je, da naši številni ranjenci nujno rabijo zdravniške pomoči in so jo gotovo bolj potrebni kakor pa delavstvo, ki še vedno dela za sovražni vojni stroj. Tvoje mesto je samo med partizansko vojsko, ki upravičeno pričakuje in zahteva izdatne in pravočasne zdravniške pomoči. Ne more biti nobenega izgovora več, da se izogiblješ samaritanskemu delu. Čas kliče in apeliram na Tvojo stanovsko zavest in čast. Zveze Ti ne bo težko najti, če boš le hotel. Hiti, da ne bo prepozno.«

Konec junija je dr. Koko poročal, da mobilizirajo zdravnike in lekarniško osebje, ni pa še imel poročil o uspehu. Pri okrožnih odborih OF so bili že postavljeni sanitetni referenti s pomočniki, ki pa niso še poslali poročil o svojem delu. O uspešnejšem delu je poročal dr. Koko šele februarja 1945. Od 28 za mobilizacijo sposobnih zdravnikov (vseh je bilo takrat na Gorenjskem 58) se je mobilizaciji odzvalo 12, zobotehnikov pa 6. Velik del, ki se ni odzval — po mnenju dr. Koka — ni bil »nasproten, tudi simpatizira, tudi pomaga vedno ... a se mobilizaciji izogibljejo, kakor se pač morejo«. Pri jeseniškem okrožnem odboru OF je bil sanitetni referent zdravnik, pri kranjskem in škofjeloškem sta bila laika, za kamniško okrožje pa še ni bilo poročil. Če civilnemu prebivalstvu niso mogli nuditi pomoči zdravniki iz okupiranih krajev, so mu pomagali partizanski zdravniki, bolničarji in bolničarke. V načrtu so imeli postaviti civilno partizansko bolnišnico v bohinjskem kotu, v Selški dolini pa porodnišnico.

Ko so Nedićevi četniki na Primorsko zanesli pegasti tifus, je tudi sanitetni referent pri POOF za Gorenjsko ponovno opozarjal na nujno potrebo razuševanja. Začetek marca 1945 civilnih ambulant niso imeli, zdravstveno stanje pa je bilo povoljno. Postavili so že porodnišnico, ki je imela zelo zanimiv pravilnik.[595]

d) **Lekarniška služba v 9. korpusu.** Ohranjenega je malo dokumentarnega gradiva. Zahvaliti se moramo nekdanjemu lekarniškemu referentu 9. korpusa Ruprehtu za razpravo Postojanke TA »Jug«, TA »Sever« in CA »Nevenka« na delu v bojih za svobodo[596] in dr. Priveršku za članek Lekarniška služba 9. korpusa.[597] Obe razpravi nam omogočata pregled zelo zanimive lekarniške dejavnosti na področju 9. korpusa.

Sanitetni odsek 9. korpusa pravi v poročilu za februar 1944, da je bila nabava sanitetnega materiala do pred kratkim le slučajna, sredi februarja 1944 pa je bil imenovan lekarniški referent 31. divizije, ki je dobil nalogo črpati sanitetni material predvsem na severnem sektorju in vzpostaviti kanale z okupiranimi kraji.[598] Kako organizirano je prihajal sanitetni material iz dveh lekarn v Kranju — Šavnikove in Rauchove — sta pisala Miloš Kovačič in Mirko Kmet.[599]

Aprila 1944 je bil imenovan za lekarniškega referenta pri 9. korpusu magister Priveršek; ta je postavil glavno sanitetno skladišče pri Lokvah v Trnovskem gozdu, kjer je v zamaskirani kraški jami postavil barako nekako tedaj, ko so zavezniški avioni tudi na Primorsko začeli dovažati sanitetni material. Drugo njegovo pomembno delo je bila postavitev in funkcioniranje terenskih lekarn ali terenskih apotek (TA) s pomočjo tovarišic Tatjane in Lenke iz Žirov in študenta farmacije Ivana Topориša iz Kranja. Njima — piše dr. Priveršek — kakor tudi pokojnemu Ivanu

Toporišu gre zasluga, da nam je kljub nemogočim razmeram v nekaj dneh uspelo postaviti mrežo lekarniških postojank. Lekarniška služba se je oktobra 1944 še izboljšala, ker so začeli prihajati v partizane tudi magistri.

Štiri pomembne ustanove so sestavljale lekarniško mrežo na področju 9. korpusa: TA Jug, TA Sever, CA (Centralna apoteka) Nevenka in ortopedska delavnica.

TA Jug. Ustanovila jo je Tatjana v začetku junija 1944. Bila je to baraka pod vrhom Čavna in je imela nalogo oskrbovati 30. divizijo, vzdrževati kanale in organizirati dovoz sanitetnega materiala iz Trsta in Gorice. V začetku oktobra je prevzel upravo magister Mirko Kmet. Javka (do tja je vojaška enota dostavila napisano naročilnico, ki jo je potem prinesel v lekarno lekarniški kurir in odnesel zdravila na javko) je bila na Predmeji. Novembra je zgradil magister Kmet novo postojanko na boljšem prostoru med Predmejo in Kozjimi stenami. Bila je dobro skrita v kraški vrtači, na strehi je imela grmičje in smreko, dohod pa je bil prek drevja in skal. Čez nekaj časa so blizu zgradili še manjšo postojanko, skladišče za zavojni material in razkuževalna sredstva.

Sanitetni material iz Trsta in globlje iz Italije je prihajal po mreži zaupnikov in kurirjev do partizanske družine v Gočah, od tod do postojanke pa po kurirjih ali celo s pomočjo vojske (pot prek ceste Vipava—Ajdovščina!). Material iz Gorice je prihajal prek lekarn v Vipavi in Ajdovščini, v katerih sta bila sodelavca TA Jug. Ko so Nemci za nekaj časa izpraznili Vipavsko dolino, so naši farmacevti popolnoma izpraznili lekarno fašističnega lastnika v Ajdovščini in ves material tik pred decembrsko ofenzivo srečno pripeljali v Centralno lekarno. V tej ofenzivi je sovražnik odkril manjšo postojanko TA Jug in jo požgal. Nato so naši TA Jug opustili in je rabila le še za

prehodno postajo pri transportih sanitetnega materiala v centralne lekarne.

TA Sever je bila ustanovljena v začetku leta 1944 na pobočju strmega in z gostimi smrekami porastlega hriba blizu Davče v Zgornji Selški dolini. Ustanovil jo je študent farmacije Ivan Toporiš. Javka je bila v Davči. Oskrbovala je 31. divizijo in vzdrževala kanale iz lekarn iz Kranja, kanali pa so segali tudi do Št. Vida na Glini, do Dunaja in celo do Prage. Material iz teh kanalov so zbirali v Kropi, od tu pa so ga prenašali v Davčo. Pri spremljanju enega takih transportov so padli pri Lajšah upravnik Toporiš in kurirja v zasedo domobrancev, ki so jih pobili. Nato je vodstvo prevzela Lenka, ta je zgradila novo postojanko na nasprotnem bregu, ker prva ni več zadoščala. Obe postojanki sta preživeli vojno.

CA Nevenka. Prvo postojanko je postavil magister Priveršek v strmini med Gačnikom in Dolenjo Trebušo. Pot v postojanko je bila zelo zakonspirirana, javka je bila v Dolenji Trebuši. Jeseni 1944 so v bližini postavili še eno barako za laboratorij in stanovanje. Laboratorij je bil po preselitvi materiala iz lekarne v Ajdovščini tako izpopolnjen in urejen, da bi bil še »danes v ponos marsikateri lekarni v državi«.[600]

Blizu Centralne lekarne je bila tudi ortopedska delavnica z 20 do 30 delavci. Od junija 1944 so metali zavezniki sanitetni material pri Čepovanu ali Cerknem. Pošiljke pa so krile le neznaten del potreb. Le enkrat v začetku 1945 so poslali precej etra; tega je osebje Centralne lekarne v skrajno neugodnih okoliščinah in z neverjetnimi težavami tik pred sovražnikom spravilo v bunkerje na varno.

V začetku januarja 1945 je ustanovila Mica še *TA v Brdih* za nabavo sanitetnega materiala v Furlaniji. Toda tega v večjih količinah niso mogli spravljati čez močno zastraženo Sočo k enotam 9. korpusa.

3. Štajerska

Tudi 1944 so bile možnosti za razvoj partizanske sanitete na Štajerskem kar najbolj neugodne. Ko je 12. marca 1944 poročal sanitetni odsek štaba 4. operativne cone o stanju sanitete v mesecu februarju (ne omenja še 14. divizije!), je poudaril, da ima 6. brigada 17 ranjencev (8 od teh je bilo v bolnišnici, drugi pa so bili spravljeni pri ljudeh) in 78 bolnikov (8 negibljivih je bilo spravljenih pri ljudeh, 70 pa v enotah), 11. brigada pa je imela 10 ranjencev (5 negibljivih pri ljudeh, 5 v enotah) in 52 bolnikov (8 negibljivih pri ljudeh, drugi pa so bili v enotah). Vzhodnokoroški odred je imel 8 ranjencev spravljenih pri ljudeh, Kozjanski bataljon je imel 1 ranjenca in 3 bolnike, o stanju bolnikov v Kamniško-zasavskem odredu referent ni imel poročil, poudaril pa je, da sta na vsem Štajerskem — in to le na področju Kamniško-zasavskega odreda — obstajali le dve bolnišnici, SVPB-K (Kamnik), ki je imela 16 pacientov, in SVPB-M (Moravče), ki je imela 8 pacientov.[601]

Ko je sanitetni referent štaba cone to poročal sanitetnemu odseku Glavnega štaba, je bila na Štajerskem že 14. divizija; ta je poleg posebej poslane sanitetne skupine sanitetnega odseka Glavnega štaba na Štajersko mnogo pripomogla k popolnejšemu in hitrejšemu razvoju partizanske sanitete na Štajerskem. Referent za bolnišnice 4. operativne cone dr. Peter (Držaj) je še 25. maja 1944 zapisal, da so »ranjenci razdrobljeni po raznih skrivališčih, kjer jih slabše ali boljše oskrbujejo terenski delavci, včasih jim v sanitetnem oziru pri tem pomagata bolničar in bolničarka, drugače pa je njihovo življenje z redkimi izjemami omejeno na golo životarjenje«. V začetku novembra 1944 je dr. Peter že zapisal šefu sanitetnega odseka pri Glavnem štabu dr. Novaku:

»Doživel sem v pol leta v naglici to, kar ste vi doživljali na Dolenjskem tri leta. Danes je saniteta na Štajerskem zasidrana kot naša vojska.«[602]

a) **Saniteta v partizanskih enotah.** Oglejmo si najprej delovanje sanitete v 14. diviziji na pohodu na Štajersko. Ko je ta odhajala v začetku januarja 1944 iz Bele krajine prek Hrvaške na Štajersko, je imela s seboj močan sanitetni kader. Sanitetni referent divizije je bil dr. Stane Kolar, sanitetni referent Šercerjeve brigade dr. Jože Benigar, Tomšičeve dr. Stane Pirc-Lojze, Bračičeve dr. Ivan Kopač-Pauček, šef divizijske kirurške skupine dr. Žiga Červinka z asistentom medicincem Kravosom in sestro Marijo Kambič.[603] Iz poročila šefa sanitetnega odseka 14. divizije za januar 1944 izvemo, da je imela divizija na poti prek Hrvaške in pred prihodom na Štajersko 9 padlih, 31 ranjenih in 304 obolelih (od teh 94 za gripo) in veliko ožuljenih. Higiena med enotami je bila dobra. Hrana dobra in okusna, bosih je bilo 12, s strganimi čevlji 150, obleka pa je bila na splošno slaba in nezadostna.[604] Ker je imela divizija kmalu po prehodu prek Sotle (v noči od 5. na 6. februar 1944) nove ranjence, so na seji, ki so se je udeležili namestnik politkomisarja Glavnega štaba Avbelj, trije brigadni sanitetni referenti, divizijski kirurg in šef divizijske sanitete sklenili oddati ranjence v varstvo kmetom v višjih krajih, dokler ne bi minila ofenziva. Dr. Kopač piše, da je bilo kmalu na pohodu od Sotle »že toliko ranjencev, da sta bili skoraj dve brigadi s funkcionarji vred zaposleni samo s prenašanjem ranjencev«. Zato so začeli konspirativno puščati posamezne negibljive ranjence v samotnih hribovskih hišah in prosili domače, da jih zakamuflirajo v hiši, na skednju, v hlevu itd. in da naj jih hranijo. Dasi so jim tudi navodila in zdravila in jim — kot poudarja dr. Benigar — tudi zapretili.[605]

Tako je imela divizija 12. februarja 1944 le 13 gibljivih ranjencev (13 negibljivih so zopet oddali), nekaj bolnikov, padlo pa jih je 5.[606] Toda — kot piše dr. Kopač — divizija je imela 15. februarja nove hude boje južno od Vitanja (blizu razvalin gradu Lindek) in ranjencev je bilo vedno več. Previjali so jih v snegu in mrazu, nosila pa jih je skoraj vsa Šercerjeva brigada. Ko je bil prebit obroč v soteski ob Hudinji, so se prebijali k Št. Joštu. »Če si pogledal po koloni nazaj, se ti je zdelo, da je vsa divizija zaposlena samo s prenašanjem ranjencev.« A od Št. Jošta je bilo treba znova v dolino, kjer so bili zopet hudi boji. Dr. Kopač piše, da sta bila 17. in 18. februar najhujša dneva za ranjence. Pri Sv. Marjeti in v dolini med Pohorjem in Paškim Kozjakom so morali znova jurišati štirje najboljši bataljoni, da bi omogočili preboj na Pohorje. Preboj se je po dveh urah hudih bojev res posrečil, a divizija je bila presekana na dvoje. En del, 1. in 2. bataljon Tomšičeve in 1. in 4. bataljon Šercerjeve brigade so se morali z ranjenci prebijati nazaj proti Basališču. Po samotnih hribovskih kočah na Paškem Kozjaku, posebno pa na Graški gori so znova poskrili ranjence, 23. februarja pa je bila ta enota (1. in 2. bataljon Tomšičeve in 1. in 4. bataljon Šercerjeve) znova obkoljena na Ravnah in se je šele po hudih bojih prebila proti Smrekovcu na Mozirski planini. Tudi pri poskusu, da bi prekoračili Savinjo blizu Ljubnega, so jih odbili in so se morali umikati z ranjenci nazaj proti Smrekovcu. Od tod so poslali ranjence na varno na Moravško in v Tuhinjsko dolino.

Vse to je trajalo tri tedne in dr. Kopač je zapisal: »Če bi danes natančnejše opisoval vse težave in napore, ki so jih morali prenašati naši borci, predvsem seveda ranjenci, bi marsikateri fiziolog zmajeval z glavo, češ da človeške mišice in živčevje tega ne vzdržijo.«[607]

Do konca februarja 1944 je imela 14. divizija tele izgube:[608]

Enota	Ranjeni	Padli	Pogrešani	Bolniki
Šercerjeva brigada	27	37	121	78
Bračičeva brigada	30	20	92	93
Tomšičeva brigada	15	28	49	17
Štabna patrola	4	6	2	13
	76	91	264	210

V poročilu sanitetnega odseka 14. divizije Glavnemu štabu z dne 9. marca 1944 je najprej opisano, kako so med potjo spravljali ranjence pri kmetih »s poukom in opominom na represalije v slučaju izdaje«. Gripa, ki je močno razsajala, je v začetku marca prenehala, poznale pa so se še posledice izčrpanosti; 90 odstotkov borcev je imelo ozeble noge (večina I. stopnje), 15 odstotkov pa ozebline z ranami.[609] Iz poročila sanitetnega referenta divizije za marec pa izvemo, da se je stanje že nekoliko popravilo. Izboljšala se je higiena, ozebline so se lepo zdravile, tudi hrana je bila dobra in zadostna. Ni pa bila več cela sanitetna skupina, kajti 23. marca je padel šef divizijske sanitete dr. Stane Kolar pri Rakitovci na Moravškem.

Ker trenutno ni bilo večjih akcij, tudi enote niso imele posebnih izgub. Marca je bilo takole stanje:[610]

Enota	Ranjeni	Padli	Bolni
Tomšičeva brigada	7	6	8
Šercerjeva brigada	3	—	51
Bračičeva brigada	—	2	39
Štabna patrola	—	1	20

Kljub hudim izgubam, ki jih je imela 14. divizija v svojem pohodu na Štajersko, je res, da sovražnik njene glavnine le ni uničil in da je pohod divizije povzročil velik polet osvobodilnega gibanja na Štajerskem pomladi 1944. S porastom osvobodilnega gibanja na Štajerskem so se začele tudi večje in številnejše vojaške akcije, pokazala pa se je seveda tudi potreba po številnejšem zdravstvenem kadru. Štab 4. operativne cone je v začetku junija 1944 poslal številne pozive slovenskim zdravnikom na Štajerskem, naj se javijo »čim prej z vsem instrumentarijem in zdravniškimi potrebščinami pri prvi naši edinici«. To ni bilo popolnoma brez uspeha.[611] Sanitetni odsek Glavnega štaba je v tem času poročal tudi sanitetnemu odseku pri Vrhovnem štabu, da se razmere na Štajerskem počasi le zboljšujejo. Vzroki počasnejšega razvoja partizanske sanitete na Štajerskem so bili po mnenju sanitetnega odseka »lega v osrčju okupatorjevega terorja, močno razvita špijonaža, stalni sovražnikovi vdori ter ponekod sovražno razpoloženje prebivalstva«.[612]

Od julija 1944 je že obstajala gibljiva bolnišnica 4. operativne cone, ki jo je vodil dr. Boštjan. Ta je imela julija 75 pacientov, avgusta 105, septembra 151 in oktobra kar 282.[613]

V začetku septembra 1944 je bilo na Štajerskem 10 partizanskih zdravnikov, pričakovali pa so še štiri. Imeli so tudi sanitetno šolo, kjer so pravkar končali prvi bolničarski tečaj. V prvi polovici oktobra so imele vse brigade sanitetne referente. Higiena in zdravje enot je bilo dobro, prav tako tudi obleka in obutev. Začeli so ustanavljati consko kirurško ekipo, ki bi bila na stalnem kraju obenem tudi triažna postaja. To so potem postavili v drugi polovici oktobra, v 14. diviziji pa so postavili brigadne sanitetne vode po 20 mož.

Toda v začetku decembra 1944 so Nemci začeli veliko ofenzivo proti osvobojenemu ozemlju v Zgornji

Savinjski dolini. Ofenziva se je potem razširila na ozemlje južno od Savinje in končno zajela vse področje do Save. Posledice so bile hude tudi za saniteto. Na nekdanjem osvobojenem ozemlju so propadle vse zaledne sanitetne ustanove, gibljiva bolnišnica 4. operativne cone se je morala stalno premikati. Kirurška ekipa je bila delno razbita; 25. decembra 1944 pa je pri preboju iz Tuhinjske doline na Menino planino pri vasi Češnice padel šef sanitetnega odseka 4. operativne cone dr. Peter Držaj.

Šele proti koncu februarja 1945 je mogel sanitetni odsek 4. operativne cone nekoliko natančneje poročati o posledicah nemške ofenzive. Takrat je bila kirurška skupina zopet kompletna, razformirali pa so del conske gibljive bolnišnice (bolnišnica št. 1), ki je imela pred ofenzivo okoli 50 bolnikov, drugi del, bolnišnica št. 2 pa je bila med ofenzivo razhajkana. Del bolnikov je prevzel Kamniško-zasavski odred, del pa se je zabil nekje nad Revirji nad Savo. Razbita je bila tudi gibljiva bolnišnica 14. divizije.[614] V začetku aprila so bile na področju Kamniško-zasavskega odreda 4 bolnišnice s prek 100 ranjenci.[615]

b) **Bolnišnice.** Do prihoda 14. divizije na Štajersko sta obstajali le dve zakonspirirani bolnišnici, in še to le na kamniško-moravškem področju. Kako so si pomagale enote drugod, smo že slišali: oddajali so negibljive ranjence zanesljivim ljudem, laže ranjeni in bolniki pa so ostali v enotah. Šele s prihodom 14. divizije so pomladi 1944 začeli postavljati zakonspirirane bolnišnice tudi drugod. V glavnem bi mogli bolnišnice v letu 1944 na Štajerskem razdeliti na naslednja področja: na kamniško-moravško, savinjsko, pohorsko in kozjansko, s tem pa seveda ne izključujemo obstoj bolnišnic tudi drugod.

SVPB-K (Kamnik), Postojanka Triglav. Postojanko srečamo v dokumentu 15. januarja 1944, ko je njen upravnik Luka Pirš poročal, da ima postojanka 11 pacientov in 6 osebja, med temi 2 bolničarja.[616] Kot piše takratni komisar vseh bolnišnic na tem področju Rok (Franc Podstudenšek),[617] je tudi to bolnišnico zgradil Pirš pod Velikim vrhom blizu Kolovca, pomagali pa so terenci. Postojanka je bil podzemski bunker (2 × 4 m), stala je ob vodi in začeli so jo delati januarja 1944. Na vrhu je bil bunker pokrit z rušo in s smrekicami. Kasneje so v Triglav preselili tudi postojanko Rova II, ki jo je tudi zgradil Pirš nedaleč od Rov. Zdravit je hodil dr. Mitja-Kac. Hrana je bila dobra in ničesar ni manjkalo. Konec januarja je imel Triglav 14 pacientov in 6 osebja, enako tudi sredi februarja 1944.[618] Isto število omenja tudi poročilo štaba 4. operativne cone.[619]

Sredi marca je imel Triglav le 11 pacientov in 14 osebja (vsi pacienti so bili ranjenci iz Šlandrove brigade), v začetku aprila pa je število narastlo na 29, verjetno s priselitvijo postojanke Rova II, in je z osebjem vred imela 45 ljudi,[620] konec aprila pa 40 pacientov in 20 osebja. Marca se je v duševni zmedenosti ponoči ustrelil dr. Kac.

Toda 6. maja je postojanko Triglav doletela nesreča. O dogodku je poročal komisar postojanke Brdavs že 24. maja 1944.[621] 6. maja so bili na postojanki obveščeni, da je sovražnik blizu. Sovražnik je najprej napadel skladišče in poslopje za osebje, ki je bilo 70 m oddaljeno od postojanke. Medtem se je nekaj osebja in laže ranjenih srečno umaknilo iz bolniškega bunkerja. Brdavs piše, da se jih je rešilo 16 in da je sovražnik ujel 43 ljudi. Podstudenšek piše, da je bila bolnišnica napadena 5. maja in da jo je izdal dezerter. Nemci so streljali na umikajoče se ranjence in je

večina padla, huje ranjene so Nemci v bunkerju postrelili in bolnišnico zažgali. Zopet nekoliko drugače poroča Franc Smrajc.[622] Piše, da so bolnišnico Nemci napadli 6. maja, da so laže ranjeni in osebje takoj zavzeli položaje, medtem ko so drugi ostali v bunkerju; za tega pa so Nemci vedeli. Po hudem boju so se naši zunaj predali, nato so Nemci odprli bunker. Hudo ranjene in še nekatere (19) so Nemci pobili, druge pa so odpeljali v Kamnik.

SVPB-M (Moravče). Postojanka je imela 3 paciente in 4 osebja, upravnik pa je bil nam že znani Kladivo. Odprta je bila 15. januarja 1944.[623] Sredi februarja je bilo v postojanki še prav toliko ljudi, konec februarja pa 6 pacientov in 4 osebja. O obeh bolnišnicah, Triglavu in Moravčah, je poročal 25. februarja 1944 tudi sanitetni odsek 4. operativne cone in poudaril, da sta na ozemlju cone le ti dve bolnišnici, obe sta podzemski in vsaka ima največ 20 ležišč. Poročilo pa pravi, da že delajo oziroma da že tečejo priprave za gradnjo podobnih postojank na Pohorju, vzhodni Koroški in Savinjski dolini, postojanko Triglav in Moravče pa bodo povečali.[624] Sredi marca se število na postojanki Moravče ni povečalo, konec marca pa je imela 9 pacientov in 4 osebja, od teh 2 bolničarja.[625]

Vsekakor je postojanka SVPB-M ista, ki jo omenja tudi Podstudenšek, a pod imenom *Ribnik* pri Češnjicah pri Moravčah. S tem imenom jo omenja tudi sanitetni odsek 4. operativne cone 2. maja 1944, ko pravi, da so morali to postojanko izprazniti.[626] V ohranjenih dokumentih sem SVPB-Ribnik zasledil še 1. avgusta 1944. Takrat je imel 9 pacientov in 6 osebja.[627]

Bolnišnica dr. Mihe. Mengeški zdravnik dr. Tine Zajc, ki je odšel v partizane marca 1944, je postavil po naročilu okrožnega komiteja KPS za Kamnik partizansko bolnišnico pri komendski Dobravi. Delovala je od aprila 1944, a le malo časa. Tik pred preselitvijo

Partizanska kuhinja VPB v Robanovem kotu v Zgornji Savinjski dolini

više pod Šenturško goro so jo Nemci odkrili in pobili 11 pacientov z upravnikom vred.[628]

Koroške bolnišnice. Po kroniki Koroških bolnišnic[629] so negibljivi ranjenci predvsem Vzhodnokoroškega odreda živeli do konca februarja 1944 v bunkerjih kurirjev ali političnih forumov, kjer so jih »tovariši zdravili, kot so vedeli in znali«. Ko so 26. februarja 1944 enote 14. divizije dosegle koroške hribe na jugoslovanskem delu Koroške, so spravili ranjence in onemogle v gozdno kočo v Matkovem kotu. To je bila »prva vojaška partizanska bolnica na Koroškem«. V njej je bilo 28 negibljivih ranjencev. Prvih štirinajst dni je bilo najhujše, ker si ljudje zaradi stalne bližine Nemcev niso upali prinašati hrane. Stane Terčak to prvo bolnišnico, ki še ni imela imena, lokalizira pod Žibovtove njive ob potoku Kučniku.[630]

V začetku aprila so začeli graditi novo bolnišnico (bunker) pod Matkovo kmetijo. Bunker so naredili v desetih dneh in je mogel sprejeti 18 ljudi. To bolnišnico je vodil medicinec Vrtačnik-Krn in Podstudenšek jo imenuje *Krnova bolnica.*[631] Ker so se sredi maja Nemci bolnišnici zelo približali in jo 17. maja tudi zažgali, se je morala postojanka premakniti v Logarsko dolino. Tu so zgradili postojanko najprej blizu Plesnika, nato pa novo pod Knezovo kmetijo v Robanovem kotu.

Če se od tu dalje opremo na Terčakovo razpravo, so se koroške bolnišnice naprej razvijale tako, da sta v začetku julija in v začetku avgusta 1944 nastali v Robanovem kotu dve postojanki, VPB-SZC I in VPB-SZC II. Obe sta bili pod enotno upravo, prva je stala na severni, druga pa na južni strani Robanovega kota. Obe sta bili požgani januarja 1945, toda po umiku iz Robanovega kota so postavili bolnišnico v Koprivni in zasilno bolnišnico Pepca v Bistri. Po ohra-

Partizanska bolnišnica v Robanovem kotu v Zgornji Savinjski dolini

Bolnišnica Podvolovljek

njenih dokumentih je VPB-SZC, katere upravnik je bil Krn, imela 1. julija 12 pacientov (iz Vzhodnokoroškega, Zahodnokoroškega odreda in Tomšičeve brigade) in 14 osebja (zdravnika, 1 bolničarja in 12 ostalih), 31. julija pa 18 pacientov in 14 osebja.[632]

Bolnišnice na področju Podvolovljeka. Prvo bolnišnico na tem področju so naredili v začetku marca 1944 in so jo imenovali *Viharnik.* Bila je pol ure oddaljena od kmeta Obcirja pod Kašjim vrhom. V zemlji in skali so izkopali velik podzemski bunker, ki je mogel sprejeti do 50 ljudi, pohištvo pa so prinesli iz planinskih koč, ki jih Nemci še niso požgali.[633] To bolnišnico je delala skupina 14 ljudi, pomagal pa je tudi aktivist iz Šmartnega ob Dreti.

Večja od Viharnika je bila nadzemska bolnišnica *SOH-Rok* pod Petkovo kmetijo v Podvolovljeku. Imela je operacijsko sobo, kuhinjo, prostor za osebje in skladišče in je mogla sprejeti 72 ranjencev. Poleti

1944 je dobila bolnišnica zdravnika dr. Krasnika. V veliki nemški ofenzivi v začetku januarja 1945 so jo Nemci odkrili. 8. januarja so namreč napadli štab 11. brigade pri Sv. Antonu in štab se je po hudih bojih začel umikati proti bolnišnici, za katero ni vedel. Ko je komisar Rok (Podstudenšek) tudi opazil sovražnika, je takoj ukazal evakuacijo takrat izredno močno zasedene bolnišnice (74 pacientov in 23 osebja). Ker je kazalo, da se je sovražnik umaknil in ni več nevarnosti, so ranjence proti komisarjevi volji spravili nazaj v bolnišnico. Toda sovražnik je znova udaril in po hudih bojih so s pomočjo štaba 11. brigade le rešili 20 ranjencev.[634] Skupina, ki se je otela, se je potem štirinajst dni skrivala po zasneženih gozdovih, na koncu januarja 1945 pa se je prebila na Menino planino, kjer so začeli postavljati novo bolnišnico, a je tudi to kmalu zajela nova nemška ofenziva.[635]

Avgusta 1944 so postavili v Beli (Lučka Bela) pod Žegnanim studencem podzemsko bolnišnico *Sova,* ki je mogla sprejeti do 32 ranjencev. Kasneje je bolnišnica dobila zdravnika dr. Volavška iz Braslovč. V začetku decembra so zaradi ofenzive evakuirali ranjence više, nato pa so jih po šestdnevnem tavanju spravili v postojanko SOH-Rok.

V začetku marca 1945 so postavili nad Šmartnim ob Dreti (Pri Lipi) bolnišnico *Vili,* dva podzemska bunkerja. Tu je bil zdravnik dr. Hakim (dr. Julij Saje). Stane Terčak omenja tu še zasilno bolnišnico nad Bočno in pod Št. Joštom na Dobrovljah.

VPB-Celje. Ta bolnišnica je imela dva oddelka, Potok in Reko in še podstrešek. Stala je visoko nad Ljubnim v Zgornji Savinjski dolini. Oddelek Potok je bil uro stran od kmeta Tratnika na Podplanini, oddelek Reka pa uro stran od Potoka pod Kamnom. Oba oddelka, čeprav ju ne imenuje tako, kot se omenjata v dokumentih, je zelo natančno in prizadevno opisal že Stane Terčak.

VPB-Celje je bila delo ene izmed gradbenih skupin, ki jo je poslal sanitetni odsek Glavnega štaba na področje 4. operativne cone in sanitetnega kadra (dr. Držaj in komisar Sime-Oblak). Najprej je bil upravnik bolnišnice dr. Držaj, za njim dr. Virgilij Krasnik-Svato, za njim dr. Dušan Šober in na koncu dr. Robert Kukovec. Glavna javka je bila v Raztokih pri Raztočki Mici, zadnja pa uro stran v Podplanini pri kmetu Tratniku. Upravnik dr. Svato je v začetku februarja 1945 začel postavljati operacijsko barako, barako za rekonvalescente, za osebje, upravo in za ranjence. Vsa bolnišnica je mogla sprejeti do 45 huje ranjenih borcev in do 20 rekonvalescentov.

V začetku julija 1944 je imel oddelek Potok 3 paciente in 13 osebja (zdravnika, 2 bolničarki, 10 stražarjev in drugo), oddelek Reka pa 1 pacienta in 5 osebja (bolničarja in druge).[636] Mesec dni kasneje sta imela oba oddelka že 17 pacientov in 26 osebja. Kako so bolnišnico delali, je opisal dr. Krasnik:[637] »Razen dobrih tovarišev, trdne volje, nekaj orodja in lesa v gozdu nismo imeli ničesar.« Vse barake so bile narejene iz smrekovih debel in pokrite s skodlami. Dr. Krasnik si je sam izvežbal tudi bolniško osebje. Ob napadu enot 4. operativne cone na Ljubno, Luče in Gornji grad se je bolnišnica v dveh dneh napolnila. Za novega upravnika je bil 15. novembra 1944 imenovan dr. Dušan (Šober). 3. aprila 1945 je zapisal,[638] da do začetka nemške ofenzive 12. decembra 1944 na oddelku Potok ni bilo nobenih motenj, na oddelku Reka pa je bilo »precej prepirov in intrig«. Ob začetku nemške ofenzive je prišel v Potok tudi major dr. Kukovec z bolničarko iz Ljubnega. Takrat je dr. Kukovec zapisal v svoj dnevnik: »Nikdar ni bilo tako težko biti partizan kot v zimi 1944/45 na Štajerskem.«

Na koncu januarja 1945 so zvedeli na postojanki Potok za novico, da je postojanka izdana, a Nemci za-

radi globokega snega niso prišli do nje. Dr. Kukovec je zapisal v dnevnik, da so imeli takrat 30 ranjencev, ki so jih 31. januarja evakuirali. Gibljive so oddali deloma v enote ali na domove deloma v postojanko Reko in v bolnišnico dravograjskega okrožja, medtem ko so drugih 10 spravili v 15 minut od Potoka oddaljeni bunker, jim dali 2 bolničarja in za poldrugi mesec hrane. Oba zdravnika, dr. Kukovec in upravnik dr. Dušan sta ob prvem mraku odšla na drug skrit prostor, na »osvobojene grunte«. To je bil gozd, kjer so se skrivali že v prvi nemški ofenzivi decembra 1944. Pod previsno skalo je bil bunker, ki so ga na zunanji strani opažili z deskami; 20 m stran je bil še en bunker. Oba sta bila blizu kmetije posestnika Planinca (blizu Sv. Primoža nad Ljubnem), do koder Nemci še niso nikdar prišli. Od tod tudi ime »osvobojeni grunti«.

To pot, konec januarja 1945, Nemci niso več hajkali. Oba zdravnika sta dobila 10. februarja ukaz, naj prideta v štab cone. Odpotovala sta 21 februarja; ker pa si je dr. Kukovec poškodoval nogo v gležnju, se je vrnil in se s skupino preselil nekoliko niže, kjer so ostali. Dne 11. marca so Nemci znova udarili. Odkrili so »osvobojene grunte«, oddelka Potok niso našli, pač pa njegov bunker s hudo ranjenimi borci. Ob tej priliki so odkrili tudi oddelek Reko in njen podstrešek, oddelek Potok pa so Nemci zažgali šele 2. aprila. Sredi aprila so Nemci zajeli tudi dr. Kukovca (zadnji zapis v njegovem dnevniku je 8. aprila 1945) in ga tik pred osvoboditvijo ustrelili v Ljubnem.[639]

Pohorje

Za bolnišnico na Pohorju imamo na srečo dva dobra rokopisa. Prvega je napisal dr. Ivan Kopač-Pauček. V njem podaja oris razvoja partizanske sanitete na zahodnem delu Pohorja (Pohorje—Graška

gora); razvoj partizanske sanitete za vzhodni del Pohorja pa je napisal dr. Herman Slokan-Zmago.[640]

Razvoj partizanskih bolnišnic na zahodnem delu Pohorja je razdelil dr. Pauček na tri razdobja, na dobo skrivanja, dobo bunkerjev in dobo nadzemskih bunkerjev. Dr. Pauček je odšel z ekipo s Pohorja na teren, kjer se je bojevala 14. divizija, da bi poiskal ranjence in bolnike, ki jih je morala divizija pustiti na terenu. To iskanje ni bilo lahko, kajti ljudje so bili silno prestrašeni in zlepa niso hoteli povedati za ranjence. Končno so našli ranjence »na podstrešjih samotnih siromašnih kmečkih hiš, skrbno zakrite z vsakovrstno hišno navlako in deskami«. Bili so skriti, včasih po trije do štirje tudi na skednjih, v hlevih in svinjakih. Dr. Pauček piše: »Te naše prve bolnice je gradil narod sam in narod sam je varoval ranjence pred sovražnikom.«

Skupina je ranjence prevezala in tolažila, a tolažiti je morala tudi kmete, ki so prosili, naj jih odnesejo drugam, da ne bodo Nemci požgali hiš. (»Psihoterapija preplašenih in skoraj od strahu zmešanih kmetov nam je delala včasih več preglavic kot ranjenci sami.« Razumljivo je, da so kmetje držali kar se da veliko konspiracijo in včasih celo v hiši niso vsi vedeli, da imajo ranjenca, posebno pa so to skrivali pred otroki.

Ekipa je na področju Graške gore našla okoli 40 ranjencev in aprila 1944 se je na tem področju začela doba bunkerjev. Na področju Graška gora—Velunje—Sv. Miklavž so zgradili 4 bunkerje, ki so mogli sprejeti 30 ranjencev. Vsi bunkerji so bili strogo zakonspirirani, posebno pa njihovi dohodi. Ko so začeli Nemci iskati bunkerje ob vodah in studencih, so jih začeli delati daleč stran od vode na strmih, z gostimi smrekami porastlih pobočjih. Službo bolničarjev in stražarjev v bunkerjih so morali prevzeti laže ranjeni borci, ker drugih ni bilo. Po hrano je hodila skupina (dr. Pauček, Djek in Čuk) in je pri tem pazila, da ni

prevečkrat obiskala istega kmeta. Zdravljenje v bunkerjih je bilo »že malo bolj medicinsko od onega v kratki dobi skrivanja«. Iz mest in enot so že dobivali potrebni sanitetni material. Bunkerji so potem ostali na vsem tem predelu in na južnem delu Pohorja ob Mislinjski dolini. Toda — piše dr. Kopač — morali smo iz zemlje, ki ni dobro vplivala na ranjence. Na sestanku, ki so se ga 9. maja 1944 na Graški gori udeležili dr. Peter Držaj, dr. Žiga Červinka, dr. Pauček in komisar Sime (Oblak), so Pohorje razdelili na zahodni in vzhodni del in sklenili, naj na zahodnem delu začne graditi bolnišnice dr. Pauček, na vzhodnem pa dr. Zmago (Slokan).

Tako so na zahodnem delu Pohorja postavili že v začetku maja majhen podstrešek v gosti smrekovi hosti. Narejen je bil iz smrekovih debel in lubja in imel je ločeno podzemsko kuhinjo. Nemci so šli nekajkrat mimo njega le sto metrov stran in ga niso našli, zato so delali pogumno dalje. Tako so do konca 1944 uredili na zahodnem delu Pohorja 6 postojank, ki so mogle sprejeti okrog 200 pacientov. Držali so se torej — kot v Ljubljanski pokrajini — dekoncentracije. Delali so več postojank, od katerih je mogla vsaka sprejeti 30 do 35 pacientov.

Teren za gradnje jim je diktiral — kot pravi dr. Pauček — nemški način hajk, ki je bil trojen. Večje hajke (do več tisoč sovražnikov), ko so Nemci v enem tednu skoraj z vsemi rodovi klasične vojske prehajkali vse Pohorje. Takrat so Nemci hajkali po poteh, in le če se jim je zdelo kaj sumljivo, so pregledovali tudi natančneje. Te vrste hajk so bile navadno priprave za nemoten nemški transport vojske po komunikacijah z ene fronte na drugo. Druga vrsta hajk so bile stalne hajke, ko so Nemci hajkali vsakih deset dni v skupinah 300 do 500 mož in ostajali po več dni na Pohorju. Tretji način hajk pa je bilo stalno pošiljanje večjih udarnih patrol tako imenovanih raztrgan-

cev, kot so jim dejali kmetje. Te hajke so se držale nižjih pasov in so bile najbolj nevarne.

Upoštevaje vse te nemške načine hajkanja, so naši delali vse bolniške postojanke na strmih pobočjih manj znanih pohorskih grap. Tri postojanke so postavili blizu majhnega gorskega studenčka, tri pa na kraju, kjer so šele s kopanjem prišli do vode. Te zadnje so bile najbolj varne, kajti Nemci so radi hajkali ob vodah in studencih, ki so bili vrisani v specialke ali gozdne karte (kot Italijani na Rogu!). Dve postojanki so zgradili v gostem mladem smrečju, da se je bilo težko prebiti skozi, dve sta bili v srednje gostem smrekovem gozdu, ena pa — proti vsem pravilom — na posekanem strmem pobočju z redkim grmovjem.

Strogega pravila torej ni bilo. Ugotavlja pa dr. Pauček, da je bila najboljša postojanka na strmem pobočju v mladem smrečju in z vodo. Držali pa so se pravila: čim bolj od markiranih glavnih poti. Ker so stale postojanke na strmini, so morali teren za postojanko nekoliko splanirati. Vendar so bile vse barake ozke in dolge in zadaj do strehe v zemlji. Vsaka postojanka je imela eno bolniško barako, dolgo 8 do 12 metrov in 3 metre široko. Na prednji strani je bilo veliko oken. V notranjščini so bila premična ležišča za vsakega ranjenca posebej, nad temi pa so bila skupna ležišča. Ogrodje barak je bilo iz tesanih brun, streha pa iz tankih desak ali skodel. Znotraj so bile stene in strop prevlečene z belim papirjem. Razumljivo je, da je imela vsaka baraka peč.

Postojanka za huje ranjene je imela ločeno operacijsko barako, druge barake pa so imele zraven zgrajen prostor za previjanje z operacijsko mizo. Vsaka postojanka je imela ločeno kuhinjo in intendantsko barako s kletjo. Dimnik je bil speljan daleč pod zemljo in se je končaval v širši jami, kjer je bila zgrajena majhna sušilnica za meso, ob vodi pa je bila hladilnica za meso. Osebje je spalo na podstrešju nad kuhi-

njo ali v posebni baraki, če je bila postojanka večja. Odveč bi bilo poudarjati, da je bila tudi na Štajerskem konspiracija kar največja. Skupina, ki je postojanko gradila, je ostala na postojanki kot osebje in ena postojanka ni vedela za drugo.

Kako je bilo urejeno glede prehrane? Vse postojanke je zalagal ekonomat, 12 do 15 ljudi, ki so imeli svojo postojanko daleč stran od bolnišnic. Ekonomat je imel tudi čevljarje in krojače. Osebje ekonomata se je vsako noč spuščalo globoko v dolino na ekonomske akcije, a ne v kraje blizu bolnišnic, kajti vsaka taka ekonomska akcija je bila ponavadi povod za hajko. Zato so morali na ekonomske akcije 10 do 12 ur daleč. Hrano in drug material je ekonomat dostavljal na posebno javko postojank, ki so jo večkrat menjavali, z javke pa so hrano nosili v postojanko njeni nosači. Vsaka postojanka je morala imeti zaloge hrane za dva meseca. Ekonomat je organiziral peko kruha in prepečenca daleč stran pri zanesljivih kmetih, katerim so za uslugo dajali meso.

Sprejem in odpust pacientov iz postojanke je bil nekoliko drugačen kot v drugih pokrajinah. Javka vseh bolnišnic je bila TV postaja 1/8. Ta je bila oddaljena od bloka dve uri in pol. Tu je bil stalni kurir postojanke. Na to javko je poslala vojaška enota svojega kurirja, nato je bolniški kurir odpeljal enoto z ranjenci na določen prostor v gozdu in obvestil postojanko, ki je prišla iskat ranjence. Če so bile v načrtu večje vojaške akcije, je bolniški blok poslal svoje kurirje v brigade, ti pa so potem pripeljali ranjence na določen kraj. Največ ranjencev pa je blok sprejemal po svoji ekonomski mreži. Ekonomska skupina je dobila ranjenca, spravljenega pri kmetih, in ga je potem spravila do blokove javke. Razumljivo je, da so imeli ranjenci od poslednje javke do postojanke zavezane oči, blok pa je bližnje vasi in kmete preimenoval.

Na postojankah je zlasti podnevi morala biti stroga tišina. Govorjenje zunaj barak je bilo sploh prepovedano, v barakah pa je bilo podnevi dovoljeno samo polglasno govorjenje in le ponoči so včasih dovolili lahno petje. Pacienti so se navadili, da so spali bolj podnevi. V nevarnih dneh so kuhali le ponoči ali v mraku. Kurili so s suhimi drvmi brez lubja.

Na kamuflažo je bilo treba paziti predvsem pozimi, pa tudi poleti so pot v postojanko stalno menjavali. Vsaka postojanka je imela svojega kamuflerja. Pozimi so spravili vse huje ranjene le v eno postojanko in jo zasnežili. Izhod ali dohod je bil možen le, če je snežilo. Pri drugih postojankah so naredili drče za les v dolino, od drče pa se je nekje cepila pot v postojanko.

V šestih postojankah zahodnega sektorja so zdravili od maja 1944 do aprila 1945 okrog 300 pacientov, od teh jih je umrlo 13. Manjkalo je strokovnega osebja in dr. Pauček je bil edini zdravnik. V pomoč mu je bil medicinec Adolf Špiler (Hotimir).

Za zgodovino postojank na vzhodnem področju Pohorja je pomemben rokopis upravnika dr. Zmaga, Kronika postojank sektorja P_2.[641] Dr. Zmago je prišel z Graške gore junija 1944 na vzhodnopohorsko področje, kjer je z gradbeno skupino desetih mož v najkrajšem času postavil postojanke za sprejem več ranjencev. Prostor, na katerem so gradili, je bil v bližini Seniorjevega doma, Planinke, Roglje, avionskega odmetališča, Peska, Klopnega vrha in Sv. Treh kraljev. Do osvoboditve so tu zgradili 7 postojank za ranjence s pripadajočimi poslopji, kuhinjo, barako za gradbeno ekipo, intendantske bunkerje, bunkerje za evakuacijo huje ranjenih, za shranjevanje sanitetnega materiala in posebno zgradbo za centralni ekonomat ter terensko lekarno Granit. Teren ni bil dober, saj je bil blizu prometnih poti Maribor—Slovenj Gradec in Maribor—Dravograd in ves prepredžen z

dobrimi cestami in potmi. Na obeh straneh so bile goste sovražnikove postojanke pa tudi na vrhu Pohorja (Sokolski dom, Mariborska koča, Šmartno na Pohorju). Ni bilo terena, ki ne bi bil pol ure oddaljen od markirane poti, na terenu pa, ki bi prihajal v poštev za bolnišnice, so se zadrževale stalno naše enote. Treba je bilo torej do skrajnosti izrabiti razgibanost ozemlja in postaviti postojanke tudi v neposredni bližini komunikacij in hiš.

Vse postojanke so bile nad zemljo. Bile so iz desak pa tudi iz tesanega lesa. Kuhinja je bila ločena od bolniške barake kot tudi zgradba za osebje in k postojanki spadajoči bunkerji. Barake so bile pokrite z deskami ali lubjem, dimnik je bil speljan pod zemljo in odprtina v gosto smrečje. Kuhali so v glavnem ponoči. Bolniške barake so mogle sprejeti 20 do 60 pacientov. Ranjenci so ležali na žimnicah, spodnje postelje so bile premične, nad njimi pa so bili pogradi. Do 500 metrov stran je bil bunker za ranjence z dvojnimi pogradi, ki je mogel sprejeti do 30 pacientov.

Glede hrane je bila uprava bloka navezana sama nase. Pomoči ni bilo od nikoder, zato so skrbeli za hrano ekonomati in osebje posameznih postojank. Blizu postojank so ustanovili iz zanesljivih ljudi tako imenovane področne terenske ekonomate, ki so prevzeli funkcijo — kot piše dr. Zmago — brezposelnih gospodarskih komisij. (Gospodarske komisije okrajnih oziroma okrožnih odborov OF bi morale skrbeti tudi za bolnišnice.) S temi terenskimi ekonomati so imele postojanke neposredne javke.

Vsaka postojanka je imela tri javke: divizijsko za sprejem ranjencev, ekonomsko za zvezo s centralnim ekonomatom in terensko za zvezo s terenskimi ekonomati.

Januarja 1945 so bile na vzhodnem Pohorju izredno hude hajke. Postojanke niso mogle dobavljati hrane in ne kuhati. Takrat so preživljali najhujše

vojne čase. Štabu cone so predlagali evakuacijo, a ta je odgovoril, da je neizvedljiva. Zato je uprava bloka sama mobilizirala vse razpoložljivo osebje in laže ranjene za prenos hrane. Tako je ena grupa ponoči po terenu zbirala hrano in jo nosila više, druga pa jo je odnašala v postojanko. Vso hrano so morali znositi sami, kajti živina bi v globokem snegu obtičala. Tako so delali deset noči zaporedoma in dr. Zmago je zapisal: »Kljub temu da je šlo to precej na rovaš konspiracije postojank, smo to morali delati, če smo hoteli ostati pri življenju.« Močno so občutili pomanjkanje tobaka in kadili so »štrklovje«, posušeno bukovo listje in čaj. Težave so bile z obleko in obutvijo.

Sovražnik se je zelo trudil, da bi odkril bolnišnice. Delal je posebne hajke s psi, a na postojanki so po snegu raztresli poper ali polili petrolej. Za eno od postojank je bilo zelo nevarno pozimi, ko je sovražnik ujel nekega člana skupine. Nemci so ga odpeljali k bližnjemu kmetu, kjer je bila javka, a kmet je trdil, da ga še ni nikdar videl, čeprav ga je videl vsak dan, ujeti partizan pa je vztrajal, da je iz brigade. Najhujša je bila tako imenovana ukrajinska hajka pod vodstvom polkovnika Trecka z okrog 15 000 Ukrajinci. Več dni pred hajko je sovražnik zasedel vse višine, nato pa obstreljeval s topovi posamezne predele. Po štirih dneh tega ognja so potem Ukrajinci še štiri dni hajkali in dobesedno pretaknili vsako grmovje. V tej hajki je blok izgubil eno postojanko.

Bolničarski kader so si v glavnem vzgajali sami iz ozdravljenih ranjencev. Blok je zdravil okrog 300 pacientov, umrli so trije, na transportih do bolnišnic pa pet, medtem ko je bilo med osebjem tudi osem žrtev. Na postojankah so imeli politične ure, tudi pevske zbore, a peli so le ponoči in še to potihem. Izdajali so svoj humoristični list Pavliho. Imeli so precej leposlovnih knjig. Prirejali so šahovske turnirje, poučna predavanja in analfabetske tečaje.

Postojanke zahodnega sektorja (P_1) ali Paučkove bolnišnice

O teh bolnišnicah sta pisala že Mavricij Zgonik[642] in Bogdan Žolnir.[643] Zgonik je zapisal, da so stale te bolnišnice nekako v sredini med vrhom Pohorja in vznožjem na področju od Šmartna pri Slovenj Gradcu do Sv. Primoža.

Bertl (Št. Primož ali Pauček I). Postojanka je stala na posestvu Franca Temnikarja nad Legnom. Nekako v začetku maja 1944 so postavili na strmem pobočju v mešanem gozdu pet večjih objektov, 2 bolniški baraki, operacijsko, barako za delavsko ekipo, skladišče in stranišče. To je bila centralna postojanka (uprava) in mogla je sprejeti do 45 pacientov. Uprava oziroma blok Paučkovih bolnišnic se je imenoval 30. junija tudi *VPB-Maribor* s tremi postojankami P_1, P_2 in P_3, v katerih je bilo 33 pacientov in 38 osebja (2 zdravnika, 4 bolničarji, 32 stražarjev).[644] Julija se je ta blok imenoval VPB (sektor S) in je imel 31 pacientov ter 36 osebja, avgusta je imel blok 37 pacientov in 39 osebja, septembra 46 pacientov in 43 osebja; oktobra 1944 je imel SVPB-Pauček s postojankami Primož in Kozjak 52 pacientov in 37 osebja, decembra 1944 pa 69 pacientov in 38 osebja.[645]

Iz raporta upravnika sektorja dr. Paučka referentu za bolnišnice pri 4. operativni coni dr. El Hakimu (Saje) v začetku novembra, izvemo, da je bilo več hajk in da je granata udarila blizu postojanke Krn. Konspiracija je bila med hajkami v redu, ves čas je vladala popolna tišina, čez dan so imeli le mrzlo hrano in podnevi so zakrili vse dohode. Oktobra je bil prirastek 71 po večini hudo ranjenih. Sanitetnega materiala je bilo malo, zelo delavni pa so bili intendantski vodi. Z gospodarskimi komisijami je bil velik križ, zato so intendanti odkupovali tudi prisilno, a gospodarske komisije so se zato pritoževale na višje instance. Tre-

Paučkova bolnišnica »Trška gora« na Pohorju

nutno, v začetku novembra, so na tem bloku delovale tri postojanke, Kozjak, Št. Primož in Krn ter intendantska postojanka, četrto postojanko — Trško goro — pa so gradili.

Sredi novembra je poročal dr. Pauček, da je 13. novembra padel ekonom Repina. Ubili so ga štirje v partizane preoblečeni gestapovci in mu pobrali tudi okrog 7000 mark. V postojanko Št. Primož so dobili dentista Feliksa. Proti koncu novembra je poročal, da so v prvih štirinajstih dneh tega meseca sprejeli do 90 pacientov. Zapadli sneg je prinesel mnogo težav: hrana, drva, sanitetni material, iskanje novih zimskih poti, vprašanje obleke in obutve. Na koncu novembra so hajke nekoliko prenehale.[646]

Oglejmo si nekoliko jedilnikov s postojanke Št. Primož:[647]

Datum	Zajtrk	Malica	Kosilo	Malica	Večerja
1944					
1. XI.	bela kava, kruh	jabolka, kruh	juha, meso, krompir	kruh	obara, kruh
2. XI.	bela kava, kruh	jabolka, kruh	juha, meso, krompir	kruh	zelje, meso
3. XI.	bela kava, kruh	jabolka, kruh	juha, meso, fižol, zelje	kruh	golaž, kruh
4. XI.	bela kava, kruh	jabolka, kruh	juha, mrzlo meso	kruh	zelje, meso
5. XI.	bela kava, kruh	jabolka, kruh	juha, meso, krompir	kruh	obara, kruh
6. XI.	bela kava, kruh	jabolka, kruh	juha, meso, zelje, krompir	kruh	obara, kruh
7. XI.	bela kava, kruh	jabolka, kruh	juha, meso, zelje, krompir	kruh	zelje, krompir
8. XI.	bela kava, kruh	jabolka, kruh	juha, meso, zelje, krompir	kruh	golaž, kruh
25. XII.	bela kava, kruh	keksi, potica,	svinjska pečenka, krompir	kruh	krompir z mesom

Datum	Zajtrk	Malica	Kosilo	Malica	Večerja
1945					
1. I.	prežganka, kruh	keksi, potica,	svinjska pečenka, krompir	kruh	kompot
2. I.	(Na postojanki stroga pripravljenost)				
	črna kava, kruh	—	mrzel fižol, potica,	—	ječmenova kaša
25. I.	črna kava	—	meso, fižol	—	pšenični žličniki, fižol
4. II.	goveje meso, fižol	—	marmelada, kruh	—	meso, fižol
1. V.	čaj, kruh	—	goveja omaka, krompir	—	suho meso, cmoki
2. V.	prežganka, koruzni žganci	—	juha, meso, krompir, kruh	—	ječmen z govejim mesom
3. V.	prežganka, koruzni žganci	—	juha, meso, krompir, kruh	—	pšenični cmoki
19. V.	kava, kruh	—	juha, meso, fižol, omaka	—	krompirjeva juha z mesom

Silvester — Kozjak. Zgonik lokalizira postojanko blizu Legna, Milan Ževart pa v Gradišče pod Malo Kopo.[648] Delovala je že 14. maja 1944 in za postojanko je skrbel dr. Pauček,[649] zgrajena je bila že mesec poprej. Na postojanki je bilo več objektov, sprejeti je mogla od 20 do 40 pacientov. Kasneje se je tu naselil ekonomat Paučkovih bolnišnic. Novembra je bil upravnik bolničar Ivan Rožanc - Silvo; postojanka je imela 16 pacientov in 10 osebja, decembra 1944 in januarja 1945 pa 15 pacientov in 10 osebja.

Oglejmo si jedilnik te postojanke za teden dni.[650]

Datum	Zajtrk	Kosilo	Večerja
1944			
1. XII.	prežganka, kruh	juha, meso, zelje, krompir	telečja obara, krompir
2. XII.	prežganka, kruh	žolica, kruh	juha, meso, krompir
3. XII.	črna kava, kruh	juha, krompir, meso	jetra, krompir
4. XII.	prežganka, kruh	juha, meso, zelje, krompir	jetra, krompir
5. XII.	prežganka, kruh	juha, meso, zelje	zeljnata solata, krompir
6. XII.	prežganka, kruh	juha, meso, zelje	ješprenj, meso
7. XII.	prežganka, kruh	juha, meso, zelje	kisla juha, krompir
8. XII.	prežganka,	juha, meso, zelje	krompir, makaroni
25. XII.	bela kava, bel kruh	juha, svinjsko meso, krompir, potica	golaž, potica, vino
1. I. 1945	prežganka, bel kruh	juha, meso, pražen krompir	krompir, juha, potica

Vsak dan so imeli na postojanki eno malico, kruh in jabolka.

Krn — Hotimirova bolnišnica je bila zgrajena maja 1944 skoraj pod vrhom Male Kope. Bilo je več objektov. Sredi maja je dobila prve ranjence. Vodja oddelka je bil medicinec Hotimir. Verjetno je starejša kot Silvester-Kozjak, ker je omenjena že junija kot P_2 skupaj s P_1. Julija je imel oddelek 14 pacientov in 13 osebja, avgusta 12 pacientov in 11 osebja, septembra 15 pacientov in 13 osebja, novembra 13 pacientov in 14 osebja, decembra 16 pacientov in 15 osebja, januarja 1945 18 pacientov in 13 osebja in februarja 23 pacientov in 15 osebja. Ohranjen je tudi jedilnik postojanke.[651]

Trška gora. Postojanko so gradili še v začetku novembra pod Gradiščem, prve ranjence pa je sprejela v začetku decembra.[652] Njihovo število je kmalu narastlo na 20. Upravljal jo je dr. Pauček.

Bolnišnica v Dovžah, Kristl ali Nova postojanka je bila ustanovljena februarja 1945 v Strmčnikovem gozdu nad Legnom. Prve ranjence je sprejela že 29. januarja, zadnjega pa 11. maja 1945.[653]

Tik pred osvoboditvijo je bila zgrajena zadnja in edina postojanka *Svoboda,* ki jo je dr. Pauček postavil na severnem delu Pohorja v Drčah nad Ribnico. Mogla je oskrbovati do 50 pacientov. Prve ranjence je sprejela 3. maja 1945.[654]

Šef sanitetnega odseka 4. operativne cone dr. Benigar je še 10. aprila 1945 naročil dr. Paučku, naj z dr. Zmagom postavita na vzhodnem Pohorju nekaj postojank z zmogljivostjo 150 do 200 ležišč. Glavni štab NOV in POS je namreč predvideval hujše boje rdeče armade in 3. jugoslovanske armade na mariborskem področju, toda štab 4. operativne cone je udaril pred prihodom teh sil prek Mežiške doline na Koroško. Zato je dr. Benigar 3. maja sporočil dr. Paučku, naj takoj neha graditi.[655]

Postojanke vzhodnega sektorja (P_2) ali Zmagove bolnišnice

Če se držimo vrstnega reda, v katerem našteva dr. Zmago svoje bolnišnice v rokopisu, je bila prva postojanka *Tihi dol.* Dr. Zmago piše, da je stala ta postojanka na najbolj prometni točki Pohorja, petnajst minut od spuščališča tovorov zavezniških avionov na Planinki in Roglji in petsto metrov stran od glavne komunikacije, ki veže Seniorjev dom s Peskom in četrt ure stran od ceste iz Mislinjskega grabna na Planinko. Postojanka je bila v globokem jarku, nekaj metrov stran od hudournika, ki je zadušil vsak hrup in glas. Dohod je bil strm in težak. Dr. Pauček omenja v poročilu 4. operativni coni 4. novembra 1944, da je imel blok dr. Zmaga oktobra dva mrtva, komisarja postojanke in apotekarskega referenta, ker sta padla v zasedo. Ker sta po tem dr. Paučkovem poročilu v začetku novembra obstajali le dve postojanki, Košuta in Zaklon, tretjo postojanko (Jesen) pa so na zahtevo ožjega štaba 4. operativne cone šele delali,[656] postojanka Tihi dol v začetku novembra torej ni več funkcionirala. Milan Ževart[657] piše, da so postojanko postavili junija 1944, po dokumentih pa je delovala še septembra 1944.[658]

Košuta ali Leto. Dr. Zmago piše, da je bila postojanka na šentlovrenški strani Planinke, pet minut stran od markirane poti s Peska na žago in na Vrelnik nad Ribnico in dvajset minut stran od poti Pesek—Št. Lovrenc. Stala je ob sotočju glavne vode Radvanje in hudournikov, ki tečejo vanjo. V glavnem je bil tu bukov gozd, sicer pa močvirje in dosti potokov. Blizu je bila lovska koča, pod postojanko pa se je cepila markirana steza, ki gre prek Radvanje in ob vodi proti Št. Lovrencu. Brv so s postojanke videli. Kot pove ime Leto, je bila postojanka postavljena poleti 1944. Bila je največja in najbolj urejena postojanka

Bolnišnica »Košuta« na Štajerskem

na tem področju. Najbliže potoku je stala kuhinja, od tod je bila narejena pot do glavne barake, v kateri je bila velika soba za ranjence in manjša operacijska soba. Pod glavno barako je bila še baraka za osebje. Jeseni 1944 so se Nemci postojanki zelo približali in ubili so enega ranjenca ter ranili bolničarko, toda ker je bila postojanka dobro zakrita, je niso našli. Dr. Zmago je takoj ukazal evakuacijo v postojanko Zaklon, dobro uro stran od Košute, a čez nekaj časa so se spet vrnili.[659]

Julija je imela postojanka 5 pacientov in 13 osebja (zdravnik, bolničarka in 11 ostalih), avgusta 14 pacientov in 15 osebja, septembra 20 pacientov in 15 osebja in novembra 17 pacientov in 10 osebja. Omenjeni napad na postojanko omenja tudi sanitetni odsek 4. operativne cone, pravi pa, da iz dr. Zmagovega poročila ni jasno, ali so Nemci prišli v postojanko ali samo do potoka, kjer se umivajo.[660]

Postojanka *Zaklon* je stala med potokom Radvanja in komunikacijo Pesek—Vrelnik na strmem pobočju Planinke v mladem smrekovem gozdu. Dr. Zmago piše,[661] da so postojanko napadli neko soboto popoldne na prelomu 1944/45 Ukrajinci. Napad je bil tako nenaden, da ni bilo časa niti za oblačenje. Umikali so se po strmini proti Planinki in na srečo so lahko vsi ranjenci za silo hodili. Brez izgub so prečkali cesto Vrelnik—Pesek, takoj za njimi pa je strnila obroč obkoljevalna kolona, ki bi jih bila gotovo zajela, če bi bili počasnejši. Noč so prebili na vrhu Planinke, nato pa so se premaknili v tehniko Sova na mislinjski strani. Rešili so se vsi, razen enega, ki se je vrnil na postojanko, misleč, da je sovražnik odšel. Tega so Ukrajinci ujeli, bolnišnico pa požgali. Nato so postavili na mislinjski strani novo postojanko Pomlad Dr. Zmago je tudi zapisal, da je bolnišnico izdal nekdo iz Št. Lovrenca.

Ta huda izdaja je bila le izjema, kajti sicer so pohorski ljudje skrbno varovali in skrbeli za bolnišnice. Seveda pa je bilo treba nekatere od teh ljudi pridobiti tudi s pismeno izjavo, ki je bila takale: »... da ne bom nikjer, najmanj pa pred okupatorjem, niti pred civilisti govoril o zadevah, ki se tičejo NOV in POS in njenih organizacij. Zavedam se, da bom v nasprotnem slučaju spoznan za narodnega izdajalca, ki bo kaznovan s smrtjo in odvzemom vsega premoženja.«[662]

Iz dokumentov je razvidno, da je imel Zaklon novembra 1944 10 pacientov in 7 osebja (zdravnik, 2 bolničarki in 4 drugi).[663]

Najbolj na vzhodu in najbližja Mariboru je bila *Jesen*. Najbližja sovražnikova postojanka je bila v Šmartnem na Pohorju. Postojanka je bila v majhni grapi 50 metrov stran od majhnega potoka, ki je rabil tudi za dohod. Na nasprotni strani je stala 200 metrov oddaljena večja kmetija, okrog 700 metrov stran na

severozahodni strani pa dve naseljeni hiši pohorskih drvarjev. Proti jugozahodu je bila zopet kmetija, severno znana lovska hiša in gozdarske koče Kurja vas, malo naprej pa Sv. Areh. Postojanka je stala v mladem smrekovem gozdu, sto metrov od postojanke je šla glavna markirana pot Maribor—Sv. Areh—Sv. Trije kralji—Slovenska Bistrica, po kateri so dnevno hodile sovražnikove patrole. Tudi mimo postojanke je šla večkrat sovražna patrola le nekaj metrov oddaljena in je postojanko rešila le najstrožja konspiracija. Bližnji prebivalci so bili izredno dobri, zato je bila tudi obveščevalna služba na višku.

Postojanko sta podrobno opisala tudi Stane Terčak[664] in Ivan Strehar.[665] Zadnji piše, da so Jesen začeli graditi septembra in delo končali do decembra, kar je točno, kajti dr. Zmago je h koncu novembra poročal, da Jesen še gradijo.[666] Pri delu postojanke je bila tako stroga konspiracija, da sta za to vedela le gradbena skupina in bližnji kmet Lepej z družino. Hkrati so postavljali tudi glavno intendanco na Hudem vrhu nad Lukanjo. Les so dali kmetje s svojih žag, vse so delali brez žebljev, tramove so vezali s trtami, žico, ali pa jih zbijali z lesenimi klini. Za 8 najhuje ranjenih so postavili postelje, za druge pa pograde.

Postojanko so dogradili 25. decembra in jo takoj napolnili z ranjenci. Javka je bila pri kmetu Skrinjarju na Planini, od tu so ranjence nosili nosači iz postojanke, za to so potrebovali eno uro ter po snegu dve uri do kmeta Lepeja in nato še 150 do 200 metrov po potoku.

Dr. Zmago je obiskoval postojanko vsak teden. Kuhali so samo ponoči, da bi jih ne izdal dim. Vsak dan so večerjali od 22. do 23. ure zvečer, nato pa so takoj skuhali zajtrk in kosilo. Kruh jim je dvakrat na teden pekla Lepejeva gospodinja in dala še kvas,

sol in drva. Jedilnik sta morala vsak dan podpisati dva ranjenca.

Lepejevi (konspirativno ime Lisjakovi) so postojanko vsak dan obveščali o položaju. Če je bilo vse v redu, je Lepejeva gospodinja zvečer napajala vola blizu bolnišnice in pokala z bičem, če pa ne, je bilo vse tiho. Aprila 1945 so prišli Nemci čisto blizu postojanke, a so nenadoma zavili drugam.[667]

Postojanka *Pomlad* (namesto postojanke Zaklon) je bila v Mislinjskem grabnu ob pobočju Skrivnega hribca, kjer se je končavala mislinjska gozdna železnica. Stala je na najbolj ugodnem terenu od vseh postojank, kajti blizu ni bilo nobenih pomembnih komunikacij, bila pa je na tem terenu druga nevšečnost, ki je utegnila kršiti konspiracijo; tehnika, kurirska postaja in četa za sprejemanje avionskih pošiljk zavezniškega materiala.

Zima je bila četrt ure nad Lehnom nad Ribnico, dvajset minut od poti Vrelnik—Št. Lovrenc—Seniorjev dom—Ribnica. Od prvih hiš je bila oddaljena četrt ure. Stala je na valovitem terenu med visokimi smrekami in na položnem pobočju, studenec so si morali zvrtati sami.

Sprejemališče Košuta in ekonomat Košuta. Postojanki sta bili oddaljeni po deset minut druga od druge in sta stali na področju Hudega vrha.

*

Oglejmo si sedaj poročilo sanitetnega odseka 4. operativne cone od 27. februarja 1945 o stanju bolnišnic po zadnji veliki nemški ofenzivi. Za razumevanje tega poročila moramo vedeti, da je bila Štajerska (operativno področje 4. operativne cone) razdeljena na petnajst področij ali sektorjev:

1. področje med Sotlo—Savo—Savinjo—železnico Celje—Grobelno do Rogaške Slatine (Kozjansko);

2. področje med železnico Grobelno—Rogatec do hrvaške meje in železnico Pragersko—Kotoriba ter železnico Pragersko—Grobelno (Macelj—Haloze);

3. področje vzhodni del Pohorja;

4. področje zahodni del Pohorja;

5. področje severno od Drave do železnice Dravograd—Labot (Kozjak);

6. področje med železnico Šoštanj—Dravograd in cesto Dravograd—Prevalje—Mežica do ceste Mežica —Črna—Šoštanj (okrožje Dravograd);

7. področje med cesto Dravograd—Mežica—Črna in črto Črna—Kramarica—Smrekovec—Krnes—Ravnik—Raduha—Robanov kot—Ojstrica—Mrzla gora—Jezerski vrh do jezerske ceste in severno od te ceste (vzhodna Koroška);

8. področje črta Košuta—Karavanke—jezerska cesta do Drave (zahodna Koroška);

9. področje Gorenjska južno od črte Karavanke—Košuta do Save (kokrsko ozemlje);

10. področje od črte Raduha—Savinja do črte Mozirje—Bele vode—Kramarica—Smrekovec—Krnes —Raduha (levi breg Savinje in Zgornja Savinjska dolina);

11. področje Savinja—Molička planina—Velika planina—Kamniška Bistrica—tuhinjska cesta do Motnika;

12. področje tuhinjska cesta—cesta Motnik—Ločica, cesta Ločica—Podšentjur—Zagorje do Save in črte Videm—Domžale—Kamnik (Moravško);

13. področje od ceste Zagorje—Podšentjur—Ločica, ceste Ločica—Vransko—Celje in Savinja do Save (Revirji);

14. področje od železniške proge Celje—Grobelno—Rogatec do ceste Rogatec—Ptujska gora—cesta Celje —Vojnik—Konjice—Slovenska Bistrica (Boč, Konjiška gora);

15. področje od ceste Celje—Vojnik—Frankolovo—Stranice—Vitanje—Valdek—cesta Velenje—Velika Pirešica—Petrovče—Celje (Paški Kozjak, Pirešice).

Katere bolnišnice so torej obstajale na teh področjih po veliki nemški ofenzivi? Za področje 1 pravi poročilo, da so obstajale vse postojanke. Za področje 2 pravi, da stalnih bolniških postojank ni in da v nujnih primerih enote uporabljajo bunkerje, od tam pa potem prenesejo ranjence na področje 3. Med to vrsto bunkerjev je vsekakor sodil *bunker v Sagadinovi hiši v Srecah pri Makolah* (kletni bunker), kjer se je v noči od 11. na 12 .april 1945 — torej mesec dni pred osvoboditvijo — zgodila velika nesreča. Tisto noč so Nemci obkolili Sagadinovo domačijo, iz nje se je prebil le Zvonko Sagadin in pri tem ubil enega Nemca. Nemci so nato hišo zažgali in štirje iz Sagadinove družine so zgoreli v bunkerju (oče, sin Miran in dr. Gojko Sagadin z ženo dr. Rožico Sagadinovo). Dr. Mileta Levickega, Ludvika Sagadina in Marijo Sagadin pa so Nemci privezali ob hišna vrata in so tako s hišo zgoreli.[668] Drug tak bunker je bil v železniški čuvajnici blizu železniške postaje Moškanjci in v kleti vaške hiše v Moškanjcih.[669]

Na 3. področju so obstajale postojanke upravnika dr. Zmaga-Košuta, Zaklon in Jesen, eno pa so evakuirali. Ranjencev je bilo 36. Na 4. področju so bile postojanke dr. Paučka, uprava Primož z 22 ranjenci, Trška gora s 30 ranjenci, Kozjak in pristrešek s 25 ranjenci. Na 5. področju je bila le zasilna postojanka z okrog 12 ranjenci. Oskrboval jo je Lackov odred in še ni bila vključena v referat za bolnišnice pri 4. operativni coni. Verjetno gre tu za postojanko Avšjek na Sp. Kapli na Kozjaku, ki je bila naslednica bunkerja pri Vurmatu; naslednica Avšjeka pa je bila nekoliko kasnejša bolnišnica Tevakin.[670]

Na 6. področju so bili 3 bolniški bunkerji okrožnega odbora OF Dravograd z okrog 30 ranjenci. Na 7. področju je bila postojanka z okrog 23 negibljivimi ranjenci, ki so jih evakuirali iz postojank v Robanovem kotu, in še neznano število negibljivih ranjencev, ki so jih evakuirali s področja 8. Dokument imenuje to postojanko Pepca.[671] Na področju 8 sta bili pred evakuacijo dve postojanki, ki ju naše poročilo imenuje Amerika in Katica in sta imeli okoli 30 ranjencev.

Na 9. področju so bile tri postojanke in so mogle sprejeti do 45 pacientov, trenutno pa so jih imele 35. Te postojanke še niso bile vključene v sanitetni referat 4. operativne cone. Tu so mišljene vsekakor bolnišnice 2. gorenjskega odreda, o katerih smo že govorili. V našem dokumentu nosijo naslednja imena: SH 10/58/15 pri žagi z zmogljivostjo 20, SH 11/55/29 s kapaciteto 25 in SH 11/45/42 z zmogljivostjo 8 do 10. Na 10. področju je bila nam že znana bolnišnica Celje s postojankama Reka, Potok in s pristreškom. Ko je bila proti koncu januarja 1945 ta bolnišnica napadena, je imela 23 pacientov in 14 osebja.

Podrobneje je opisana usoda tako imenovanih Rokovih bolnišnic na 10. področju, o tem pa smo že govorili. Rekli smo, da je zaradi umika nekaterih naših enot v Lučko Belo propadla tamkajšnja postojanka, v kateri je bilo 48 pacientov in 14 osebja. Rešili so se vsi razen 6 hudo ranjenih borcev. Rešenci so se premaknili v planino nad Lučko Belo, 5. januarja 1945 pa v bunker, kjer je bila prej terenska apoteka Viharnik. Naš dokument, ki je bil pisan 27. februarja 1945, poudarja, da o nadaljnji usodi te postojanke ne ve še ničesar. Opisuje pa dokument tragedijo velike Rokove postojanke 7. januarja 1945.

Iz 12. področja so bile evakuirane vse postojanke že pred ofenzivo. Na 13. področju ni bilo postojank, na 14. in 15. pa so bile manjše postojanke, ki sta jih oskrbovala 14. divizija in okrožni komitet KPS Celje,

niso pa bile vključene v sanitetni referat 4. operativne cone. Na 13. področju so poleti 1944 puščali ranjence pri zanesljivih ljudeh v primitivnih hišnih bunkerjih, kasneje pa so začeli delati v gozdovih skrite podzemske bunkerje. Prva dva taka bunkerja sta bila v Šahti, v gozdu pri Dobju pri Dramljah. Pozimi so Nemci prazna bunkerja odkrili. Jeseni 1944 so naredili bunker tudi na Tolstem vrhu nad Konjicami in nad žičkim samostanom, pomladi 1945 pa blizu Loč in nad Dobjami.[672] Na 15. področju so bili v tem času trije bunkerji z 20 ranjenci.[673]

Kozjansko

Tu se je partizanska saniteta razvijala v posebnih okoliščinah in precej ločeno od drugih slovenskih predelov. Na tem področju so bili prvi ranjenci že ob znanem brežiškem pohodu h koncu oktobra 1941. Poročilo o bolnišnicah od 31. oktobra 1941 podaja zanimiv historiat o razvoju partizanske sanitete na Kozjanskem[674] in pravi, da so takrat skrivali ranjence »v jamo, postlano z listjem in pokrito z vejami, na vrh pa so nasuli še zemlje«. Ranjencu so dali v skrivališče hrane za nekaj dni, potem pa je čakal, dokler ga niso prenesli na boljše in varnejše mesto.

Po odhodu brežiške skupine na Kozjanskem nekaj časa ni bilo partizanov, maja 1942 pa so začeli ustanavljati manjše partizanske enote. Za ranjence teh enot so naredili v samotnih kočah revnih ljudi hišne bunkerje, ki so bili sicer močno nehigienični (svinjak ali hlev), a domačini so ranjence skrbno negovali. To je trajalo do novembra 1943, ko so bile partizanske enote na Kozjanskem močno razbite.

Novembra 1943 so na Bohorju naredili prvi gozdni bunker, ki je mogel sprejeti do 20 ranjencev. Bil je v zemlji, brez vsake ventilacije, isti prostor je rabil za bolniško sobo, kuhinjo in skladišče za hrano. Ta bun-

ker so uporabljali ranjenci Kozjanskega odreda in kasneje ranjenci 14. divizije, kmalu pa je bil dekonspiriran. Zato so razdelili ranjence v manjše skupine, jih skrili po gozdovih in začeli kopati drug bunker le z majhno odprtino na vrhu. Sovražnik je prišel večkrat v neposredno bližino, nekoč pa je streljal z minometom na bunker. Takrat je ameriški pilot, ki so ga sestrelili nad Bohorjem in ga zdravili v bunkerju »začel ob najhujšem streljanju igrati na svoje orglice lepe zamorske pesmi, ob katerih je vse pozabilo na to, kaj se je odigravalo zunaj«. Ta pilot je bil Karl S. Lanier iz Los Angelesa in je pripadal avionski bazi v Foggi; bil je ranjen v zračni bitki nad Bohorjem 20. marca 1944 in sprejet v partizansko bolnišnico naslednjega dne.

Poleti 1944 so ranjence prenesli. Najprej so bili nekaj časa pod šotori, po štirinajstih dneh pa so izkopali »lično bolnico«, podzemski bunker, ki je mogel sprejeti do 22 ranjencev in 4 osebja. V bunkerju je bil poseben prostor za previjanje, ležišča so bila enonadstropna in na vsakem so mogli ležati 4 ranjenci. Kuhinja je bila posebej, nedaleč pa bunker za hrano. Osebje bolnišnice so sestavljali vodja bolnišnice, starejši bolničar in še en bolničar, komisar, kamufler in kuharica. Pacienti so dobivali radijske novice in brali knjige, hrana je bila obilna in dobra, jedli so trikrat na dan, dobivali so malico in tudi po pol litra vina.

Ta postojanka je dobila ime R7 in je sprejemala le hudo ranjene. Bila je »na najbolj zakonspiriranem in najlepšem mestu v okolici, v neki prazni hiši«. Poročilo pravi, da so začeli delati še dve veliki bolnišnici in obe »na skrajno nedostopnem mestu«.

Oglejmo si, kako se je razvijala partizanska sanitета na Kozjanskem, za katere razvoj je imel nemalo zaslug dr. Drolc. Sredi marca 1944 je sporočil sanitetni odsek 4. operativee cone štabu Kozjanskega bataljona, da je sprejel sanitetni raport za prvo polovico

februarja 1944 in vprašal, kako se zdravi 16 ranjencev, ki jih je na Kozjanskem pustila 14. divizija in kaj je s tremi bolničarji, ki so ostali pri ranjencih. Tudi je svetoval, da naj za hujše primere poskušajo dobiti zanesljivega civilnega zdravnika in naj postavijo »dobro zakonspirirane bolniške postojanke«, barako ali bunker.

Ranjence 14. divizije so bolničarji na Kozjanskem najprej spravili v zasilno bolnišnico med vasema Lošče in Plešivica, nato pa v skalnato jamo pol ure od Zajsel na južnem pobočju Bohorja. Prek jame so podrli bukev, tako da je rabila za strešno ogrodje; streho so pokrili s slamo in listjem, pred vhodom pa je bila velika skala.[675]

V začetku junija 1944 je sanitetni referent Kozjanskega odreda poročal sanitetnemu referentu 4. operativne cone, da ima v obeh bolnišnicah 17 ranjencev, od teh je 8 negibljivih, a jih bodo v kratkem preselili na zdrav in strogo zakonspiriran prostor. Zdravstveno stanje je zadovoljivo, hrana dobra, ambulantno zdravljenje dobro urejeno, tečaji za bolničarje so pokazali dobre uspehe.[676]

O graditvi novega bunkerja je poročal sanitetni referent Kozjanskega odreda 3. julija, da bo kmalu zgrajen na Bohorju in bo mogel sprejeti 15 ranjencev. Postojanko so začeli delati tudi na Bizeljskem, ki bo manjša od bohorske, in pomožno bolnišnico blizu Lokavca. Bolniki imajo zalogo hrane za dva meseca. V bataljonih je bilo trenutno sanitetnega materiala dovolj. Vsega sanitetnega osebja na Kozjanskem je bilo tedaj: sanitetni referent, njegov pomočnik, 4 bolničarji in 6 bolničark.

Za julij 1944 je poročal sanitetni referent Kozjanskega odreda, da so uspešno končali sanitetni tečaj in začeli novega; tega je obiskovalo devet tovarišic. Odred je imel odrednega bolničarja, 3 bataljonske in 9 četnih bolničarjev. Poroča, da so »bolnice ena naj-

težjih in najbolj perečih vprašanj«, kajti teren je bil slab za konspiracijo. Ker je bilo na Pohorju več akcij, so bolnišnice v dveh nočeh preselili drugam. Prostor so izbrali v grapi z vodo, javka je bila uro stran, paciente pa so sprejemali le od desetih do štirih ponoči in od javke so paciente nosili bolničarji.

Odred je imel torej julija 1944 tri bolnišnice: glavno, o kateri smo pravkar govorili, in 2 pomožni. V glavni je bilo 9 pacientov, od teh 6 negibljivih, 1 bolničar, njegov pomočnik, komisar in kuharica. Hrane je imela za dva meseca. V pomožni bolnišnici na zahodnem sektorju sta bila 2 pacienta in 1 bolničar, na vzhodnem sektorju pa 3 pacienti in 1 bolničar.

Avgusta so spravili vse gibljive ranjence in bolnike iz operativnih enot v prazno hišo na samem in ustanovili rekonvalescentsko sprejemališče. V operativnih enotah je bilo 7 bolničarjev in 9 četnih bolničarjev; 26. avgusta so začeli že četrti sanitetni tečaj, za potrebe Kozjanskega odreda pa so ustanovili terensko lekarno Skala. Skrbeli so za higieno, stalno so parili in prali perilo, vsakodnevno umivanje je bilo obvezno, hrana je bila v redu, prav tako tudi obleka in obutev.

Glavno bolnišnico so avgusta še gradili in postavljali barako, ki je mogla sprejeti z osebjem vred 25 ljudi. Nič pa iz dokumentov še ne moremo izvedeti o njeni lokalizaciji, razen da je bila v grapi z vodo. V poročilu je povedano, da so delali tričetrt ure od najbližjega naselja. Pot je bila po gozdu, nato po jarku in potem prek stene s pomočjo klinov. Zasilno bolnišnico na zahodnem področju so zaradi nevarnosti opustili, delovala pa je še zasilna bolnišnica na vzhodnem področju. Sanitetni referent je obiskal vsak dan po eno bolnišnico. Javka za oddajo ranjencev v glavno bolnišnico je bila v Slavišji vasi, pol ure stran od Marofa pri Jurkloštru. Tja je enota prinesla ranjence, te pa so morali javiti na posebni javki,

ki je bila v prazni hiši oziroma seniku v Preski na jasi sredi gozda, dvajset minut jugozahodno od vasi. To pa je bilo možno samo od desetih zvečer do štirih zjutraj.[677]

Jeseni 1944 je bila na področju Kozjanskega odreda vzpostavljena tudi področna saniteta in začeli so ustanavljati ambulante pri komandi mest Planina in Jurklošter. Glavna bolnišnica je dobila novo konspirativno ime R_7 in je imela v začetku novembra 12 pacientov; isto število rekonvalescentov je imelo tudi rekonvalescentsko sprejemališče. Dne 10. novembra je poročal dr. Drolc, da so odprli dve novi bolniški postojanki, R_8 in R_9. R_7 so določili za najhujše primere, R_8 za bolnišnico vzhodnega in R_9 za bolnišnico zahodnega področja. Trenutno so imele vse tri postojanke 44 pacientov.

Novembra so vse tri postojanke sprejele 29 pacientov. Ambulante so bile pri komandi mesta Jurklošter z enim bolničarjem, pri komandi mesta Planina, mesta Kozje, Št. Jurij, Rogatec, Sevnica, pri tehnični četi Jurklošter, pri transportni četi Jurklošter in pri delavski četi Lesično. Povsod je bil po en bolničar. Sanitetnega materiala je bilo dovolj in so ga do zadnjega časa dobivali iz Zagreba, potem pa so začele nastajati težave pri prenosu zaradi utrjevalnih del na Sotli.

Vse tri bolnišnice so mogle sprejeti do 120 pacientov. R_7 je sprejemala izključno le hudo ranjene in negibljive borce ter je imela novembra 12 ranjencev in 5 osebja. Graditi so začeli tudi bunker za ranjence. Zaloga hrane je bila za tri mesece. Stanje v R_8 je bilo: novembra 14 pacientov in 7 osebja. Tudi ti so gradili bunker za ranjence. R_9 je bila največja in najbolje opremljena postojanka ter je mogla sprejeti do 60 pacientov. V začetku novembra še ni sprejemala. Obstajalo je tudi rekonvalescentsko sprejema-

Bolnišnica »R 9«

lišče ali R_{10}, ki je imelo 17 pacientov in 4 osebja in rekonvalescentsko četo.

Toda doba osvobojenega ozemlja je minila in sovražnik je začel 10. decembra 1944 močno ofenzivo na doslej osvobojeno Kozjansko. Dr. Drolc je 25. aprila 1945 zapisal, da je takrat »vse odpovedalo ... Prej smo živeli mesece in mesece v najlepšem miru, gradili postojanke ...« Med ofenzivo so se morali zabiti in so le s težavo vzdrževali zvezo s postojankami. Najteže je bilo s transporti ranjencev, kajti R_7 je bila le dvajset minut oddaljena od sovražnikovega oporišča in je sovražnik dnevno patruljiral okoli. Da so zdržali — piše dr. Drolc — gre zasluga le konspiraciji.

Pred začetkom ofenzive so delovale vse štiri bolniške postojanke — R_7, R_8, R_9 in R_{10}. Toda med ofenzivo so nekateri dezertirali iz postojank in potrebna je bila evakuacija nekaterih postojank. Začele

so nastajati težave zaradi pomanjkanja hrane in sanitetnega materiala. Sredi ofenzive so ujeli vodjo lekarne in na hitro so morali poskriti sanitetni material kar v sneg. Toda že marca 1945 so imeli novo lekarno, delovala pa je tudi stara, kajti ujeti vodja ni ničesar izdal. Tudi kanali so začeli kmalu delovati.

Enote Kozjanskega odreda so se med ofenzivo prebile na drugo področje in bolnišnice so ostale same. Bolniška uprava je 24. decembra 1944 postavila naslednje javke: Pameče nad Jurkloštrom, Veliko Grahovše, Kalobje, Hrastje nad Žusmom, Ojstrica na Bohorju, Mrzla planina nad Sevnico in Padež nad Sevnico.

Kako so bolnišnice prestale ofenzivo? Javko R_7 je sovražnik zažgal 22. decembra in so zato v gozdu naredili zasilni bunker. Sredi januarja 1945 je sovražnik zažgal taborišče transportne čete in ujel nekaj ljudi, ki so vedeli za R_7. Zato so morali R_7 takoj evakuirati v R_9, ker pa v treh tednih ni bila izdana, so R_7 zopet napolnili. Iz R_8 je proti koncu decembra nekdo dezertiral in se predal sovražniku. Zato so morali R_8 evakuirati v R_9, kar pa je bilo zelo težavno. R_8 je namreč stala zelo visoko, snega pa je bilo poldrug meter. R_{10} je bila do ofenzive v neki lovski koči, potem so jo preselili v gozd, sovražnik pa je konec decembra požgal kočo, v kateri je bila bolnišnica pred ofenzivo. Ves čas ofenzive je torej normalno delovala samo R_9.

V začetku januarja 1945 je začela delovati zobna ambulanta pri sanitetnem odseku Kozjanskega vojnega področja, toda sovražnik je njeno skupino 22. januarja presenetil v neki vasi. Kmalu zatem je sovražnik napadel tudi ekonomat bolnišnice in utrpeli so nekaj materialnih izgub.

Tudi po ofenzivi je uprava bolnišnice silno pazila na konspiracijo. Čez dan je bil prepovedan vsak izhod iz postojank in iz ekonomata so smeli prinašati hrano

samo ponoči. Ranjenci se niso smeli zadrževati niti v najbližji okolici postojanke, prepovedana jim je bila vsaka pošta in seveda tudi vsi obiski.

V drugi polovici februarja 1945 se je stanje normaliziralo in odprli so vse postojanke, to je R_7, R_8 in R_{10}, R_9 pa je ves čas nemoteno delovala. Na vseh postojankah so tudi obnovili politično šolo.

Proti koncu marca so znova prišle novice o bližajoči se hajki. Znova so poskrili negibljive ranjence v bunkerje, gibljive pa porazdelili na manjše skupine pod šotore na drugo področje. Hajke sicer ni bilo, a položaj se je zaradi nastopa domobranskih band, ki so stalno kontrolirale teren, močno poslabšal. Vendar so kljub temu postojanke delovale. Za vse postojanke so pekli kruh dvakrat na dan na ekonomatu in povsod je bila razgibana politična dejavnost. Proti koncu novembra 1944 je bilo na vseh štirih postojankah 47 pacientov, konec aprila 1945 pa 74. V tem času jih je umrlo 5.

Posledica nejasnega in negotovega položaja meseca aprila je bilo močno poslabšanje hrane v postojankah. Zato je poslal upravnik bolnišnic še 6. maja 1945 — torej tik pred osvoboditvijo — zelo ostro pismo okrožnemu odboru OF Kozje in med drugim napisal: »Iz jedilnih listov naših postojank bi lahko razbrali, da je bila prehrana v njih neprimerno slabša kot marsikje po terenu... Samo fižol, v najboljšem slučaju včasih krompir, zelje in krušna moka... Ne želim, da bi bil kdo od prehranjevalnih odborov kdaj težko ranjen, dobro pa bi bilo, da bi se tak tovariš na licu mesta prepričal o vseh dobrotah, ki jih je deležen težki ranjenec na Kozjanskem.«[678]

Še ena nevšečnost je doletela kozjanske bolnišnice, in to že ob pravi osvoboditvi. Kaže, da je odred nekako »pozabil« na bolnišnice, čeprav so bili temu gotovo vzrok tudi drugi, tehtnejši razlogi, da so morali ranjenci še nekoliko časa potrpeti v bolnišnicah.

Še 18. maja 1945 je pisal upravnik kozjanskih bolnišnic, da je evakuacija nujno potrebna, kajti »naš sektor je stalno ogrožen od ustaških band, zaščite pa nimamo nobene... Kozjanski odred do danes ni kazal nikakšnega interesa za svoje ranjence, vsaj zdaj ob svobodi naj pokaže toliko morale, da bodo ranjenci spravljeni čimprej na varno.«[679] Morda je ta trditev nekoliko preostra, lahko pa razumemo vso upravnikovo skrb za zaupane mu ranjence.

c) **Lekarne.** Oglejmo si na kratko še poglavje o partizanskih lekarnah na Štajerskem! *Terenska apoteka Jelen.* O njej je poročal vodja Peter Križ 3. maja 1944, da je bila na področju Kamniško-zasavskega odreda, kjer je bilo takrat osvobojeno ozemlje. Imela je urejene kanale z Ljubljano in Dunajem, od koder so dobivali precej zdravil, vendar nekaterih zelo potrebnih tudi Nemci niso imeli. V začetku junija je postal upravnik Drago Legvard, ker je odšel Peter Križ više na Štajersko. Novi upravnik je vzpostavil kanale z Judenburgom, Celjem, Št. Vidom na Glini, z Dunajem in Mariborom. Kanal s prvimi tremi mesti je tekel prek šaleško-mislinjskega okrožja, z Mariborom pa prek Lackovega bataljona.[680]

Iz mesečnega poročila apotekarske sekcije sanitetnega odseka 4. operativne cone od 18. avgusta 1944 je razvidno, da so obstajale tri terenske lekarne: Jelen in TAGR (terenska apoteka Granit), ki sta oskrbovali operativno vojsko, medtem ko je terenska lekarna Viharnik krila potrebe bolniških postojank. Pri akciji na Vir pri Domžalah so dobili precej zavojnega materiala, zdravil in operacijskega instrumentarija.[681]

Iz rokopisa dr. Zmaga[682] izvemo, da so začeli organizirati *Terensko lekarno Granit* vzporedno s postojankami na vzhodnem delu Pohorja. Lekarna je stala nad Lukanjo[683] in je kmalu postala centralna lekarna. Vzpostavila je kanale z Mariborom in Ptu-

jem. Dr. Zmago piše, da je ta lekarna še ob osvoboditvi prinesla v dolino ogromno množino sanitetnega materiala.

O *Terenski lekarni Viharnik* piše magister Vera Vukadinović-Hrebar,[684] da je bila najprej nad kmetijo Obcir v Podvolovljeku pri Lučah v podzemskem bunkerju sredi hriba ob potoku. Bila sta dva prostora, eden za skladišče in spalnico osebja, manjši pa za kuhinjo. Lekarno je vodil Oskar Kolar-Žika, sredi septembra 1944 pa je prišla ona. Material so dobivali s pomočjo kurirjev s terena, največ s kamniškega dela. Ob osvoboditvi Mozirja so izpraznili tamkajšnjo lekarno. Na začetku zime 1944 so Viharnik preselili na Konjski vrh severno od Luč (kmetija Breznik-Ramšeči) v hišo, material pa so spravili v bunker. Proti koncu decembra so se morali v nemški ofenzivi umakniti proti Veliki planini in nato spet nazaj. H koncu februarja 1945 so Nemci bunker odkrili in ga izpraznili. To je bil konec Viharnika.

Iz poročila apotekarskega referenta sanitetnega odseka 4. operativne cone z dne 23. oktobra 1944 izvemo, da so na področju 4. operativne cone delovale lekarne Jelen, Viharnik, *Saša,* Granit in na Kozjanskem *Skala.* Poročilo 20. novembra pa omenja, da se je Jelen premaknil z Moravškega proti Revirjem, Saša in Viharnik sta delovali v redu, o Granitu in Skali ni bilo poročil.[685]

Hujše je poročilo z dne 27. februarja 1945, ko so bile že znane posledice velike nemške ofenzive. Viharnik je bil razbit (poročilo pravi, da je ostal bunker nedotaknjen), Jelen je bil 3. februarja napaden, ujeli so 14 ljudi, ostal pa je nedotaknjen rezervni bunker; Skala na Kozjanskem je bila dobro založena s sanitetnim materialom in prav tako Granit in Saša. Kanali iz Celovca, Gradca in z Dunaja so odpovedali, ostali pa so še iz Celja, Ljubljane, Maribora, Slovenj Gradca in Zagreba.[686]

OPOMBE

[1] Sanitetna organizacija v Ljubljani v prvem letu Osvobodilne fronte, Ljubljana v ilegali (Ljubljana 1961) str. 320 sl. — [2] Fasc. 377, Arhiv Instituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, odslej dalje citiram samo fascikel — [3] Fascikel 364 — [4] Fasc. 355 a — [5] Fasc. 356 — [6] Fasc. 360 — [7] Fasc. 377 — [8] Zdravstveni vestnik 1951, str. 136 — [9] Bilanca dosedanjega dela in smernic za bodoče v SCVPB, Fasc. 362, kar je v bistvu objavil v članku Zdravstveni problemi v domovinski vojni, Slovenski zbornik 1945, str. 106 — [10] Fasc. 355 a.

[11] Fasc. 362 — [12] Vsi so v fasciklu 412 — [13] Eden od teh seznamov je v fasc. 412, drugi pa tiskan pod naslovom Slovenske vojne partizanske bolnice 1941—1945 — [14] Gl. Petnajst let bibliografije o narodnoosvobodilnem boju Slovencev 1945—1959, Ljubljana 1962 — [15] Fasc. 362 [16] Fasc. 362 — [17] Fasc. 371 — [18] Fasc. 362 — [19] Fasc. 362 — [20] Fasc. 417 a.

[21] Fasc. 417 a — [22] Partizanska saniteta, Ljudska pravica 27. aprila 1946 — [23] Rokopis Razgovor z dr. Natašo, fasc. 417 — [24] Pavel Lunaček-Igor, Kako sem prišel v partizane, Slovenski zbornik, Ljubljana, 1945, str. 115 sl.; Ivan Matko, Spomini bivšega medicinca, Ljubljana v ilegali I, Ljubljana 1959, str. 382 sl; dr. Božena Ravnihar, Sanitetna organizacija v Ljubljani v prvem letu Osvobodilne fronte, Ljubljana v ilegali II, Ljubljana 1961, str. 320 sl.; Dr. Mirko Derganc, Emona — sanatorij za ranjene partizane, ibid., str. 335 sl.; Dr. Ruža Šegedin, Med ranjenimi partizani, ibid., str. 346 sl.; Dr Edo Pohar, Začetki sanitetne službe na Gorenjskem (Odlomek iz spominov »Partizanska saniteta na Gorenjskem«), Letopis Muzeja narodne osvoboditve, Ljubljana 1957, str. 129 sl. — [24a] Janez Kanoni in sodelavci, Pota in cilji slovenske psihiatrije nekoč in danes, Poslanstvo slovenskega zdravnika, Ljubljana 1965, str. 136—138 — [25] Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, VI. del, 3. knjiga, dok. 10; odslej dalje citiram

Zbornik VI/3., dok. 10 — [26] Zbornik VI/3., dok. 31 — [27] Zbornik VI/3., dok. 43 — [28] Sanitetna organizacija v Ljubljani v prvem letu OF, Ljubljana v ilegali II, Ljubljana 1961 — [29] Fasc. 417 — [30] Fasc. 380. —

[31] Zbornik VI/3., dok. 79 — [32] Zbornik VI/4., dok. 27 — [33] Zbornik VI/4., dok. 28 in 58 — [34] Zbornik VI/4., dok. 65 — [35] Zbornik VI/4., dok. 78 — [36] Zbornik VI/3., dok. 31 — [37] Zbornik VI/3., dok. 42 — [38] Major France Berce, Popis bolnice v Iški, fasc. 417; France Berce, Partizanske bolnišnice v zavetju Krima in Iške leta 1942—1945, Koledar OF Slovenije 1948, str. 146 sl. — [39] Zbornik VI/3., dok. 12 — [40] Lunaček, rokopis, fasc. 362.

[41] Tovarišija, Ljubljana 1949, str. 51 sl. — [42] Slovenski zbornik, 1945, str. 122 — [43] Fasc. 417 — [44] Fasc. 417 — [45] Fasc. 417 — [46] Fasc. 417 — [47] Zbornik VI/3., dok. 31 — [48] Matija Žgajnar, Terenska ekipa Muzeja NO v Beli Krajini, Borec 1956, str. 452 sl. — [49] Zbornik VI/3., dok. 31 — [50] Zbornik VI/3., dok. 31.

[51] Partizanska bolnica na Smuki, fasc. 417 — [52] Tovarišija, str. 170 — [53] Zbornik VI/3., dok. 31 — [54] Zbornik VI/4., dok. 53; Lokalizacija sanitetne postaje št. 11 v Zborniku VI/3., dok. 31 ni pravilna — [55] Zbornik VI/3., dok. 31 — [56] Fasc. 417 — [57] Zbornik VI/3., dok. 189 — [58] Dr. Ivan Pintarič, Kronika o Gorjancih, fasc. 417; J. J., Dolenjske partizanske bolnišnice v poletju 1942, Dolenjski list 3. julija 1957 — [59] Zbornik VI/4., dok. 35 — [60] Zbornik VI/4., str. 239, 249.

[61] Poročilo o delovanju bolniške čete, fasc. 360 — [62] Zupet, Kratek pregled zobozdravstvenih razmer v NOB, fasc. 362 — [63] Dr. Aleksander Gala-Peter, Nekaj podatkov o partizanski saniteti na Primorskem, fasc. 417 a in zapiski po tem rokopisu v Slovenskem Jadranu od 4. novembra do 23. decembra 1955. — [64] Dr. Edo Pohar, Začetki sanitetne službe na Gorenjskem, Letopis Muzeja NO 1957, str. 129 sl.; Isti, Partizansko zdravstvo na Gorenjskem, Poslanstvo slovenskega zdravnika, Ljubljana 1965, str. 539—575 — [65] Pogovor z dr. Edvardom, partizanskim zdravnikom na Gorenjskem, fasc. 417 — [68] Mara Samsa, Tovariš Kladivo pripoveduje, fasc. 417; Franc Podstudenšek-Rok, Partizanske bolnišnice na Štajerskem, Borec 1954, str. 382 sl.; Isti, Partizanske bolnišnice na Kamniškem, Kamniški zbornik 1961, str. 313 sl.; N. Ž., Vsako življenje je bilo dragoceno (Bolnišnice štajerskih partizanov), Ljudska pravica - Borba 2. avgusta 1954; Jože Oblak, Štajerske partizanske bolnice, Slovenski Jadran 10. sept. 1954 —

[67] Naše borke, Ljubljana 1946, str. 74 — [68] Fasc. 360 — [69] Fasc. 417 — [70] Tovarišija, str. 336.

[71] Fasc. 355 a, 360 — [72] Fasc. 360 — [73] Fasc. 377 — [74] Fasc. 355 a — [75] Fasc. 360 — [76] Fasc. 360 — [77] Fasc. 365, 355 a — [78] Fasc. 365 — [79] Fasc. 355 a, 365, 382 — [80] Fasc. 365.

[81] Fasc. 360 — [82] Zbornik VI/4., str. 346 — [83] Fasc. 417 [84] Zbornik VI/4., str. 397 — [85] Fasc. 417 — [86] Zbornik VI/5., dok. 15 — [87] Fasc. 360 — [88] Zbornik VI/5., dok. 42; fasc. 360 — [89] Tovarišija, str. 409. — [90] Janez Mihelič, Življenje bolnikov in osebja v Utah, fasc. 389.

[91] Fasc. 360 — [92] Fasc. 359 — [93] Fasc. 360 — [94] Fasc. 359 — [95] Fasc. 360 — [96] Fasc. 360 — [97] Fasc. 360 — [98] Fasc. 360 — [99] Fasc. 374 — [100] Fasc. 360.

[101] Fasc. 357 — [102] Fasc. 360 — [103] Lunaček, fasc. 417 — [104] Lunaček, fasc. 417 — [105] Fasc. 382 — [106] Fasc. 359 — [107] Lunaček, fasc. 417 — [108] Fasc. 383 — [109] Fasc. 382 — [110] Fasc. 384.

[111] Fasc. 380 — [112] Fasc. 382 — [113] Fasc. 382 — [114] Fasc. 367 — [115] Fasc. 359 — [116] Fasc. 380 a — [117] Fasc. 373 — [118] Fasc. 374 — [119] Fasc. 359 — [120] Fasc. 382.

[121] Fasc. 383 — [122] Fasc. 364 — [123] Fasc. 382 — [124] Fasc. 374 — [125] Fasc. 384 — [126] Fasc. 384 — [127] Fasc. 380, 367, 369 — [128] Fasc. 417 — [129] Fasc. 417 — [130] Fasc. 385.

[131] Fasc. 385 — [132] Fasc. 417, 348 — [133] Fasc. 417 — [134] Fasc. 417 — [135] Fasc. 417 — [136] Fasc. 417, 367 — [137] Fasc. 417; Zdravstveni vestnik 1951, str. 43 sl. — [138] Fasc. 417 — [139] Fasc. 383 — [140] Fasc. 417, 367.

[141] Fasc. 417 — [142] Fasc. 360, 391 a, 372, 392, 393; Jaka Lavriša, Partizanske bolnice na Ravnah, Novice, Kočevje, 5.—19. avgusta 1961 — [143] Fasc. 359, 360, 380 a, 364, 378 — [144] Fasc. 417 — [145] Fasc. 417 — [146] Fasc. 386, 359, 374, 378 — [147] Fasc. 417, 387, 377, 386 — [148] Fasc. 378 — [149] Fasc. 417 — [150] Serija člankov Partizanske bolnice, Slovenski Jadran, 4. nov. do 23. dec. 1955.

[151] Fasc. 359 — [152] Zbornik VI/5., str. 26 — [153] Fasc. 383 — [154] Fasc. 467, 417 — [155] Fasc. 370 — [156] Fasc. 417 — [157] Fasc. 370 — [158] Dr. Aleksander Gala-Peter, Nekaj podatkov o partizanski saniteti na Primorskem, Fasc. 417; Isti, Poročilo 4. armadi, Fasc. 417; Partizanske bolnišnice, Slovenski Jadran, 4. nov. do 23. dec. 1955; Dr. Aleksander Gala-Peter, Sanitetne postaje v bivšem tolminskem okraju, Tolminski zbornik 2 1956, str. 45 sl.; Feliks Kosmač, Partizansko okrevališče pri Idriji, Fasc. 417 — [159] Dr. Aleksander Gala, Od razpada Italije do konca januarja 1944, fasc. 417; Partizanske bolnišnice, Slovenski Jadran, 4. no-

vembra do 23. decembra 1955 — [160] Kronika SVPB - »Franje« od ustanovitve, to je 23. decembra 1943, do 5. maja 1945, Fasc. 417; Dr. Franja Bojc, Iz partizanske bolnice Franje, Turizem in gostinstvo, 1948, str. 267 sl.; Dr. Aleksander Gala-Peter, Pripombe k pisanju o sanitetni službi, Borec 1961, str. 566 sl.

[161] Dr. Edvard Pohar, Razvoj partizanske sanitete na Gorenjskem, Fasc. 417 — [162] Pogovor z dr. Edvardom, partizanskim zdravnikom na Gorenjskem, Fasc. 417 — [163] Dr. Edvard Pohar, Začetki sanitetne službe na Gorenjskem, Letopis Muzeja NO v Ljubljani 1957, str. 129 sl. — [164] Kronika ambulante B na Ojstrem vrhu, Fasc. 417 — [165] Soklič Alojzij-Lojze, Kronika 1943—1944, Fasc. 363 — [166] Kronika ambulante A od ustanovitve do konca aprila 1944, Fasc. 417 — [167] Partizanske bolnišnice na Štajerskem, Borec 1954, str. 382, Partizanske bolnišnice na Kamniškem področju, Kamniški zbornik 1961, str. 313 — [168] Fasc. 417 — [169] Fasc. 356 — [170] Fasc. 360.

[171] Fasc. 355 a — [172] Fasc. 357 — [173] Fasc. 377 — [174] Fasc. 355 a — [175] Fasc. 355 a — [176] Fasc. 356 — [177] Fasc. 356 — [178] Fasc. 355 a — [179] Fasc. 356 — [180] Fasc. 356.

[181] Fasc. 356 — [182] Fasc. 374 — [183] Fasc. 355 a, [184] Fasc. 355 a — [185] Fasc. 396 — [186] Fasc. 356 — [187] Fasc. 365 — [188] Fasc. 377 — [189] Fasc. 377 — [190] Fasc. 355 a.

[191] Fasc. 355 a — [192] Fasc. 374 — [193] Fasc. 416 — [194] Fasc. 377 — [195] Fasc. 355 a — [196] Fasc. 377 — [197] Fasc. 389 — [198] Fasc. 377 — [199] Fasc. 357 — [200] Fasc. 357.

[201] Fasc. 157 — [202] Fasc. 357 — [203] Fasc. 416 — [204] Fasc. 416 — [205] Fasc. 157 — [206] Fasc. 377 — [207] Fasc. 355 — [208] Fasc. 379 — [209] Fasc. 157 — [210] Fasc. 355.

[211] Fasc. 416 — [212] Fasc. 355 — [213] Fasc. 355 — [214] Fasc. 378 — [215] Fasc. 355 — [216] Fasc. 355 — [217] Fasc. 360 — [218] Fasc. 355 — [219] Fasc. 157 — [220] Fasc. 157.

[221] Fasc. 157, 378 a, 377 — [222] Fasc. 355, 356 — [223] Fasc. 355 — [224] Fasc. 355 — [225] Fasc. 356 — [226] Fasc. 355 — [227] Fasc. 379 — [228] Fasc. 357 — [229] Fasc. 157 — [230] Fasc. 355.

[231] Fasc. 378 a — [232] Fasc. 408 — [233] Fasc. 356 — [234] Fasc. 382 — [235] Fasc. 364 — [236] Fasc. 355 — [237] Fasc. 355 — [238] Fasc. 355 — [239] Fasc. 355 — [240] Fasc. 355.

[241] Fasc. 378 — [242] Fasc. 374 — [243] Fasc. 368 a — [244] Fasc. 375 — [245] Fasc. 355 — [246] Fasc. 374 — [247] Fasc. 355 [248] Fasc. 355 — [249] Fasc. 366 — [250] Fasc. 374.

[251] Fasc. 375 — [552] Fasc. 365 — [253] Fasc. 367 — [254] Fasc. 375 — [255] Fasc. 378 — [256] Fasc. 378 — [257] Fasc. 355 — [258] Fasc. 355 — [259] Fasc. 378 — [260] Fasc. 378.

[261] Fasc. 374 — [262] Fasc. 355 — [263] Fasc. 375 — [264] Fasc. 374, 372 — [265] Fasc. 378 — [266] Fasc. 378, 378 a — [267] Fasc. 380 — [268] Fasc. 370 — [269] Fasc. 378 a — [270] Fasc. 378 a.

[271] Fasc. 361 — [272] Fasc. 364 — [273] Fasc. 378 a [274] Fasc. 367 — [275] Fasc. 364 — [276] Fasc. 364 — [277] Fasc. 364 — [278] Fasc. 364 — [279] Fasc. 365 — [280] Fasc. 365.

[281] Fasc. 365 — [282] Fasc. 378 a — [283] Fasc. 367 — [284] Fasc. 364 — [285] Fasc. 378 a — [286] Fasc. 367 — [287] Fasc. 364 — [288] Fasc. 367 — [289] Fasc. 364 — [290] Fasc. 367.

[291] Fasc. 367 — [292] Fasc. 367 — [293] Fasc. 367 — [294] Fasc. 364 — [295] Fasc. 364 — [296] Fasc. 375 — [297] Fasc. 360, 370 — [298] Fasc. 370 — [299] Fasc. 364 — [300] Fasc. 356.

[301] Fasc. 371 — [302] Fasc. 573 — [303] Fasc. 371 — [304] Fasc. 374 — [305] Fasc. 370 — [306] Fasc. 373 — [307] Fasc. 364 — [308] Fasc. 365 — [309] Fasc. 373 — [310] Fasc. 373.

[311] Fasc. 364 — [312] Fasc. 365 — [313] Fasc. 364 — [314] Fasc. 365 — [315] Fasc. 364 — [316] Fasc. 384 — [317] Fasc. 417 — [318] Fasc. 384 — [319] Fasc. 383 — [320] Fasc. 385.

[321] Fasc. 417 — [322] Zdravstveni vestnik 1951, str. 43 sl. — [323] Fasc. 417 — [324] Fasc. 381 — [325] Fasc. 380 a — [326] Fasc. 417 — [327] Fasc. 382 — [328] Zdravstveni vestnik 1951, str. 43 sl. — [329] Fasc. 364 — [330] Fasc. 356.

[331] Fasc. 380 — [332] Fasc. 360 — [333] Fasc. 386 — [334] Fasc. 378 — [335] Fasc. 386 — [336] Fasc. 361 — [337] Fasc. 378 — [338] Fasc. 386 — [339] Fasc. 378 — [340] Fasc. 386.

[341] Fasc. 386 — [342] Fasc. 372 — [343] Fasc. 387 — [344] Fasc. 387 — [345] Fasc. 367 — [346] Fasc. 367 — [347] Fasc. 367 — [348] Fasc. 387 — [349] Fasc. 367 — [350] Fasc. 387.

[351] Fasc. 374 — [352] Fasc. 378 — [353] Fasc. 387 a — [354] Fasc. 387 a — [355] Fasc. 378 — [356] Fasc. 359, 386 — [357] Fasc. 386 — [358] Fasc. 380 — [359] Fasc. 367 — [360] Fasc. 372.

[361] Fasc. 386 — [362] Fasc. 367 — [363] Fasc. 386 — [364] Fasc. 386 — [365] Fasc. 367 — [366] Fasc. 386 — [367] Fasc. 380 — [368] Fasc. 378, 392 — [369] Fasc. 391 — [370] Fasc. 378.

[371] Fasc. 392 — [372] Fasc. 393 — [373] Fasc. 391 — [374] Fasc. 391 a — [375] Fasc. 378 — [376] Fasc. 391 — [377] Fasc. 378 — [378] Fasc. 391 — [379] Fasc. 393 — [380] Fasc. 391 a.

[381] Fasc. 378 — [382] Fasc. 372 — [383] Fasc. 390 — [384] Fasc. 378 — [385] Fasc. 393 — [386] Fasc. 391 — [387] Fasc. 378 — [388] Fasc. 391 — [389] Fasc. 372 — [390] Fasc. 391.

[391] Fasc. 390 — [392] Fasc. 391 — [393] Fasc. 367 — [394] Fasc. 367 — [395] Fasc. 391 a — [396] Fasc. 391 — [397] Fasc. 367 — [398] Fasc. 391 — [399] Fasc. 391 — [400] Fasc. 375.

[401] Fasc. 375 — [402] Fasc. 391 — [403] Fasc. 391 a — [404] Fasc. 391 a [405] Fasc. 377 — [406] Fasc. 357 — [407] Fasc. 359 — [408] Fasc. 378 — [409] Fasc. 360 — [410] Fasc. 378.

[411] Fasc. 359 — [412] Fasc. 389 — [413] Fasc. 371 — [414] Fasc. 378 — [415] Fasc. 360 — [416] Fasc. 378 — [417] Fasc. 389 — [418] Fasc. 378 — [419] Fasc. 359 — [420] Fasc. 389.

[421] Fasc. 378 — [422] Fasc. 372 — [423] Fasc. 389 — [424] Fasc. 389 — [425] Fasc. 389 — [426] Fasc. 359 — [427] Fasc. 367 — [428] Fasc. 372 — [429] Fasc. 389 — [430] Fasc. 372.

[431] Fasc. 375 — [432] Fasc. 389 — [433] Fasc. 367 — [434] Fasc. 389 — [435] Fasc. 392 — [436] Fasc. 389 — [437] Fasc. 392 — [438] Fasc. 389 — [439] Fasc. 389, 367 — [440] Fasc. 389.

[441] Fasc. 393 — [442] Fasc. 357 — [443] Poročilo o bolnici v Istri, Fasc. 417 — [444] Fasc. 393 — [445] Fasc. 417 — [446] Fasc. 417 — [447] Fasc. 371 — [448] Fasc. 375 — [449] Fasc. 375 — [450] Fasc. 393.

[451] Fasc. 374, 375 — [452] Fasc. 375 — [453] Fasc. 396 — [454] Fasc. 367 — [455] Fasc. 367 — [456] Fasc. 396 — [457] Fasc. 396 — [458] Fasc. 375 — [459] Fasc. 396 — [460] Fasc. 403.

[461] Fasc. 403 a — [462] Fasc. 403 — [463] Fasc. 402 — [464] Zdravstveni vestnik 1951, str. 43 sl. — [465] Fasc. 402 — [466] Fasc. 403 — [467] Fasc. 402 — [468] Fasc. 402 — [469] Fasc. 402 — [470] Fasc. 402.

[471] Fasc. 402 — [472] Fasc. 403 — [473] Fasc. 355 — [474] Fasc. 355 — [475] Fasc. 355 — [476] Fasc. 355 — [477] Fasc. 355 — [478] Fasc. 416 — [479] Magister Janez Varl, Prve terenske lekarne, Farmacevtski vestnik 1962, str. 23 sl. — [480] Fasc. 416.

[481] Fasc. 416 — [482] Fasc. 416 — [483] Janez Varl, o. c., str. 29 — [484] Fasc. 416 — [485] Fasc. 416 — [486] Fasc. 416 — [487] Fasc. 355 — [488] Fasc. 360 — [489] Fasc. 406 — [490] Fasc. 361.

[491] Fasc. 416 — [492] Fasc. 416 — [493] Fasc. 355 — [494] Fasc. 484 — [495] Fasc. 360 — [496] Fasc. 484 — [497] Fasc. 360 — [498] Fasc. 360 — [499] Fasc. 484 — [500] Fasc. 378.

[501] Fasc. 360 — [502] Fasc. 416 — [503] Fasc. 360 — [504] Fasc. 484 — [505] Fasc. 378 — [506] Fasc. 484 — [507] Fasc. 484 — [508] Fasc. 484 — [509] Fasc. 378 — [510] Fasc. 484.

[511] Fasc. 378 — [512] Fasc. 360 — [513] Fasc. 360 — [514] Fasc. 484 — [515] Fasc. 360, 378 — [516] Fasc. 484 — [517] Fasc. 484 [518] Fasc. 359 — [519] Fasc. 378 — [520] Fasc. 416.

[521] Fasc. 378 — [522] Fasc. 378 — [523] Fasc. 360 — [524] Fasc. 378 — [525] Fasc. 484 — [526] Fasc. 484 — [527] Fasc. 484 — [528] Fasc. 484 — [529] Fasc. 484 — [530] Fasc. 484.

[531] Fasc. 484 — [532] Fasc. 484 — [533] Fasc. 378 — [534] Fasc. 378 — [535] Fasc. 378 — [536] Fasc. 378 — [537] Fasc. 484 — [538] Fasc. 484 — [539] Fasc. 416 — [540] Fasc. 378.

[541] Fasc. 355 — [542] Fasc. 357 — [543] Fasc. 357 — [544] Fasc. 357 — [545] Fasc. 357 — [546] Fasc. 355 — [547] Fasc. 357 — [548] Fasc. 357, 393 — [549] Fasc. 357 — [550] Fasc. 222.

[551] Fasc. 357 — [552] Fasc. 357 — [553] Dr. Franc Derganc, Poročilo o delovanju kirurške ekipe 9. korpusa leta 1944—1945, fasc. 417 a — [554] Fasc. 357 — [555] Fasc. 357 — [556] Fasc. 394 — [557] Fasc. 417 — [558] Fasc. 378 — [559] Fasc. 378 — [560] Fasc. 394.

[561] Fasc. 378 — [562] Fasc. 357 — [563] Fasc. 397 — [564] Fasc. 417 — [565] Fasc. 357 — [566] Fasc. 397 — [567] Fasc. 397 — [568] Fasc. 397 — [569] Fasc. 357, 397 — [570] Fasc. 357.

[571] Fasc. 397 — [572] Fasc. 417 a — [573] Fasc. 377 — [574] Fasc. 357 — [575] Fasc. 378 — [576] Fasc. 398 — [577] Fasc. 357 — [578] Fasc. 357 — [579] Fasc. 398 — [580] Fasc. 357.

[581] Fasc. 417 — [582] Fasc. 357 — [583] Fasc. 417 — [584] Fasc. 417 — [585] Fasc. 417 — [586] Fasc. 417 — [587] Fasc. 417 — [588] Fasc. 396 — [589] Fasc. 357 — [590] Fasc. 302.

[591] Fasc. 484 — [592] Fasc. 357 — [593] Fasc. 484 — [594] Fasc. 357 — [595] Fasc. 484, 670 — [596] Farmacevtski vestnik 1963, str. 43 sl. — [597] Ibid. 1963, str. 105 sl. — [598] Fasc. 357 — [599] Sodelovanje kranjskih farmacevtov v NOB, Farmacevtski vestnik 1961, str. 49 sl., str. 51 sl. in 1963, str. 154 sl. — [600] U. Ruprehт, o. c., str. 47.

[601] Fasc. 360 — [602] Fasc. 360 — [603] Dr. Ivan Kopač, V februarski ofenzivi leta 1944 na Štajerskem, Priroda, človek in zdravje, Ljubljana 1950 — [604] Fasc. 360 — [605] Fasc. 417 — [606] Fasc. 360 — [607] Priroda, človek in zdravje, Ljubljana 1950, str. 285 — [608] Fasc. 360, 378 — [609] Fasc. 360 — [610] Fasc. 378.

[611] Fasc. 360 — [612] Fasc. 355 — [613] Fasc. 378 — [614] Fasc. 360 — [615] Fasc. 408 — [616] Fasc. 378 — [617] Kamniški zbornik 1961, str. 313 sl. — [618] Fasc. 378 — [619] Fasc. 360 — [620] Fasc. 370.

[621] Fasc. 417 — [622] Tragičen konec »Triglavske bolnišnice« v Kolovcu pri Kamniku, Ko-lek-tiv 1961, str. 22 — [623] Fasc. 378 — [624] Fasc. 370 — [625] Fasc. 378 — [626] Fasc. 370 — [627] Fasc. 378 — [628] Mengeški zbornik 1954, str. 220 sl. — [629] Fasc. 360 — [630] Planinski vestnik 1956, str. 401 sl.

[631] Borec 1954, str. 382 — [632] Fasc. 378 — [633] Borec 1954, str. 382 — [634] Fasc. 360 — [635] Fasc. 417 — [636] Fasc. 378 — [637] Borec 1959, str. 439 — [638] Fasc. 417 — [639] Fasc. 417 — [640] Fasc. 417.

[641] Fasc. 417 — [642] Nova obzorja 1951, str. 319 sl. — [643] Večer (Maribor) 29. in 30. julija 1954 — [644] Fasc. 378 — [645] Fasc. 400 — [646] Fasc. 400 — [647] Fasc. 400 — [648] Po sledovih narodnoosvobodilne vojne v mariborskem okraju, Maribor 1962, str. 55 — [649] Fasc. 401 — [650] Fasc. 400.

[651] Fasc. 400 — [652] Fasc. 401 — [653] Fasc. 401 — [654] Fasc. 401 — [655] Fasc. 400 — [656] Fasc. 400 — [657] o. c., str. 218 — [658] Fasc. 390 — [659] Milan Ževart, o. c., str. 113, 137, 211, 212 — [660] Fasc. 400.

[661] Večer (Maribor) 17. in 18. avgusta 1954 — [662] Fasc. 400 — [663] 401 — [664] Iz naše krvi, Celje 1955, str. 12 sl. — [665] Glasnik (Slov. Bistrica) 22. julija 1961 — [666] Fasc. 400 — [667] Milan Ževart, o. c., str. 137, 215, 216, 217 — [668] Milan Ževart, o. c., str. 295; Ptujski tednik, 15. maja 1959 — [669] Milan Ževart, o. c., str. 187 — [670] Milan Ževart, o. c., str. 321, 291; Matilda Maučec, Lackov odred, Kronika 1960, str. 147.

[671] Stane Terčak, Partizanska bolnišnica Celje, str. 401 — [672] Savinjski vestnik, 24. septembra 1954 — [673] Fasc. 360 — [674] Fasc. 399 — [675] Iz naše krvi, Celje 1955, str. 16 — [676] Fasc. 399 — [677] Fasc. 399 — [678] Fasc. 399 — [679] Fasc. 399 — [680] Fasc. 416.

[681] Fasc. 360 — [682] Fasc. 417 — [683] Milan Ževart, o. c., str. 113 — [684] Farmacevtski vestnik 1961, str. 211 sl. — [685] Fasc. 360 — [686] Fasc. 360.

KAZALO

Uvod 5

I. Od začetkov do prvega osvobojenega ozemlja in konca velike italijanske ofenzive (pozno jeseni 1942) 35

1. Ljubljanska pokrajina 35

a) Organizacijski razvoj sanitete 37

b) Partizanske bolnišnice 41

2. Primorska, Gorenjska in Štajerska 62

II. Od konca italijanske ofenzive (pozno jeseni 1942) do nemške ofenzive jeseni 1943 65

1. Ljubljanska pokrajina 65

a) Organizacijski razvoj 65

b) Razvoj sanitetne službe v partizanskih enotah 69

c) Razvoj partizanskih bolnišnic 76

č) Razvoj ekonomske službe in partizanskega lekarništva 106

2. Primorska 109

3. Gorenjska 116

4. Kamniško področje in Štajerska 120

III. Od jeseni 1943 do osvoboditve 123

1. Ljubljanska pokrajina 123

a) Nadaljnji organizacijski razvoj 123

b) Razvoj sanitetne službe v enotah 130

c) Razvoj partizanskih bolnišnic 151

Glavna uprava SVPB 7. korpusa 151

Blok SCVPB 164

Ekonomat in Narodna ekonomija 172

Postojanke SCVPB 177

Blok SHVPB-SŠ 186
Blok SVPB-B 190
Blok SVPB-R 193
Blok SVPB-S 200
Blok SVPB-Z 206
Blok SVPB-E 209
Baza Glavnega štaba NOV in POS v Dalmaciji 210
Dejavnost drugih sekcij sanitetnega odseka Glavnega štaba 216
Civilna saniteta na področju 7. korpusa . . 222
2. Primorska, Gorenjska 238
a) Saniteta v operativnih enotah 242
b) Bolnišnice 247
Vzhodna Primorska 247
Zahodna Primorska 263
Gorenjska (na ozemlju 9. korpusa iz 4. operativne cone) 266
Desni breg Save 266
Levi breg Save 269
c) Gibljive bolnišnice 271
č) Civilna saniteta na Primorskem 272
d) Lekarniška služba v 9. korpusu 276
3. Štajerska 279
a) Saniteta v partizanskih enotah 280
b) Bolnišnice 284
Kamniško-moravško-savinjsko področje 285
Pohorje 292
Postojanke zahodnega sektorja (P^1) ali Paučkove bolnišnice 300
Postojanke vzhodnega sektorja (P_2) ali Zmagove bolnišnice 306
Kozjansko 314
c) Lekarne 322
Opombe 325

Dr. Metod Mikuž

ORIS PARTIZANSKE SANITETE NA SLOVENSKEM

Opremil
Ernest Krnaič

Založil zavod »Borec« v Ljubljani

Za zavod
Josip Logar

Tiskala in vezala
tiskarna Ljudske pravice v Ljubljani